

TANULMÁNY

Sárkány Mihály–Somlai Péter

A HALADÁSTÓL A KONTINGENCIÁIG.

Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről*

A huszadik század utolsó harmadában a szociológiai, kulturális antropológiai és más társadalomtudományi kutatások feladták a történelmi haladás eszméjét. Ezzel radikálisan átalakult az a szellemiség, amely addig átfonta a szocio-kulturális evolúció elméletét. E fordulat következtében elhomályosult a társadalomtudományok történeti látásmódja és kétségessé vált, hogy van-e múltként és jövőként értelmezhető, egyetemes történelmi irányuk a modern társadalmaknak és a modern kultúrának. Ezt a kérdést tovább bonyolítja, hogy a tudományos kutatás, technikai fejlesztés és gazdasági növekedés továbbra is a haladás jegyében folyik.

Tanulmányunkban ezeket a változásokat kívánjuk értelmezni. Nem az a célunk, hogy szisztematikusan feldolgozzuk a szocio-kulturális evolúció elméleteinek történetét. Inkább arra törekszünk, hogy felvázoljuk az ilyen elméletek szellemi közegének és hátterének és alakulását a haladás eszméjétől a jelenkori értelmezésekig.

1. A felvilágosodás szellemében: haladás, egyetemes történelem, evolúció

A felvilágosodás korának nagy erejű, átható változásai közül az egyik legfontosabb az volt, amely az európai népek addigi történeteszemléletét alakította át. Karl Löwith így foglalta össze ezt a változást: „A XVII. század végére, XVIII. század elejére esett az európai szellem történetének az a válsága, melynek során a haladás eszméje lépett a Gondviselés helyébe”. (Löwith 1997: 149) Ez az eszme, mely az emberi értelem erejét és a racionalizmus diadalát hirdette, az ipari, tudományos és polgári forradalmakkal párhuzamosan terjedt el a következő évszázadok során előbb az európai, észak-amerikai népek körében, majd pedig még szélesebb körben, szerte a világon. Elterjedése nyomán a történelem teológiai szemléletét felváltotta a történelem filozófiája (Koselleck 1995).

* 2001 októberében az Innsbrucki Egyetemen nemzetközi tanácskozást rendeztek a társadalmi evolúció kérdéseiről. Mindketten készítettünk referátumot erre, s miután koncepcióink megegyeztek, úgy döntöttünk, hogy közös tanulmányt írunk a konferenciáról készülő kötet számára. (Időközben megjelent: „Vom Progress zur Postmoderne. Der soziokulturelle Evolutionismus und die Veränderungen der historischen Anschauung” In Tamás Meleghy–Heinz-Jürgen Niederzu hrsg. (2003): Soziale Evolution. Die Evolutionstheorie und die Sozialwissenschaften. *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*. Sonderband 7. Westdeutscher Verlag, 33–52.) Azután bővítettük és javítottuk írásunk magyar nyelvű szövegét – főként azoknak a kritikái megjegyzéseknek hatására, amelyeket az ELTE Szociológiai Intézetében dolgozó kollégáinktól kaptunk. Köszönet jár értük, miként az OTKA támogatásáért (T-037764) is.

A haladás fogalmával a felvilágosodás teoretikusai egy irányt kívántak jelölni, mely azt mutatta meg, merre fejlődik a tudományok művelése, az ipar és a mezőgazdaság, a társadalom kormányzása és az erkölcsök pallérozása. I. Kant úgy látta, hogy ez az irány „az emberiség nagykorúsága” felé mutat, N. de Condorcet pedig úgy vélte, hogy „... a haladás nem ismer más határt, mint amelyet annak a földgolyónak az élettartama szab neki, ahová a természet vetett bennünket. A haladás menete persze lehet gyorsabb vagy lassúbb, de vissza sohasem fordulhat, legalábbis mindaddig nem, amíg a Föld mai helyét foglalja el a vilárendszerben...” (Condorcet 1986: 60–61).

A történelem iránya optimista szemléletet sugallt, de sokáig csak vélekedésnek tűnt. *A 19. század közepén született meg az az elmélet, mely természettörvényekkel ígérte alátámasztani a haladás eszméjét. Ez Ch. Darwinnak és híveinek evolúciós elmélete volt.* Igaz ugyan, hogy Ch. Darwin tanítása a természetes kiválasztás „vak” működéséről, s arról szól, hogyan jelennek meg véletlenszerű változatok az élővilágban az erőforrásokért folytatott verseny eredményeként. Mégis száz-százhusz éven át úgy tűnt sokak számára, hogy az evolúció törvényszerűségei nemcsak az élet, az élőlények és az ember keletkezését magyarázzák meg, hanem azok tökéletesedését is, vagyis keznek a haladásért. Ch. Darwin maga is így értelmezte az általa felfedezett törvényeket. Ezért írta az *A fajok eredete* befejező fejezetében: „...bizalommal tekinthetünk a hosszú, biztos jövőbe. És mivel a természetes kiválasztás csak az egyes élőlények javára működhet, ezért valamennyi testi és szellemi vonás a további tökéletesedés irányában fog változni” (Darwin 2001: 430).

Hasonló bizakodással fordultak a szocio-kulturális evolúció kutatói a társadalmak és kultúrák évezredek alakulása felé. Ők *a történelem törvényszerűségét látták az európai fejlődés menetében.* A haladás híveiként úgy tartották, hogy az ipari forradalom során, főleg a tizenkilencedik század elejétől előbb Nyugaton, majd a világ más részein is elterjedő társadalmak „fejlettebbek” (tehát „haladottabbak”), mint a korábbi történeti szakaszokhoz tartozó társadalomtípusok vagy formációk. Az evolúció legfontosabb bizonyító anyagát és forrását a tudományos felfedezések (a Bacon által hirdetett „progressus scientiarum” folyamata), a modern technika, illetve az ezen alapuló ipari gazdaság nyújtotta számukra. S ennek megfelelő evolúciós jelentést kapott sok minden más is: például a vasút és a távíró, a városi csatornázás és közvilágítás, a szülő nők védelme higiéniai rendszabályok révén, az iskolák és óvodák elterjedése, a nyomtatott sajtó vagy az általános, titkos választójog követelménye.

A „progresszív” gondolkodásnak több, egymástól eltérő változata alakult ki a 19. század közepétől. Liberális reformerek, polgári demokraták, majd a huszadik századi szociáldemokraták úgy látták, hogy a jelen fejlődés – nem egyenlő mértékben ugyan, de – a társadalom minden nagyobb csoportját gazdagítja. Radikálisok és kommunisták tagadták ezt. A múlt század közepén K. Marx így írt a társadalmi haladás ellentéteiről: „Egyfelől olyan ipari és tudományos erők keltek életre, aminőkről az emberi történelem egyetlen előző korszakának soha még csak sejtelve sem volt. Másfelől a hanyatlás olyan tünetei mutatkoznak, amelyek messze meghaladják a római birodalom utolsó korszakáról feljegyzett szörnyűségeket. Napjainkban úgy látszik, hogy minden a maga ellentétét hordja méhében.” (Marx 1967b: 1)

Mégis, a szóban forgó eltérések, sőt, ellentétek közepette a haladás hívei egyetértettek a következőkben:

– az emberiség történelme egyetemes,

- a történelemnek szabályszerű, előre mutató iránya van,
- ez az irány megismerhető, szabályosságából pedig fontos tanulságok és teendők következnek.

A társadalom jelen állapotának értelmezési eltérései tehát nem akadályozták, hogy a haladás hívei többé-kevésbé egyetértsenek a jövő társadalmáról. Az elérhető és elérendő célt valamennyien egy olyan világban képzeltek el, melyben kiteljesednek a felvilágosodás értékei: a műveltség és tudomány, a szabadság, egyenlőség és szolidaritás. A társadalomfejlődés ilyen, általános irányának gondolatát sokáig még azok is elfogadták (a szociológusok közül például E. Durkheim és tanítványai), akik egyébként vitatták H. Spencer és mások evolucionista téziseit.

Az európai és észak-amerikai ipari civilizáció teljesítményei felől nézve sokáig úgy tűnt, hogy a modern társadalmak jelene igazolja a haladásnak így, természeti törvényként értelmezett eszméit. S persze éppen azért láttak fokozatos előrelépést e bizonyítékokban mindazok, akik az evolúció gondolatkerén belül mozogtak, mert saját civilizációjuk jellemzői felől szemlélték a történelmet. *Főként a tudományos megismerés eredményei és a modern technika széleskörű alkalmazása látszott bizonyítani azt, hogy az élővilág törvényeit kifejező evolúció az emberi kultúrák és társadalmak alakulására is érvényes.* Hiszen hogyan is térhetne vissza az emberiség a lovas kocsizhoz a vasút feltalálása után? S nem törvényszerűek-e az ilyen találmányokkal együtt járó társadalmi és kulturális változások?

A történelmet ettől kezdve irreverzibilis folyamatnak gondolták, melyben törvényszerűen követik a fejlettebb szakaszok a kevésbé fejletteket. A történelmi korszakok (őskor, ókor, középkor, újkor, jelenkor) sorozata mellé így kerültek a társadalmak történeti alakzatai vagy formációi (az „ipari társadalom”, mint a modernista szociológia kategóriája Saint-Simontól Spenceren át a 20. század közepéig; az ősközöségtől az ázsiai és antik formákon, illetve a feudalizmuson át a kapitalizmusig s a majdani kommunizmusig terjedő termelési módok K. Marx történelmi materializmusában).

A haladás irányának és törvényeinek ismeretében új értelmet és jelentést nyert az emberiség múltja, jelene és jövője. A történelem ettől kezdve nem a vak sors bekövetkezése, nem körforgás vagy ciklikus folyamat, nem is események véletlen egymásutánja, hanem sokkal inkább a *fejlettségi szintek* szabályszerű egymásra következése lett. Az anyagi és szellemi élet eseményeit is ennek szellemében, mindig a hozzájuk rendelt fejlettségi szinten kellett magyarázni. Így, az evolúciós szintek törvényszerű sajátosságainak megfelelően kaptak – történelmileg egymással összefüggő – jelentést technikai találmányok, gazdasági helyzetek, politikai intézmények vagy művészeti alkotások, társadalmi szerepek és magatartásnormák, szavak és tettek. Ez a koncepció egyetemes jellegű volt, értelmezési igénye kiterjedt az egész emberiségre és annak teljes történelmére. Ahogyan L. H. Morgan megfogalmazta híres művében, az *Az ősi társadalomban*: „...e fejlődési sor történeti érvénye az egész emberiségre vonatkozik annyiban, amennyiben egyes ágai már eljutottak az egyes fejlődési szakaszokra” (Morgan 1961:13).

A haladás egyetemes iránya szemléletet és megismerési módot is kijelölt a történeti kutatás és a társadalomtudományi gondolkodás számára. Ez volt a *történeti összehasonlító módszer*, melynek alapján a jelen világ olyan, mint egy nagy Múzeum. Ennek termeit bejárva a látogató, vagyis a fejlett emberiség saját gyermek- és ifjúkorát ismerheti meg a fejletlenek jelenéből, a primitívek, a vadászok-halászok, illetve a földműve-

sek, tehát az alacsonyabb fejlettségi szinten élők gazdasági és politikai életéből, kultúrájából és életmódjából. Úgy tűnt ezáltal, hogy a jövő kiolvasható abból a történetből, melynek lefolyása törvényszerű, törvényei pedig egybevágnak a természet, illetve az élet alakulásának szabályosságaival.

Az emberiség útjának egyetemességén, a fejlettségi szakaszok egységes egymásra következésén alapult tehát a szocio-kulturális evolúció „progresszivistá” módszertana. Ez tette lehetővé, hogy történelmi fejlettségük alapján vessenek egybe és mérjenek egymáshoz különböző jelenbeli társadalmakat, kultúrákat. Például ennek jegyében figyelmeztette K. Marx *A tőke* I. kötetének előszavában németországi olvasóit arra, hogy a brit kapitalizmus elemzése nemcsak a britek ügye, hiszen „az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnél csak saját jövője képét mutatja” (Marx 1967a: 12).

A társadalom és a kultúra evolúciójáról megfogalmazott teóriák így alkalmazták a történelemre a törvényszerűnek gondolt haladás logikáját. Olyan fogalmi konstrukciók voltak, melyek kijelölték a történelmi idő egyetemleges irányát, megállapították az irányba eső fejlődési szakaszokat, azután pedig ezekbe a szakaszokba rendezték el a történelmi adatokat vagy leleteket, eseményeket, intézményeket és eszméket. Úgy tűnt, mintha az irány törvényszerűségei szavatolnák a régi vagy új tények értelmezésének hitelességét. A haladás eszméje áthatotta az evolúciós történetiszemléletet, s *alternatív hipotéziseknek helyet csak az irány leírásában, a szakaszok kijelölésében és értelmezésében hagyott. Az egyetemes irányról alkotott hasonló megfontolások álltak például H. Maine elgondolása mögött, hogy a fejlődés útja a családi-rokonsági státusra és hatalomra alapozott társadalmak típusától tart a szabad polgárok szerződésen alapuló társadalmiig. Ide tartozik természetesen a termelési módok egymásutánjáról K. Marx és F. Engels által kialakított materialista történelem-szemlélet, de E. Durkheim elmélete is, mely szerint a munkamegosztás fejlődése törvényszerűen vezetett a mechanikus szolidaritástól az organikus szolidaritás modern társadalmi felé.*

Az *antropológia* tudománya főként az ilyen történelem-szemlélet és evolucionista értelmezés jegyében alakult ki a 19. század második felében az angol nyelvterületen (hogy majd éppen ezzel szembefordulva kristályosodjanak ki eltérő felfogásai a 20. század elején, amelyeket a *kulturális* és a *szociál-* jelzők fejeznek ki). L. H. Morgan mellett itt főként E. B. Tylor, J. G. Frazer és követőik munkásságára kell hivatkozni, akik a már említett összehasonlító módszert alkalmazták (Burrow 1970). A kultúrát az egyetemes emberi történelem megnyilvánulásaiént értelmezték, feladatukat pedig abban látták, hogy a kortársi kultúrát egybevegyék a múlttal, azoknak a *csökevényeknek* („survival”) a megismerési alapján, amelyeket a jelen kultúrája megőrzött az elmúlt világ tárgyaiból és intézményeiből, nyelvéből és művészetéből, szokásaiból és hiedelmeiből. Az összehasonlító történelmi módszer kezdte meghatározni a régészek és a távoli népeket kutató etnográfusok szemléletét is.

Az evolucionista történetiszemlélet azonban kezdettől fogva felvetett különféle értelmezési nehézségeket. Az egyik, újra meg újra visszatérő kérdés az volt, hogy milyen területekre, a társadalmak és kultúrák milyen összetevőire vonatkozik. Történt-e haladás például a művészetben és szépirodalomban? Érdemes-e népdaloknál vagy a görög tragédiáknál *magasabb fejlettségi szint*ről beszélni? Ugyancsak kérdéses lett az, hogy a technikai vagy természettudományos fejlődés miként függ össze más területek (egyfelől az általános műveltség vagy az erkölcs, másfelől a pusztító eszközök, például a fegyverek) alakulásával. A történelem progresszív szemléletének hívei azonban talál-

tak magyarázatokat ilyen kérdésekre is – például az *egyenlőtlen fejlődés*ről szóló érvek formájában. Ezek az érvek – melyek hosszú évtizedeken át tudták megőrizni meggyőző erejüket – mindig a fejlődési törvényekre, szintekre és a haladás irányára utaltak.

Az evolucionizmus kulcsát ezért látták a későbbi bírálók közül sokan a *teleologikus történelemszemléletben* (Elias 1999). Abban tehát, hogy a célként választott jövő és a hozzárendelt út határozta meg A. Comte, H. Spencer, K. Marx és mások gondolkodásmódját a múlttól és koruk társadalmairól. Ezért tartjuk találónak azt a hasonlatot, mely szerint a vulgáris marximus történelemszemlélete olyan, mint egy vasúti menetrend, „amelyben az egymást követő állomások előre meghatározottak, legfeljebb a vonat befutásának időpontját nem lehet teljesen biztosra venni” (Márkus 1966: 83).

A fejlődés eszméje hosszú időre több lett, mint egy tudományos teória.¹ Voltak „progresszív”-nek nevezett csoportok, irányzatok (pl. Közép- és Kelet-Európa több országában a századfordulón, illetve az USA-ban a huszadik század elején) és ezek élesen szembeálltak a „reakciós” törekvésekkel. A „progresszív” és „reakciós” Európában, főként pedig annak keleti felén gyűjtőfogalom lett. Az előbbieket a jövőt, a tudományt, a demokráciát, a társadalmi mobilitást és polgárosodást (vagy a szocializmust), az utóbbiak a múlt világképeit, az uralkodók feltétlen tekintélyét, a születés és a család jelentőségét, az egyházak hatalmát, a társadalmi rend és törvényesség szükségességét képviselték. Ilyen megkülönböztetések kerültek később világnézeti diskurzusok és politikai harcok érvei közé, s így váltak sokszor és sok helyen a megbélyegzés eszközévé különféle politikai rendszerekben.

De a haladás optimista szemlélete, irányzatai és mozgalmi hamarosan ellenfelükre találtak a szociáldarwinistákban, majd a rasszista ideológiákban és a fasiszta mozgalmakban. Az összehasonlító történeti módszert pedig más irányból és más megfontolásból érték tudományos bírálatok.

2. Érvek és ellenérvek az antropológiában: a szociál-darwinizmustól az evolucionizmus megújításáig

Ch. Darwin felfedezése egészen új megvilágításba helyezte az ember származásának kérdését. Ez a felismerés rendkívüli erejű és hatású volt: állásfoglalásra készítetett és viharos vitákra vezetett. Az emberi világ kutatása és az emberről való gondolkozás során ettől kezdve tudomásul kellett venni azt, hogy az ember az élővilág egyik faja, melynek keletkezését természeti törvények magyarázzák. A biológia új összefüggései alapozták meg a modern antropológiát s nagy hatással voltak a humán tudományok egészére.

Már említettük a kulturális antropológia első művelőit és a 19. századi evolucionizmus képviselőit, akik haladásként értelmezték a szocio-kulturális evolúció menetét. De ezt a gondolatot, valamint az összehasonlító történeti módszert sokféle szándékból, többféle módon és különféle elvontsági szinten bírálták. A kritikák és viták nagyban hozzájárultak az evolucionista társadalomtudományok megújulásához a 20. század közepén. Ezért mielőtt elkezdenénk a neoevolucionista szociológiai és antropológiai

1 Gellner szerint az evolucionizmus így vált hosszú időre „filozófiává, teodiceává, morális vízióvá, a valóság szerepét töltve be” (Gellner 1981: XVII).

elméletek elemzését, röviden mi is kitérünk a szóban forgó bírálatokra. Hangsúlyozzuk, hogy egy széleskörű, leginkább a pozitívizmus elleni lázadásként értelmezhető szemléletváltás részét képezték ezek a bírálatok. Hozzájárultak a társadalomtudományi megismerés nehézségeinek tudatosításához, de ezzel egyidejűleg a neo-romantikus, misztikus és irracionális gondolatvilág látványos és hatásos terjedéséhez is (Hughes 1961).

A számbavehető nézetek köréből kiemelve három elméletet fogunk tárgyalni: az *univerzalizmus-ellenes szociáldarwinizmust*, a *biologizmus-ellenes kulturális relativizmust*, és az *evolucionizmus-ellenes strukturális-funkcionalista szociálanropológiát*. Ezek más és más konstrukciók, melyek – a haladás eszméjéről nem feltétlenül lemondva – egyaránt szembe fordultak a klasszikus evolucionizmus elméletével.

Az élővilággal kapcsolatos analógiákat és metaforákat széles körben használták a 19. századi szociológiában (Pál 2001). S azt a törekvést is sokan képviselték, hogy a biológia hatályát kiterjesszék a társadalom és kultúra vizsgálatára. A *szociáldarwinizmus* esetében azonban többről volt szó. Főként arról, hogy a *létért folytatott küzdelem eszméjével igazoljanak egyéni vagy kollektív sikert, társadalmi egyenlőtlenséget, gazdasági és politikai uralmat, imperialista politikát, akár egész kontinensek őslakosainak alávetését*. Teoretikusai, mint L. Gumplowicz, W. Bagehot vagy W. G. Sumner különféle társadalmi küzdelmek, osztályharcok, nemzetiségi és vallási konfliktusok, főként pedig a háborúk és gyarmatszerző hódítások magyarázatára alkalmazták a darwinizmus elveit. Azt hangsúlyozták, hogy miként az élővilág egészéből, úgy az emberi világból sem lehet kiiktatni az életfeltételekért és szűkös erőforrásokért folyó harcot, márpedig az ilyen harcban elért győzelmet a sikeres csoportok, népek, fajok alkalmasságát bizonyítja. Ennek alapján állították, hogy az „alkalmasabbak” nem önkényesen, hanem a természet törvényeinek érvényesülése alapján uralkodnak a kevésbé alkalmasak felett. Ennek jegyében nevezte W. G. Sumner a milliomosokat a természetes kiválasztódás termékeinek s ezért fogalmazta meg álláspontját szabadság és egyenlőség összeférhetetlenségét: „Vegyük tudomásul, hogy nem háríthatjuk el a következő alternatívát: egyfelől szabadság, egyenlőtlenség és a leginkább rátermettek túlélése, másfelől szabadság, egyenlőség és a legkevésbé rátermettek túlélése. Az előbbi előreviszi a társadalmat, és legjobb tagjainak válik hasznára, az utóbbi visszafejleszti a társadalmat, és legrosszabb tagjainak válik hasznára.” (Sumner 1918 idézi Ruse 1987: 27)

A szociáldarwinista érvrendszer gyorsan terjedt el Európában, Észak-Amerikában, sőt, a világ más részein, így a Távols-Keleten is. A 19. század végén például a gyorsan modernizálódó Japán uralkodó osztályában is igen népszerű lett a létért (vagyis gazdasági-politikai uralomért) folytatott törvényszerű harc és az „alkalmasabbak” kiválasztódásának gondolata. Az Európa felé forduló elit ilyen magyarázatot keresett és kapott arra, miért lehetnek jogosak hatalmi igényeik, s hogyan igazolhatók hódításaik Ázsiában (Tominaga 1993).

A szociáldarwinizmus jegyében kezdtek foglalkozni antropológusok „fajtudománnyal”, a faj- és néptudat kérdéseivel, az öröklődéssel, eugenikával és a faji tisztaság problémáival, mint „faj- és nemzetpolitikai kérdésekkel”. E gondolatkörben merült fel például az, hogy az állattenyésztés módszereit kell alkalmazni a népesség szaporodásának szabályozására. A modern *rasszizmust* is a fajok szükségszerű harcának gondolata formálta ki a 19–20. század fordulójától.

A szociáldarwinizmusnak, illetve a hozzá kapcsolódó fajelméletnek és vészterhes eszméknek így igen erős hatásuk volt a huszadik századi közgondolkozásra, közéletre és a politikai mozgalmakra. Az 1920-as évektől politikai mozgalmak határoztak meg célokat és fogalmaztak meg stratégiát a szóban forgó eszmék segítségével. A különféle fasiszta pártok, főként a német nemzetiszocialisták az emberi fajok hierarchiáját, az árják felsőbbrendűségét és mások (zsidók, színes bőrűek, szlávok, stb.) alsórendűségét hirdették, illetve azt, hogy az előbbiek a „létért folyó küzdelemben” törvénytörően győzik le az utóbbiakat s foglalják el azok „életterét”.

A progresszivistá történelmi szemléletnek és az evolucionizmusnak azonban voltak tudományos bírálói is,² közöttük elsőként a premodern társadalmakat elemző antropológusok és szociológusok.

Az etnológia történetében igen fontos volt az a fordulat, amely *F. Boas és amerikai tanítványainak* nevéhez fűzhető. F. Boas támada a társadalom és a kultúra evolúciójáról az összehasonlító módszer alkalmazásával alkotott, megalapozatlan teóriákat. Nem fogadta el azt a feltevést, hogy a világ különböző pontjain leírt, azonosnak látszó kulturális jelenségek ugyanazon okokra vezethetők vissza; hogy az ily módon kiválasztott kulturális elemek mindenütt ugyanolyan összefüggésrendbe illeszkednek; hogy ezek a konstellációk egy irreverzibilis történelmi folyamatba rendezhetők, amelyeket a fejlődési fokozatokról alkotott elméletek fejeznek ki; s hogy a fejlődési fokok különbségei hierarchikus értékrend bázisát képezik. Fölösleges elméletek alkotása helyett terepmunkára és arra buzdított, hogy lokális kulturális képletek történelmi kialakulását ismerje meg a kutató a lehető legtöbb tényező figyelembe vételével (Rudolph 1968: 180–190).

F. Boas tanítványai körében ezekből a tapasztalatokból formálódott ki a *kulturális relativizmus* doktrínája. Eszerint minden kultúra önmagában értelmezhető, mert mindenyiknek sajátos étosza és normarendszere van. A kultúrák egyenrangúak s nincsenek egyetemes mércék, amelyekkel egymáshoz mérhetők a kultúrák. Ezért fejlődéskülönbségekről is felesleges értekezni.

Ezek a megfontolások a „*kultúra és személyiség*” kutatási irányzatban fejeződtek ki különösen pregnánsan. Az 1930-as években, miközben Európában egyre többen kezdeték elfogadni a népek és fajok biológiai eredetű egyenlőtlenségének gondolatát, a Boas-tanítványok – R. Benedict, M. Mead, R. Linton és mások – a kultúra szimbolikus természetét és jelentőségét hangsúlyozták. Amíg a nemzeti szocialisták abból indultak ki, hogy „a kultúra a vérben van”,³ addig ők a *kulturális átörökítés* gondolatát szegezték szembe ezzel. Ezért hangsúlyozták, hogy minden emberi közösséget azokból a sajátos kulturális mintákból („*pattern*”) kell megérteni, melyeket az idősebb tagok örökítenek át a fiatalabbak számára. S ezért láttak mindegyik kulturában más és más öntömintát, mely annyira eltérővé és jellegzetessé formálja az odatartozó egyének személyiségét.

2 Az evolucionizmusnak és az antievolucionizmusnak egyaránt óriási irodalma van. Ennek megfelelően minden állítás mellé művek sorát citálhatnánk. Helyette az olvasónak figyelmébe ajánljuk Harris kiváló antropológiatörténetének megfelelő fejezeteit (Harris 1968: 6. 7. 9–13. 19. fejezet).

3 1938-ból való ennek igazán tömör megfogalmazása, éspedig egy innsbrucki nemzetiszocialista vezető, Hans Hanak szájából. Ő mondta: „A kultúra nem sajátítható el tanulással. A kultúra a vérben van.” (idézi: Hobsbawm 1977: 82–83)

A kulturális relativizmus, a kulturális minták pluralitásának gondolata szükségképpen szembeállította őket az evolucionizmussal (Harris 1968: 295). Az irányzat tagjai túlságosan sterilnek találták az evolucionista szemléletet, s egyaránt elvetették annak biológiai alapjait és redukcionizmusát. A kulturális mintázatok (viselkedésmódok és hiedelmek, erkölcsi vagy esztétikai normák, nyelvhasználat, stb.) szerte a világon tapasztalati megismerésre és leírásra várnak, tehát az antropológusnak elsősorban empirikus vizsgálatot kell folytatnia, nem pedig spekulatív módszert használnia, miként az evolucionisták tettek – így hagyományozták tovább mesterük, F. Boas tanítását. Értelmezési szempontokért, fogalmakért és vizsgálati technikákért pedig elsősorban a pszichológiához fordultak.

Még inkább a módszer iránti igényesség vezette a 20. század első fele angolszász antropológiája másik jelentős irányzatának, a *szociálanropológiának* a képviselőit, amikor bírálataikat megfogalmazták. Nem tagadva sem a haladás, sem az evolúció lehetőségét, a strukturalista és funkcionista szemlélet híveiként ők is úgy látták, hogy a társadalmak evolucionista interpretációja megalapozatlan, és túlságosan nagy szerepet kap benne a képzelet. Különösen A. R. Radcliffe-Brown elemezte alaposan – E. Durkheim és mások munkáira támaszkodva – az evolucionista történetiszemléletet az *A rokonsági rendszerek vizsgálata* című tanulmányában (Radcliffe-Brown 1971). Itt a társadalomszerkezet megismerésének két módszerét állította szembe egymással: az általa *hipotetikus történeti módszernek* nevezett evolúciós koncepciót és a tudományosként minősített *strukturális vagy szociológiai elemzés módszerét*. Számos példán mutatta be a különbséget aközött, amikor egy rokonsági terminust – L. H. Morgan és mások eljárása szerint – *csökevényként*, egy elmúlt rokonsági szervezet maradványaként értelmez a kutató, vagy pedig funkcionális egységnek, a jelen társadalmi szerkezet egyik összetevőjének tart. Az előbbi „...az emberi társadalom tudományos elmélete kifejlődésének egyik legnagyobb akadályát képezi” (Radcliffe-Brown 1971: 46), mert nem ismert, s talán meg sem ismerhető törvények – a társadalom fejlődéstörvényei – alapján fogalmaz meg hipotéziseket.

A. R. Radcliffe-Brown elemzésének fő módszertani következtetése az volt, hogy *az antropológus nem hagyatkozhat történeti előfeltevésekre olyan társadalmak vizsgálata során, melyeknek múltjáról nem állnak rendelkezésre ellenőrizhető emlékek, írott források vagy más bizonyítékok*. Nem engedhető meg tehát az, hogy a használatban lévő terminusok jelentését és funkcióját ne a jelen, hanem a múlt által határozza meg a kutató.

Ez a kritika az evolucionista társadalomtudományok rendkívül érzékeny területét találta el. Hiszen sokáig úgy tűnt, hogy az összehasonlító történeti módszer segítségével megbízható ismereteket szereztünk a kezdeti társadalmak szervezetről, a családformák, a leszármazási és örökösödési rendszerek, valamint a házasság fejlődési fokozatairól, az állam keletkezéséről, illetve arról, hogyan függenek össze ezek az intézmények a technika és gazdálkodás történelmi szintjeivel. Közkeletűvé vált például az a J. Bachofen által a 19. század közepén megfogalmazott tézis, hogy a matriarchátus időben mindenütt megelőzte a patriarchatust. Ugyancsak széles körben fogadták el azt a – többek között F. Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkájában népszerűsített, L. H. Morgantól eredeztethető – gondolatot, hogy a csoportházasságtól induló egyetemes fejlődés vezetett a magántulajdonon alapuló „monogám házassághoz”. Csakhogy a huszadik században sok etnológus akadt,

aki nukleáris családformát talált az általa vizsgált törzsek körében. Az 1930-as végén G. Murdock a Yale-egyetemen hozta létre a *Human Relations Area Files* nevű gyűjteményt, mely több száz etnográfiai terepkutatás adatait tartalmazta. S ezek feldolgozása (Murdock 1949) sem igazolta L. H. Morgan, F. Engels és mások feltevéseit az emberi társadalmak egyetemes fejlődési szintjeiről.

Az eddig ismertett bírálókat, anti-evolúciós eszmékre és módszerekre két fontos válasz született az antropológiában a huszadik század közepe táján. Az egyik választ a francia *strukturális* hívei adták meg: ők a tudományos megismerés új útját választották, melyben helye volt a történelemnek, de nem az evolúciónak, vagy valamiféle egységes irányú történelmi haladásnak (Sárkány 1991). A strukturalistáknak kétségkívül voltak elődei – mint pl. E. Durkheim, M. Mauss vagy éppen A. R. Radcliffe-Brown –, de elemzési módszerességük, modellalkotó hatásuk révén C. Lévi-Strauss és követői mégis új szakaszt kezdtek a humán tudományok történetében.

Merőben más válasszal szolgáltak azok az antropológusok, akik továbbra is történelmi haladásként értelmezték az emberiség történelmét, s értelmezésüket korszerű társadalomtudományi ismeretekre alapozták. A század közepének ilyen, *neo-evolucionista antropológiájából* kiemelhetjük például Gordon Childe életművét. Ő egy nagy történelmi korszakváltás, a „neolit forradalom” felfedezője volt. Ez a fordulat az utolsó jégkorszakot követően, tehát valamikor i.e. 15 000 után következett be s abban állt, hogy az emberek megváltoztatták életmódjukat: átálltak a gyűjtögető életmódról az élelmiszerek rendszeres előállítására, tehát a növénytermesztésre és állattenyésztésre. Childe sokoldalúan elemezte ezt a folyamatot, bemutatva, miként értelmezhető haladásként az „önmagát alkotó ember” történelmi küzdelme a természettel (Childe 1968).

Ugyancsak a termelés alakulása állt az amerikai „*kulturális materialisták*” érdeklődésének középpontjában. J. Steward, L. White, M. Harris és mások abból indultak ki, hogy a szocio-kulturális jelenségeket az anyagi életfeltételek előállításának módjából kell megérteni, hiszen az emberi történelem hátterét a természet meghódításának evolúciója adja.

Legpregnansabban L. White „*energetikai*” elmélete példázta az evolucionizmus megújítását: eszerint a fejlődés mindenkor a természet erőinek felhasználásán alapult, s legfőbb mutatója az egy főre eső energiamennyiség és az energia felhasználásának módja. „Az emberi történelem kezdetén az egyetlen energiaforrás az emberi szervezet. Ebből kevés energia származik, átlagosan kb. 0,05 lóerő...Más energiaforrás híján az emberiség megrekedett volna a vadság állapotában”, de az emberiség egyre több energiát és egyre fejlettebb módon tudott elsajátítani a természettől – írta L. White (White, 1973: 77). *A huszadik század közepén azonban megingott ez a magabiztosság.* Az elbizonytalanodást több tényező okozta, például a nukleáris energia felhasználásának veszélyei: „A múltban az új technológiák elavulttá tették a régi társadalmi rendszereket, de fel is váltották azokat új rendszerekkel. Az új nukleáris technológia azonban azzal fenyeget, hogy magát a civilizációt pusztítja el, vagy legalábbis olyan mértékben tönkreteszi, hogy száz, ezer vagy tízezer évre lesz szükség a jelenlegi állapot visszaállításához...a technológia továbbra is főszereplő színdarabunkban, bár kiderülhet, hogy hős helyett gonosztevő. Az a hit és meggyőződés, hogy a sok gyötrődés és munka árán elért civilizáció egyszerűen nem pusztulhat el...nem más, mint naiv és antropocentrikus nyafogás” – írta 1949-ben (White 1997: 482–484).

Figyelmeztetése ellenére még évtizedeken át születtek olyan kulturális antropológiai munkák – közöttük az ő nagyszabású műve, az *A kultúra fejlődése* (White 1973) –, amelyek az emberiség egészére nézve kísérelték meg igazolni, hogy a kulturális előrehaladásnak vannak általános érvényű és egyértelmű bizonyítékai. Követői közül elsősorban R. L. Carneiro tanulmányaira (Carneiro, 1973) kell utalnunk, aki abból indult ki, hogy evolucionista keretben leírhatók a szocio-kulturális integráció különböző szintjei. Mások szerint egy földrajzilag és történelmileg körülhatárolható térségben zajlott le olyan változási folyamat, amely evolúcióként ábrázolható a rendelkezésre álló, főként régészeti leletek és etnológiai párhuzamok alapján. Például ezt demonstrálta J. H. Steward és L. C. Faron Dél-Amerika indián népeit bemutató (Steward–Faron 1959). Megalapozottnak tűnt tehát, amikor M. Harris azt írta tudománytörténeti monográfiája első kiadásának előszavában, hogy „...már ismerjük a szocio-kulturális evolúció makró-elméletének alapelveit” (Harris 1968:3).

Az előbb idézett mondat 1968-ban jelent meg. Ez az év csúcspontja volt az „ellenkultúrát” és új értékrendet hirdető egyetemi tüntetéseknek Párizsban, Kaliforniában, Nyugat-Berlinben és sok más városban. De nemcsak a kibontakozó diákmozgalmak éve volt ez. Ekkor vonultak be a Varsói Szerződés csapatai Csehszlovákiába, hogy leverjék az „emberarcú szocializmus”-t célzó reformokat. Egy korszak közeledett a végéhez. „*Aranykor*”-nak nevezi E. J. Hobsbawm⁴ az 1940-es évek végétől kezdődő negyed századot, mely az antropológia mellett a szociológiában is elvezetett a szocio-kulturális evolúció új elméleteihez.

3. A modernizáció szociológiájának sorsa

A 20. század közepén kibontakozó neo-evolucionizmus forrásaként nem nehéz felfigyelni arra, hogy a 2. világháború a tengelyhatalmak jobboldali totalitárius rendszereinek és ezek uralkodó eszméinek vereségével, illetve az antifasiszta koalíció győzelmével ért véget. A háborút gyors helyreállítás, ugrásszerű technológiai fejlődés és nagyfokú gazdasági növekedés követte. *A fellendülés új történelmi korszakát élték át a modern ipari társadalmak.* Elegendő lesz arra hivatkozni, hogy e negyed század alatt az ipari termékek előállítása négyyszeresre, ezek világkereskedelme pedig tízszeresre növekedett, miközben az 1960-as években 1,5%-ra csökkent a munkanélküliség Nyugat-Európában. A szocialista országok gazdaságának növekedése is gyors volt a 60-as évek végéig, a Szovjetunió pedig éppen az űrkutatásban, tehát a modern tudomány és a hadiipar összefonódásának legújabb területén – s legfontosabbnak tekintett ágazatában – ért el kimagasló teljesítményeket. Nyugaton elterjedt a fogyasztói társadalom s ezek az országok a jóléti rendszerekkel válaszoltak a „létező szocializmus” társadalmi kihívásaira (teljes foglalkoztatottság, ingyenes közoktatás, egészségügyi ellátás, stb.). Az életkörülmények általános javulása az 1960-as évek végére oda vezetett, hogy a fejlett országok népességének várható élettartama átlagosan tizenhét évvel növekedett az 1930-as évek végéhez képest.

A törvényszerű haladás gondolata és a progresszívizmus optimizmusa egészen az 1960-as évek végéig áthatotta a társadalomtudományokat és a társadalompolitikát.

4 Hobsbawm (1998). A továbbiakban közölt gazdaság- és társadalomtörténeti adatok is innen származnak.

Ez a megállapítás elsősorban a marxistákra és kommunistákra vonatkozott. Viták ugyan köztük is voltak, de a jövőt mindnyájan a „társult termelők” társadalmának gondolták, melyben nincs magántulajdon, nincsenek társadalmi osztályok, nincsenek államok, nincs pénz és elidegenedés. Ehhez képest és a kommunizmus felé vezető történelmi útnak megfelelően értelmezték jelen világukat. A haladás gondolata nyomta rá a bélyegét például a Szovjetunióban a legfejlettebb kapitalista országok „*utolérésének*” céljára, a szovjet típusú szocializmus megreformálásának különböző kelet-európai terveire, illetve az „eurokommunizmus” különböző kísérleteire.

De a faszizmus bukásával, 1945 után Nyugaton is közkeletű lett társadalmi haladás gondolata. S nemcsak a közvéleményt hatotta át újra a tudományos, technikai, gazdasági, szociális és kulturális haladás eszméje, hanem a társadalomtudományokat is. A haladás eszméjét az 1950-es években nem tudták érvényteleníteni sem az Auschwitzról és más fasiszta haláltáborokról, sem pedig az atombomba hirosimai felrobbantásáról szóló beszámolók. Ez figyelemre méltó eszmetörténeti fejlemény. Az embertelen hatalmakat és pusztító erőket olyan tényezőknek tekintette az 1945 utáni modernista gondolkodás, amelyeket *a múltból tanuló emberiség majd kiiktat* a jövő társadalmából, és ezáltal túlhalad.

Ilyen szellemben gondolkodtak sokan a társadalom és a történelem filozófiájáról, például Karl Popper éppúgy, mint Lukács György – s mindketten ezért maradhattak a (számukra mást és más jelentő) haladás hívei. Lukács György marxista volt és úgy vélte, hogy a haladást – legalábbis „hosszútávon” – feltétlenül szavatolja a társadalmi evolúció. K. Popper álláspontja más volt. Ő az *A historicizmus nyomorúsága* című, még a második világháború vége felé írt munkájában foglalkozott a fejlődéselvű történelemfilozófiákkal és a következő módon érvelt: a tudományos törvények általánosak és egyetemes jellegűek, márpedig „a földi élet vagy az emberi társadalom evolúciója egyszeri történelmi folyamat” (Popper 1989: 119). Az evolúcióban valóban felfedezhető „...trend, tendencia vagy irány, és megfogalmazható egy, e trendet állító hipotézis, amelyet aztán a jövőbeli tapasztalattal ellenőrizhetünk” (Popper 1989: 120–121). Ennek alapján gondolták sokan – a „historicista próféták”, Platóntól kezdve Hegelen át Marxig –, hogy rátaláltak, illetve, hogy majd rá fognak találni a társadalom mozgástörvényeire. „Csakhogy a trendek nem törvények. A trend létezését állító kijelentés egzisztenciális s nem egyetemes jellegű.” (Popper 1989: 125) A társadalomnak nincsenek mozgástörvényei, a történelemnek nincs értelme. De az emberek adhatnak értelmet múltjuknak, jelenüknek és jövőjüknek, *így megtapasztalhatják a haladást és bízhatnak abban*.

Lukács György és Karl Popper optimizmusa mögött is azt a háttérrel kell látnunk, amelyre már utaltunk: a faszizmuson aratott győzelmet és a gyors fejlődés jeleit a második világháborút követő évtizedekben az iparban, a tudományokban és más területeken. Ezek a fejlemények álltak a társadalmi-kulturális modernizáció szociológiai elméletének háttérében, s ezekből fakadt a haladásba vetett széleskörű bizalom. Ezért maradhatott progresszivistá 1945 után a liberális szociológia is. Gondoljunk csak a huszadik század közepe szociológiai elméletének „fő áramára” s annak olyan képviselőire, mint *T. Parsons vagy G. Lenski, R. Aron vagy R. Dahrendorf*. Ők a gazdasági, társadalmi és kulturális modernizáció jelen tapasztalatainak fényében újjították meg a 19. századi evolucionizmus eszméit s a haladás szellemében értelmezték az emberi történelmet a primitív társadalmak állapotától a kortárs ipari társadalmakig.

Csatlakoztak a régebbi szociológia uralkodó álláspontjához arról, hogy a modernizáció a racionális tudomány és technika győzelmét, a természet meghódítását jelenti, s ezzel együtt folyamatosan megújuló kritikai szellemet, szembe fordulást a tradíciókkal, haladást a korábbi korszakok állandóságával és a totalitárius rendszerek zártságával szemben. Mindezek velejáruja a fokozott társadalmi komplexitás, illetve a növekvő társadalmi mobilitás. Többen úgy vélték, hogy a modern, ipari társadalmakban egyirányú és azonos értelmű folyamatokat jelölnek a *növekedés, fejlődés és haladás* tendenciái. Jól példázza szemléletüket R. Aron következő gondolatmenete: „A szociológusok vagy a közgazdászok által jelenleg fejlődésnek (vagy növekedésnek) nevezett folyamat olyan gazdasági átalakulást jelent, amelynek következtében a munka produktívá és az egész vagy egy főre jutó nemzeti jövedelem magassá válik. Az ilyen gazdasági élet lényegénél fogva fejlődő; ha már elérte a korszerűséget, akkor évről évre nagyobb nemzeti jövedelmet kell termelnie... A haladó jelleg a modern gazdaság sajátos vonása...” (Aron 1971: 295).⁵

Az iparosodás és technikai fejlődés mellett *politikai aspektusa* is volt a második világháború utáni negyedszázad evolúciós elméletének. Egyrészt világpolitikai aspektusa, melynek során leginkább a gyarmatok felszabadítására és a „fejlődő országok” gazdasági-társadalmi helyzetére hivatkoztak Nyugaton és Keleten egyaránt. Másrészt fontossá váltak a modern nyugati demokrácia fejlődésével kapcsolatos kérdések (válaszul a szocialista államok eredményeire: a teljes foglalkoztatottságra, ingyenes közoktatásra és közegészségügyi ellátásra, stb.). Ezzel kapcsolatban elegendő itt T. H. Marshallra utalni, aki az emberi jogok fokozatos, lépcsőzetes kiterjesztésének elméletét fogalmazta meg a polgári jogoktól a politikai jogokon át a gazdasági-szociális jogokig (Marshall 1964).

A modernizáció nyugati, szovjet-típusú és harmadik világbeli változatai a 60-as évek társadalomtudományi érdeklődésének fókuszában álltak.⁶ E változatokat az egyetemes irányú társadalmi fejlődés különös szakaszaiként értelmezték. A korabeli eszmecserék – mint például a gazdasági növekedés W. Rostow által megfogalmazott elméletéről vagy az „ázsiai termelési mód”-ról szóló viták – nem az irány mibenlétét és feltételezésének hátterét, hanem sokkal inkább annak alkalmazási problémáit, illetve az egyes periódusokat és szakaszokat érintették. A 60-as évek végéig tehát a modernizációs szociológiai elméletek mellett a reneszánszát élő marxista társadalomelmélet (v.ö. Lukács György társadalom-ontológiája és a budapesti Lukács-iskola, a zágrábi Praxis-kör, a Frankfurter Iskola), illetve a neoevolúciós antropológiai elméletek alkották a szocio-kulturális fejlődés értelmezésének korszerű kereteit. Voltak persze ekkoriban is ellenáramlatok – ezek közül a strukturalizmusra már utaltunk –, melyek másként értelmezték a társadalmak és kultúrák világát. De a társadalomtudományi kutatások javarésze – és a rájuk hivatkozó reformista publicisztika és közvélemény – a fejlődés progresszivisták szemléletmódját követte.

1968 után alaposan megváltozott a helyzet. Nem vállalkozunk itt e fordulat részletes leírására a társadalomtudományok egész körében. Nem kívánjuk szisztematikusan tárgyalni a szóban forgó változások ismeretelméleti és módszertani következményeit

5 Ez a szövegrészlet azt is jól mutatja, hogyan kapcsolódik a korszerűség, produktivitás és növekedés kontextusába (vagyis egy „progresszivisták” kontextusba) a „fejlődés” fogalma.

6 A „modernizáció” terminusának elterjedéséhez lásd Lepsius (1977).

sem. Az alábbiakban csupán arra törekszünk, hogy röviden felvázoljuk e fordulat okait és fontosabb fejleményeit, főként az eddig tárgyalt két tudomány, a kulturális antropológia és a szociológia nézőpontjából.

Előbb csak azt lehetett látni, hogy egy egész nemzedék (a „nagy nemzedék”) s főként az amerikai, nyugat- és kelet-európai diákmozgalmak tagjai fordultak szembe a szülők világával, a fogyasztói társadalom értékeivel. Az új, poszt-materiális értékrendszer és a hozzá kapcsolódó ellenkultúra hívei radikálisan kezdték bírálni a modern ipari társadalmakat. Bírálatauk fókuszába kerültek a tömegkultúra és a tömegfogyasztás értékei, melléjük pedig hamarosan a nukleáris fegyverkezés, a természeti környezet pusztítása, a nagyhatalmi politika amerikai és szovjet változata, s az egyenlőtlenséget és a harmadik világban élők nyomorát okozó világgazdaság.

Az 1970-es évek első felében az olajárak robbanása jelezte, hogy fontos változások kezdődtek a világgazdaságban. Azután elindult az informatikai és mikroelektronikai forradalom, elkezdődött az „ipartalanítás” és a „poszt-indusztriális” társadalom kialakulása, felgyorsult a világkereskedelem, az évszázad végére pedig szerte a világon erősödött a pénztöke, a javak és szolgáltatások globalizációja. S miközben lassulva ugyan, de folytatódott a kapitalista országok gazdasági növekedése, ez alatt a harmadik világban leállt a növekedés, a Szovjetuniónak és szövetségeseinek gazdasági-politikai rendszere pedig összeomlott a 80-as évek végére. Ez alatt meggyengültek a korábbi időszak társadalmi mozgalmai és tömegszervezetei (például a szakszervezetek), a fejlett országokban újra számottevő lett a munkanélküliség, nagyobbak lettek az egyenlőtlenségek, s egyre több menekült érkezett szegényebb országokból.

A huszadik század utolsó harmadában megváltozott a „közszellem” is. Ezt tanúsítja például az *ökológiai szempontok* kiformalódása és elterjedése. 1972-ben jelent meg a Római Klub első jelentése s ettől fogva egyre többen és egyre hatásosabban kezdtek foglalkozni azzal a kérdéssel, hogyan veszélyezteti a gazdasági növekedés, a modern ipar, mezőgazdaság és közlekedés az élővilágot, hogyan pusztítják a környezeti erőforrásokat, s hogyan bontják meg a természet egyensúlyát. Ökológusok, környezetvédők és a zöld mozgalmak hívei kidolgozták a „fenntartható fejlődés” fogalmát. Ennek *nézőpontjából a modernizáció nem sikernek, hanem olyan gazdasági-társadalmi fejleménynek látszott, amely vérszterhesen bontotta meg az emberi lét természetes alapját, az élő környezet egyensúlyát.*

Mindez radikálisan átalakította a 20. század utolsó harmadának korszellemét, s a fejlett országok múltjáról és jelenéről alkotott önértelmezését. A változás erejét és jellegét jól mutatta az, ahogyan a 70-es években Nyugaton A. Szolzszenyicin könyveit, főként *A Gulag szigetcsoportot* fogadták. Az ebben leírtakat már nem úgy értelmezték, mint a náciizmussal illetve a század két világháborújával kapcsolatos eseményeket, vagyis nem egyedi esetként, zsákutcaként vagy a fejlődés fő útvonaláról letérők hibájaként, ami majd az ész és a tudomány segítségével kijavítható, s aminek tanulságai elősegítik a modernizációt. A fogadtatás azért volt egészen más, mert *időközben hitelét veszítette az a modernizációs elmélet, mely a békés konvergencia jövőjét jósolta a különböző típusú – kapitalista és szocialista - ipari társadalmaknak.*

Később még nagyobb erővel alakították át a szellemi éghajlatot a globalizáció újabb hullámai, a szocialista rendszerek bukása, majd pedig az etnikai és vallási szembenállások, háborúk, az agresszív fundamentalizmus, illetve a „tribalizmus” névvel illetett eszmék és törekvések szerte a világon. A vérbosszúkat és vérengzéseket, a szarajevói,

szrebrenyicai vagy koszovói harcokat bemutató tv-adások láttán nem volt hiteles gondolat többé, hogy a fejlett civilizációkban nincs már helye a „barbárság”-nak. Ezek a fejlemények a huszadik század végére alaposan megváltoztatták a korszellemet, s általa a szociológiai gondolkozást. Mindez elvette hitelét a történelmi haladás gondolatának. Az ezredfordulón azt látjuk, hogy kutatók és teoretikusok igyekeznek radikálisan elszakadni az evolúciós szemlélet korábbi, „progresszivistá” előfeltevéseitől és elméleti kereteitől. Elemzéseiket többé nem a történelem feltételezett irányára alapozzák, hanem másfajta kontextust alakítottak ki.

4. Történelem-szemlélet: irányzatosan és iránytalanul

A történelmi haladás eszméjét sokféle módon bírálták már a felvilágosodás kora és Rousseau írásai óta. Elegendő itt L. Tolsztojra utalni, s arra a gondolatára, hogy az ipari civilizáció nem hozta közelebb az igazi, a szereteten alapuló felvilágosodást. Később a „lineáris szemlélet”-tel más koncepciókat állítottak szembe, például a történelem körkörös, a hullámszerű, illetve ciklikus változásokból álló elméleteit. Ennek ellenére a történelem általános szemléletébe, a róla való gondolkodásba szinte beivódottak azok a szempontok és fogalmak, amelyek a haladás feltételezésére utalnak.

Ezt tanúsítják például a huszadik század elején keletkezett, nagy hatású szociológiai elméletek. M. Weber, G. Simmel vagy E. Durkheim nem tartozott az evolúciós gondolat hívei közé. Koruk modern társadalmáról kiállított diagnózisai igen súlyos veszélyekről és torzulásokról szólnak: a fokozódó racionalizálódás és bürokratikus igazgatás kockázatairól, az objektív és szubjektív kultúra ellentéteiről, tartós társadalmi anómiáról. Ennek ellenére, egyikük sem kételkedett abban, hogy a történelemnek van iránya, ez az irány megismerhető és a róla szerzett ismeret értékes lehet a társadalom és kultúra alakításában.

Az 1970-es évektől itt is fordulat figyelhető meg. Az ekkor keletkező új-konzervativizmus és posztmodern szellemiség tagadja a haladás ilyen előfeltevéseit. De mielőtt rátérnénk erre az elfordulásra, szögezzük le: félrevezető lenne egyenlőségjelet tenni *evolúciós társadalomtudományi szemlélet és történelmi érdeklődés közé* (Humphreys 1977). Milyen lényeges különbség van ezek között? Ezt a problémát kevesen feszegették. A kevesek egyike, L. White, úgy látta, hogy logikailag és fogalmilag ugyanazon eseményeknek három kulturális folyamata választható külön és ezeknek az interpretáció három típusa felel meg (White 1945):

1) időbeli folyamat, azaz egyedi események kronologikus sora. Ezt tanulmányozza a történelem;

2) formaképző folyamat, ami a jelenségeket nem időbeli lezajlásuk szerint, hanem strukturális és funkcionális oldalukról tárja fel. Ezek adekvát vizsgálata a strukturális-funkcionalista megközelítés;

3) időbeli-formaképző folyamat, amely a jelenségeket formák időbeli soraként tárja elénk. Ennek interpretációja az evolucionizmus.

Mindhárom interpretáció szükséges és lehetőséget kínál az ismeretek összegezésére, de az evolucionista alapvetőbb, mint a másik kettő, mert a jelenséget a maga teljességében ragadja meg, míg a történelmi vagy a strukturális-funkcionalista megközelítés csak valamelyik oldaláról, ezért részeredményekre vezet.

Ezzel az állásfoglalással L. White az újkantiánus filozófusok nomotetikus és idiografikus tudományok közötti különbségtévesztésén próbált túllépni. Hogy sikerrel-e, az kétséges. Hiszen nemcsak az evolúciónak, hanem a történelem iránti érdeklődésnek is számos, egymástól eltérő felfogása van, ami összevetésükkor nem kis nehézséget okoz. Gondoljunk például a francia Annales-körre, amely a történelem ábrázolásánál tekintetbe veszi a szinte állandóan ható tényezőket, a hosszan ható tényezőket és a rövid ideig érvényesülő hatások egymásba játszását is. Látható tehát, hogy van olyan történetírás, mely túlmutat a L. White által felvetett partikularizáló érdeklődésen, ugyanakkor az evolucionista absztrakcióval sem éri be.

Mindenesetre a történész – még a leginkább filozófiai síkon mozogva is – eseményeket és folyamatokat ír le, s azokra igyekszik általános magyarázatot találni. A társadalmi és kulturális evolúciót kutató antropológusok viszont nem ilyen következtetésekig kívántak eljutni. Beérték egyes társadalmi fejlődési szintek sajátosságainak megállapításával, egymást követő soruk felvázolásával, és meg voltak arról győződve, hogy ismerik a történelem irányát s azoknak a tényezőknek a hatásmechanizmusát, amelyek ezt az irányt, mint valóságos folyamatot magyarázzák.

Éppen ez a különbség érteti meg az *evolúciós tévkövetkeztetések* lényegét. Korábban tárgyaltuk A. R. Radcliffe-Brown bírálatát a „hipotetikus történetiszemlélet”-ről. Az evolúciós tévkövetkeztetések is az általa jelzett módszertani problémákból fakadnak. Abból, hogy a módszertan – a vizsgálendő jelenségek történelmi jellege és osztályozása, az evolúciós szintek sorrendje, egymásutánja, történelmi periodizációja – önálló életet kezd élni s ahelyett, hogy segítené, inkább akadályozza az újabb tapasztalatok feldolgozását. Erre vall, hogy amikor olyan jelenségre bukkan az antropológus vagy szociológus, amely nem illeszkedik elméletéhez, akkor hajlamos azt erőszakosan, s akár eltorzítva is beszorítani saját történelmi sémájába. Megismerési módszere az, ami erre ösztönzi.

Számos példáját találhatjuk az evolucionista tévkövetkeztetésnek az utóbbi másfél évszázad társadalomtudományában. Ilyen volt például az a gondolat, hogy a premodern társadalmak lakosságának túlnyomó többsége több nemzedék tagjaiból álló nagycsaládban élt. Ez a feltevés is sokáig hatotta át a társadalomtörténetet. Csak az 1960-as években kezdtek hozzá e hipotézis alaposabb empirikus vizsgálatához s így sikerült – főként a történelmi-demográfia „cambridge-i kutatócsoportjának” munkái nyomán – kimutatni, hogy ez téves feltevés (Laslett 1971).

Az ilyen tévkövetkeztetések mellett kell említeni a politikai propaganda és manipuláció céljára használt érveket. A huszadik század során sokszor hivatkoztak az evolúció „törvényszerűségére” azok, akik *történelmi „szükségyszerűség”*-ként próbálták igazolni az elnyomást, a hódítást, a kizsákmányolást, vagy egy kormányzat valamely népszerűtlen döntését. Mindez alaposan megkoptatta az evolucionizmus hitelét. A hitelvesztés pedig fontos összetevője volt annak, hogy az ezredforduló történettudománya új irányokba fordult.

A „korszellem” átalakulása jól látható a *történetírás újabb irányain*.⁷ A filozófiában és a humán tudományokban végbement „nyelvi fordulat” („linguistic turn”), s ennek folyományaként a szociológiai konstruktivizmus és az esztétikai dekonstruktivizmus formálta át hatékonyan a történelmi érdeklődést és a szemléletet. A korábbi gazdaság- és

7 A modern történetírás változásait átfogóan elemzi Bentley (1997).

társadalomtörténeti témákhoz képest előtérbe került az emlékezet és a mentalitás vizsgálata („történeti antropológia”), a hosszú távú („long durée”) folyamatokhoz és a makrotörténelemhez képest az események és a mikrotörténelem kutatása, a struktúrákhoz képest az életvilág, a jelentések, szimbolikus alakzatok és narratív formák elemzése. Az „új történetírás”-ban inkább a kultúrát, mint a társadalmat gondolják megfelelő keretnek a történeti érdeklődés és magyarázat számára (Mergel–Welskopp 1997). Többé nem célja a történészeknek az, hogy a társadalmi fejlődés általános összefüggéseinek keretében értelmezze forrásait és így adja elő vizsgálódásának eredményeit. Mivel csak „lokális” és „temporális”, tehát viszonylagos igazságokat ismer el, szükségképp elfordul az univerzalizmustól, amit sokan az európai felsőbbrendűség példájaként utasítanak el (Jenkins 1997).

Az „eurocentrizmus”-t persze többféle módon lehet bírálni. Akadtak, akik éppen az univerzalizmus jegyében próbáltak rámutatni a gyarmatosítók világhatalmi igényeire. Például Wolf kimutatta, hogy az Európán kívüli társadalmak nem egyszerűen passzív elviselői voltak a gyarmatosítás folyamatának, hanem olykor aktív alkalmazkodók, másszor kismimizett áldozatok, de társadalmi és kulturális sajátosságaik mindenképpen magukon viselik az európaiakkal való találkozás, az ezt követő gazdasági és egyéb kapcsolatok nyomát. Ezek a sajátosságok tehát nem egyszerűen ősi tradíciók továbbéléseként, hanem történeti alakulásukban értelmezhetők, legyenek akár mégoly megöklentők, mint az észak-amerikai indiánok javakat pusztító *potlatch*-ei (Wolf 1995).

De az ilyen, az univerzalizmus megóvására törekvő újabb munkák inkább kivételek. A jelenkori intellektuális klíma nem kedvez az egyetemes történelemre vonatkozó átfogó koncepcióknak. Többek szerint az egyetemes *történelem nem más, mint egy mese a sok között, s ez a mese* „...csak akkor számíthat tetszésünkre, ha nem egyetlen történetünk, és hajlandó lenyelni, hogy csak egyike a történeteknek, és nem is legfontosabbik” (Marquard 2001: 271).

Ebben az új helyzetben az evolúció iránt érdeklődők kezdtek megvizsgálni, hogy a történeti adatsorok egyáltalán alátámasztják-e az ember társadalmi és kulturális evolúcióként ábrázolt karrierjét a földön. Az ilyen irányú vizsgálódások egyik fontos kérdéskörévé vált a *demográfiai változások, a táplálkozás és a kulturális evolúció közötti összefüggés*. Megállapítást nyert, hogy mindazok a nagy változások, amelyeket egy-egy gazdálkodási formának tulajdonítani vélt a korábbi kutatás, lassan érlelődtek, s forradalminak kihatásukban, nem pedig menetük sebességében mutatkoztak. Korántsem jártak okvetlenül együtt a táplálkozás javulásával vagy az életésélyek növekedésével az egyes emberre nézve. Nem egyformán előnyösen érintették az egyes embercsoportokat. Az emberiség egészét illetően pedig egészen a kapitalizmus kibontakozásának időszakáig szerény növekedési ráta a jellemző. Igaz ugyan, hogy az emberre válás jórészt kiiktatta azokat a biológiai mechanizmusokat, amelyek viszonylag állandóvá tették az embert megelőző fajok populációját, de az ember szaporodása nem követte a malthusi jövedölést. Nem állítható ugyan, hogy tudatos népesedéspolitika tette „az eredeti bőség társadalmának” (Sahlins 1972) tagjait „az Éden gyilkosaivá” (Harris 1978). Inkább létfenntartási megfontolások okozták ezt, mint ahogyan a későbbiekben is különféle kulturális preferenciákból fakadó döntések eredménye volt a lassú népességnövekedés.

Ebben a folyamatban jelentős változást az *ipari forradalom* hozott, amely átmenetileg megnövelte a munkaerő iránti igényt és lehetőséget teremtett az ellátásához szük-

séges javak megtermelésére is. Ráadásul tudományos forradalom is járult hozzá, amelynek eredményeként demográfiai robbanások sorozata következett be a világ különböző részein. Többen már az 1970-es években kimutatták, hogy ennek hatására az emberek átlagos élettartama jelentékenyen meghosszabbodott a modern társadalmakban, miközben fennmaradtak, sőt, növekedtek az életesélyek világméretű és regionális egyenlőtlenségei (Polgár 1975; Cohen 1989: 140–142).

Mindezek nyomán *alaposan megváltozott az emberi történelem képe*. Az látszik az újabb képen, hogy a különböző időszakokban és területeken végbement haladás mellett bekövetkeztek devolúciók és involúciók is (Geertz 1963; Tilly 1983), melyek során csökkent a társadalmi komplexitás, visszafejlődtek kultúrák, eltűntek népcsoportok, elsorvadtak a szaktudás, ügyesség és ízlés kifinomult formái.

5. A neo-neoevolucionizmus, a posztmodern és a rizikó társadalma

A társadalmi evolúció koncepciójától, mint értéktételezett, teleologikus eszmétől és mint unilineáris folyamatra vonatkozó gondolattól fordult el az utóbbi évtizedekben a filozófia, a szociológia, a kulturális antropológia. Az új évezred kezdetén nem a történelem irányának szabályszerűségeit vizsgálják, hanem más kutatási irányba tájékozódnak az emberrel, a társadalmakkal és a kultúrákkal foglalkozó tudományok.

Főként a *kibernetika korszakos sikerének hatására nyíltak meg ezek az újabb kutatási irányok* például az ú.n. „kognitív tudományok”-ban, a kommunikáció-elméletben, a mesterségesintelligencia-kutatásban, a nyelvi változások vizsgálatában, az evolúciós pszichológiában, a humán-etológiában. Mindenütt előtérbe kerültek az információ-feldolgozás, a rendszerszerű szabályozás és önszabályozás folyamatai. Ezzel párhuzamosan formálódtak konstruktivista irányzatok a tudományelméletben és filozófiában is. Kétségessé váltak azok a megismerési elvek, módszerek és diszciplináris választóvonalak, amelyeket kialakulásuk óta elfogadtak a társadalomtudományokban. Kérdéses lett például a korábbi megkülönböztetés természet, társadalom és kultúra között, illetve a természettudományok és a társadalomtudományok között. Az új kutatási irányok ismeretelméletileg a kontingens valóságból és a tudás konstruktív természetéből indulnak ki. Így alakult ki egy új, *evolucionionista ismeretelmélet* (Barkow–Cosmides–Tooby 1992; Plotkin 1982).

A figyelem előtérbe főként bio-kibernetikai modellek kerültek. Többek szerint az evolúciós pszichológia és a magatartástudományok keretében lehet és kell megoldani a szociológia jelen válságát is (Lopreato–Crippen 1999). Ennek megfelelően vannak, akik genetikai algoritmusokon alapuló modellek alkalmazásával kutatják különféle adaptációs és szelekciós rendszerek működését. Például kooperatív társadalmi szervezetek történéseit, hatalmi konfliktusok alakulásának szabályszerűségeit magyarázzák így társadalomkutatók (Skvoretz–Fararo 1995). Hasonló megfontolások alapján folynak humán etológiai és szociobiológiai vizsgálódások különféle társadalmi kérdésekről.

Az új módszertanok és érdeklődési irányok nagy hatással voltak és vannak szociológusokra, kulturális antropológusokra és más kutatókra is. Főként azokra, akik szakítottak ugyan a progresszivistá történelemszemlélettel, de ragaszkodni akartak a kulturális

és társadalmi jelenségek vizsgálatának evolucionista módszertanához. Így történt, hogy *a történelem irányára vonatkozó koncepciók helyett mind inkább természettudományos modellek terjedtek el a társadalmi és kulturális jelenségek magyarázatában is*. Ez figyelhető meg a közgazdaságtanban (Vromen 1995), a szociológiában (Sanderson 2001), a politológiában (Schubert 1989), s a kultúra evolúciójáról szóló kutatásokban is (Durham 1992).

A kibernetikai-biológiai szemlélet ezáltal az evolucionizmus újabb szakaszához vezetett, amit talán *neo-neoevolucionizmusnak* nevezhetnénk. A neo-neoevolucionizmus hívei igyekeztek az új szempontok szerint kimunkálni hipotéziseiket. Kutatásaik radikálisan szakítottak a célok és szándékok megértésére irányuló teleológiai vagy intencionális cselekvések modelljeivel. *Nem a szereplők, az érdekek és cselekvési motívumok, nem is a döntési helyzetek „megértésére” törekedtek, hanem a döntések nem-szándékolt következményeinek vizsgálata került előtérbe.*

Eszerint a társadalmi evolúció ugyan továbbra is fokozott szelektivitást és komplexitást eredményez, de ezt a folyamatot véletlenek generálják és töretlen előrehaladás helyett gyakori megállások, törések, megakadások, visszafordulások jellemzik. A folyamat eredményeként újabb és újabb szinteken lehet megfigyelni a szociális rendszerek önszabályozását. Az evolúciónak nincs egyetlen és egységes hordozója, s ennek megfelelően *nem lehet egy általános fejlődéstörvényből levezetni gazdasági vagy társadalmi rendszerek, intézmények sorsát sem*. De felvázolható a történelmi lehetőségek és eredmények „útfüggőség”-e és kooperációs modellje. Ilyen modellt fogalmazott meg többek között North azokról a – például Latin Amerikában működő – gazdasági rendszerekről, melyek szuboptimális teljesítményük ellenére folyamatosan fennmaradtak (North 1990).

A neo-neoevolucionista társadalomkutatás tehát megpróbálta végképp elszakítani azokat a szálatokat, amelyek az elméletet hozzákötötték még – bármennyire lazán is – a régebbi evolucionista elvekhez, s ezeken keresztül a haladás eszméjéhez. Az ilyen törekvések igazolták N. Luhmann elmélettörténeti felfogását, mely szerint *az evolúciós elméletek útja a haladás régebbi eszméjétől a 20. század közepi strukturalista elméleten át a növekvő kontingenciát hangsúlyozó új rendszerelmélet felé vezet*: „Az első korszakban a haladás eszméjét használják. A másodikban strukturális fogalmakkal írják le a történelmet, mint növekvő differenciálódást és komplexitást. A harmadik szakaszban a valószínűtlenség növekedéseként értelmezik általában a történelmet, s különösen az evolúciót...” (Luhmann 1992:283).

N. Luhmann vitapartneréként *J. Habermas volt az, aki legtovább próbálta képviselni a felvilágosodás projektumában fogant progresszivistá társadalomelméletet*. Ezért dolgozta ki a kommunikatív cselekvés elméletét, s benne az életvilág racionalizálódásának és a cselekvési rendszerek növekvő komplexitásának összefüggéseit (Habermas 1981). A modernizáció eszerint olyan folyamat, melynek során az életvilágot a tőle elkülönült társadalmi alrendszerek – a piacgazdaság, illetve az igazgatást végző jog és politika szisztematikus kényszerei – egyre inkább „gyarmatosítják”. De a modern társadalmak fejlődési szakasza – a gyermekkori fejlődésről főként J. Piaget és T. L. Kohlberg által alkotott kognitív elmélet értelmében – mégis lehetővé teszi az elvek alapján történő kommunikációt, mert a szocio-kulturális evolúció eredményeként decentralálódtak a világképek.

J. Habermas tehát az ontogenezis, az egyedfejlődés szakaszai és szabályszerűségei szerint foglalta össze az emberi nem történetét, s így, a felvilágosodás eredeti intencióinak („a felvilágosodás projektjének”) megfelelően próbálta átfogalmazni az evolucionista szemléletet. Kétséges, hogy ez sikerült-e. Mindenesetre J. Habermas a történelmi materializmus „termelési paradigmájától” fordult a kommunikatív cselekvés elmélete felé. Gondolkodásának irányváltása pedig egyidejűleg történt az újabb kultúra- és társadalomelméletek, köztük a posztmodern és a neo-neoevolucionista elméletek elterjedésével.

Említettük, hogy az utóbbi évtizedek új elméletei érvénytelennek tekintik a progresszió egész kérdéskörét. A posztmodern kritika a „modernség alkonyát” állapítja meg és a felvilágosodás csődöt mondott terveként, az emberi emancipáció többé nem hitelesíthető narratívájaként leplezte le a modernizáció és a haladás között feltételezett összefüggést (Lyotard 1985). Az átfogó, általános igényű narratívumok (igazságigények, előfeltevések, teóriák) helyébe a sokféleség és a relativizmus világa került: a haladásról és az egyetemes történelemtől szóló feltevések helyett „lokális” igazságok, szétterjedt elméletek, s a kontingenciák, véletlen előfordulások leírásai.

Ennek megfelelően a jelenkor szociológusai már nem is használják a *haladás* fogalmát, illetve ritkán és inkább csak speciális értelemben, a harmadik világ országaira alkalmazva használják a *fejlődés* („fejlesztés”, „development”, „Entwicklung”) fogalmát (Dietz–Burns–Buttel 1970). Tanulmányunk szempontjából ennek legfontosabb következményét Alexander és Sztompka foglalta össze: „A haladásba vetett hit válságából...a nyugati szociológiai elmélet magyarázó erejének és emancipáló hatalmának válsága lett.” (Alexander–Sztompka 1990:3)

A kortárs szociológia átalakulása az így keletkező zavar jeleit tanúsítja (Némédi 2000). Az elméletek és empirikus kutatások tematikai, illetve módszertani differenciálódása továbbra is folytatódik a jelenkori társadalomtudományos mezőben. Ennek eredménye azonban nem az integráció lett egy fejlettebb paradigmában, hanem sokkal inkább a multidiszciplinaritás, s vele a szociológiai ismeretek és tudás fokozott szétzórtsága.

A szociológiát amúgy is szétzilálja a *társadalomtudományok erőteljes átrendeződésnek folyamata* (Wallerstein et al. 2002). A huszadik századi szociológia még a társadalomelmélet centrumát foglalta el. Innen azonban mindinkább kiszorulóban van. A régebben kifejlődött alaptudományok (közgazdaságtan, szociológia, jogtudomány és politológia, kulturális antropológia) között, mellett és felett egyre több interdiszciplináris kutatási terület és „transzdiszciplináris” tanulmányi szervezet alakult ki (a regionális kutatásoktól /„area studies”/ kezdve a „nemi tanulmányokon” át a már említett kognitív tudományokig). A szociológia jelentőségét alaposan csökkenti a modernizációs elméletek hitelvesztése, illetve olyan irányzatok előtérbe kerülése, mint a módszertani individualizmus és a racionális döntésemélet. Újabbban, a posztmodern irányzatok hatására a társadalomelméleti érdeklődés is eltolódott a kultúra irányába.

A szociológiai köznyelv és gondolkodás megváltozását segítette elő a *globalizáció* folyamata is. Tudományuk kialakulása óta nemzetállami keretben értelmezték vizsgálható társadalmakat, illetve annak haladását a szociológusok. Ennek megfelelően – többnyire implicit módon – elvonatkoztattak az adott társadalom gazdasági, politikai és kulturális jelenségeinek nemzetközi összefüggéseitől. A huszadik század végén azonban már nem lehetett zárójelbe tenni a globalizáció hatásait, hiszen e folyamat

eredményei a természeti környezet veszélyeztettségétől kezdve a nemzetközi migrációon keresztül a tömegkultúra hálózataiig feltűnően nyomatékosává váltak. Így aztán kérdéses lett, hogy mire vonatkozik a szociológiai kutatások legfontosabb vonatkoztatási kerete, a „társadalom” fogalma, s hogy fenntarthatók-e a társadalom tudományainak addigi előfeltevései.

A „haladás” gondolatát az eszmék lomtárába helyezték a jelenkori társadalomtudományok, a neo-neoevolucionista szociológia pedig megszabadult a történelem irányának feltevésétől, s ezáltal a társadalmi változásoknak a modernizáció révén centrálissá vált összefüggésétől. Csakhogy *a progresszivisták szemlélet elutasításának és a modernizáció érvénytelenítésének igen súlyos következményei lettek*. Éles ellentét támadt egyfelől az új társadalomtudományos gondolkodás és „korszellem”, másfelől a fejlett országokban folytatódó gazdasági növekedés, kapitalista felhalmozás és technikai fejlődés folyamatai között. Ezek a folyamatok ugyanis arra vallanak, hogy *a technikai fejlesztésekben, a beruházási döntésekben és a gazdaság más területein nem ment végbe olyan posztmodern átalakulás, mint amilyeneket az előbbieken vázlatosan bemutattunk a történelemszemléletben és társadalomtudományokban*. A termelés vagy a közlekedés világában továbbra is érvényes a haladás gondolata, mint a természet feletti fokozott uralomé, a természeti erők eredményesebb, mert racionálisabbnak gondolt (technikailag hatékonyabb) felhasználásáé. Egyetértünk Beckkel: „A haladásba vetett – s eddig érvényesnek tartott – bizalom elvesztése mitsem változtat a technikai változások végbemenetelén” (Beck 1986: 329).

A „fejlettség-elmaradottság” dimenziója tehát egyetemesként értelmezett vonatkoztatási rendszere maradt továbbra is a fő gazdasági folyamatoknak, az alkalmazott tudományoknak és a műszaki fejlesztésnek. *A haladáseszmé társadalomelméleti „elrozsdásodása” alig van hatással az úgynevezett „materiális létfeltételek” javítására, korszerűsítésének folyamataira*. Igaz ugyan, hogy például a környezeti károk tudatosítása és a környezetvédelem az utóbbi évtizedekben több területen nyomot hagyott a fejlett országok gazdaságának fejlesztésén. De az újabb, a természeti környezetet inkább kímélő eljárások és berendezések sem változtattak a gazdasági növekedés igényén, menetén, a fejlesztések fő irányán.

Ezt az irányt változatlanul a korábbi kritériumok szerint jelölik ki. Sem a termelésben és fogyasztásban, sem az életmódban nem történt radikális változás. Példaként említhető, hogy nem sikerült áttörést elérni sem az alternatív energiák felhasználásában, sem pedig a fejlett országok lakossága fogyasztáscentrikus életmódjának megváltoztatásában. A gazdasági teljesítmény mérésének legfontosabb dimenziója változatlanul a „növekedés”. Fejlesztés, tervezés, optimalizálás – az ide tartozó különféle döntésekben (a településtervezéstől kezdve az iskolai vagy iskolán kívüli oktatáson át a gyógyításig) továbbra is a haladás – elismertnek számító – iránya jelöli ki a célokat. Ezzel az iránnyal előfeltevésszerűen számol a legtöbb ember, amikor például a rákkutatásról vagy új gyógyszerekről, különféle mérnöki elképzelésekről és kutatómunkáról hall, amikor egy új hidat vagy épületet lát.

*A fejlett országok gazdaságában tehát változatlanul érvényes cél a „haladás”, miközben egyre kevesebben hisznek e haladás értelmében.*⁸ *After Progress*⁹ [Haladás után] – ez a címe annak a könyvnek, amely a huszadik századi társadalmi reformok és a szociáldemokrácia sorsát a jóléti államok jelenkori válságának, az utóbbi évtizedek neokonzervatív politikájának, individualizmusának és piackultuszának fényében mutatja be. „Előrelépni” – a technikai civilizáció, a gazdaság és a jóléti intézmények világában ez még mindig magától értetődő jelszó, közben pedig nem tudjuk, haladunk-e egyáltalán.

Irodalom

- Alexander, J.–Sztompka, P. (1990): Introduction In Alexander, J.– Sztompka, P. (eds): *Rethinking Progress*. Boston: Unwin Hyman, 1–12.
- Aron, R. (1971): Fejlődéelmélet és evolucionista filozófia In Ferge Zs. (szerk.): *A francia szociológia*. Budapest.: KJK, 291–322.
- Barkow, J.–Cosmides, L.–Tooby, J. eds. (1992): *Evolutionary psychology and the generation of culture*. New York: Oxford Univ. Press.
- Bentley, M. (1997): Introduction : Approaches to Modernity: Western Historiography since the Enlightenment. In Bentley, M. (ed): *Companion to Historiography*. London-N.Y: Routledge, 395–506.
- Beck, U. (1986): *Risikogesellschaft*. Suhrkamp: Frankfurt am M.
- Birnbaum, N. (2001): *After Progress*. Oxford: University Press.
- Burrow, J. W. (1970): *Evolution and Society. A Study in Victorian Social Theory*. Cambridge: University Press.
- Carneiro, R. L. (1973): Scale analysis, evolutionary sequences and the rating of cultures. In Naroll, R.–Cohen, R. (eds.): *Handbook of Method in Cultural Anthropology*. Garden City: Natural History Press, 834–871.
- Childe, G. (1968): *Az ember önmaga alkotója*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Cohen, M. N. (1989): *Health and the Rise of Civilization*. New Haven: Yale University Press.
- de Condorcet, M. J. A. N. (1986): *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Darwin, Ch. (2001): *A fajok eredete*. Budapest: Typotex.

8 Másként merül fel ugyanez a kérdés a fejlődő országokban, ahol a technikai-gazdasági-kommunikációs modernizáció követelménye, azaz a haladás iránti igény a szegénység, a történelmileg kialakult nemzetközi munkamegosztás és a személytelen demokratikus intézmények iránti bizalmatlanság korlátaiba ütközik. Ezekben az országokban erős feszültség tapasztalható a haladás igénye és az igény realizálásának nehézségei között. Az ilyen társadalmakra irányuló kutatásokat pedig nem a haladás eszméjének feladása, hanem a kiütkeresés határozza meg.

9 Birnbaum 2001.

- Dietz, T.–Burns, T. R.–Buttel, F. H. (1990): Evolutionary Theory in Sociology: An Examination of Current Thinking. *Sociological Forum*, 5 (2).
- Durham, W. H. (1992): Applications of evolutionary cultural theory. *Annual Review of Anthropology*, 21: 331–355.
- Elias, N. (1999): *Mi a szociológia?* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Geertz, C. (1963): *Agricultural Involution*. Berkeley: University of California Press.
- Gellner, E. (1981): Introduction. In Evans-Pritchard, E.E.: *A History of Anthropological Thought*. London: Faber and Faber, xiii–xxxvi.
- Habermas, J. (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns, 1-2. B.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Harris, M. (1968): *The Rise of Anthropological Theory*. New York: Crowell.
- Harris, M. (1978): *Cannibals and Kings*. New York: Random House.
- Hobsbawm, E. F. (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest: Maecenas Kiadó.
- Hobsbawm, E. F. (1998): *A szélsőségek kora*. Budapest: Pannonica Kiadó.
- Hughes, V. S. (1961): *Consciousness and Society. The Reorientation of European Social Thought 1890-1930*. New York: Vintage Books.
- Humphreys, S. C. (1977): Evolution and history: approaches to the study of structural differentiation. In Friedman, J.–Rowlands, M. J. (eds.): *The Evolution of Social Systems*. London: Duckworth, 341–371.
- Jenkins, K. ed. (1997): *The Postmodern History Reader*. London and New York: Routledge.
- Koselleck, R. (1995): Fortschritt. In Brunner, Von O. –Conze, W. –Koselleck, R. (eds.): *Geschichtliche Grundbegriffe*. Stuttgart: Klett-Cotta, S. Band 2.: 351–423.
- Laslett, P. (1971): *The World we have lost: England before the Industrial Age*. London.
- Lepsius, M. R. (1977): Soziologische Theoreme über die Sozialstruktur der „Moderne“ und die „Modernisierung“. In Koselleck, R. ed.: *Studien zum Beginn der modernen Welt*. Stuttgart: Industrielle Welt 20.
- Lopreato, J.–Crippen, T. (1999): *Crisis in Sociology. The Need for Darwin*. New Brunswick–London: Transaction Publ.
- Löwith, K. (1997): *Világtörténelem és üdvtörténet*. Budapest: Atlantisz.
- Luhmann, N. (1992): The Direction of Evolution. In Haferkamp, H.–Smelser, N. J. (eds.): *Social Change and Modernity*. University of California Press, 279–293.
- Liotard, J.-F. (1985): Histoire universelle et différences culturelles. *Critique*, 41, Mai: 559–568.
- Márkus Gy. (1966): *Marxizmus és „antropológia“*. Budapest: Akadémia.
- Marquard, O. (2001): *Az egyetemes történelem és más mesék*. Budapest: Atlantisz.

- Marshall, T. H. (1964): *Class, Citizenship and Social Development*. Garden City–New York: Doubleday.
- Marx, K. (1967a): *A tőke*. I. köt., Marx–Engels Művei 23. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Marx, K. (1967b): *Beszéd a „People’s Paper” évfordulóján Londonban, 1856 április 14-én* - Marx - Engels Művei 12. köt., Budapest: Kossuth Kiadó.
- Mergel, T.–Welskopp, T. eds. (1997): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft*. München: Verlag C. H. Beck.
- Morgan, L. H. (1961): *Az ősi társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Murdock, G. P. (1949): *Social Structure*. New York: Macmillan.
- Némedi D. (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 2: 3–16.
- North, D. C. (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge.
- Pál E. (2001): Néhány szempont a biológia és a szociológia közös történetének vizsgálatához. In Pál E. (szerk.): *Útközben*. Budapest: Új Mandátum, 214–227.
- Plotkin, H. C. (1982): *Darwin, Machines and the Nature of Knowledge*. London: Penguin.
- Polgar, S. ed. (1975): *Population, Ecology and Social Evolution*. The Hague–Paris: Mouton.
- Popper, K. (1989): *A historicizmus nyomorúsága*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Radcliffe-Brown, A.R. (1971): A rokonsági rendszerek vizsgálata. In *Tanulmányok és műhelymunkák, Szociológiai füzetek, 1. Sz.* Budapest: Művelődési Minisztérium, Marxizmus-Leninizmus Főoszt., 45–89.
- Rudolph, W. (1968): *Der kulturelle Relativismus*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Ruse, M. (1987): Evolutionary Models and Social Theory .Prospects and Problems. In Schmid, M.–Wuketits, F. M. (eds.): *Evolutionary Theory in Sociel Science*. Dordrecht, etc.: D. Reidel Publ. Company, 23–48.
- Sahlins, M. (1972): *Stone Age Economics*. London: Routledge.
- Sanderson, S. K. (2001): *The Evolution of Human Sociality: A Darwinian Conflict Perspective*. Lanham, Rowman and Littlefield.
- Sárkány M. (1991): *Lévi-Strauss és a történelem*. Népi Kultúra – Népi Társadalom XVI.: 167–178.
- Schubert, G. (1989): *Evolutionary Politics*. Carbondale.
- Skvoretz, J.–Fararo, T. J. (1995): The evolution of systems of social interaction. *Current Perspectives in Social Theory*, 15: 275–299.
- Steward, J. H.–Faron, L. C. (1959): *Native Peoples of South America*. New York: McGraw-Hill.

- Tominaga, K. (1993): European Sociology and the Modernization of Japan. In Nedelmann, B.–Sztompka, P. (eds.): *Sociology in Europe*. Berlin: DeGruyter, 191–214.
- Tilly, C. (1983): Clio és Minerva. In Rényi Á. (szerk.): *Történelem és szociológia*. Budapest: Művelődési Minisztérium, Marxizmus-Leninizmus Főoszt., Szociológiai füzetek, 32: 73–87.
- Vromen, J. J. (1995): *Economic Evolution*. London–New York: Routledge.
- Wallerstein, I. et al. (2002): *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- White, L. A. (1945): History, evolutionism, and functionalism: three types of interpretation of culture. *Southwestern Journal of Anthropology*, 1: 221–248.
- White, L. A. (1973): A kultúra fejlődése. Budapest: Művelődési Minisztérium, Marxizmus-Leninizmus Főoszt., *Szociológiai füzetek*, 5. Sz.
- White, L. A. (1997): Az energia és a kultúra evolúciója. In Bohannon, P.–Glazer, M. (eds.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem Kft., 461–486.
- Wolf, E. R. (1995): *Európa és a történelem nélküli népek*. Budapest: Akadémiai–Osiris–Századvég.
- Zapf, W. (2002): Modernizáció és modernizációelméletek. In Zapf, W.: *Modernizáció, jólét, átmenet*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, 71–92.

MÓDSZERTAN

Kovács Balázs–Takács Károly*

Szimuláció a társadalomtudományokban

Bevezetés

A társadalomtudományoknak a komplex rendszerek és a nem-lineáris modellek iránti nagyobb fokú érdeklődését nagyrészt a számítási kapacitások növekedése tette lehetővé. E cikkben amellet érvelünk, hogy a számítógépes szimuláció módszerének elterjedése nem csak mennyiségi, de jelentős minőségi javulásokat is hoz a társadalomtudományok konyhájára. Igyekszünk rávilágítani, hogyan segíthet ez az új tudományos módszertan az empirikus és elméleti társadalomtudományok hiányosságainak kiküszöbölésében, és hogyan hozza közelebb egymáshoz az empiriát és az elméletet. Kitérünk arra is, hogyan valósítja meg a szimuláció a tudományos indukciós és dedukciós logika ötvözését, és mindezek mellett igyekszünk bemutatni a szimulációs módszertan alapelveit – de a korlátait, hiányosságait és a vele szemben megfogalmazott legfontosabb kritikákat is.

Mindenekelőtt fontos tisztázni, hogy mit is értünk szimuláción a társadalomtudományokban, ugyanis a társadalomtudományokban alkalmazott számítógépes szimuláció céljai és módszerei jelentősen változtak az utóbbi évtizedekben. Az alkalmazásoknak három nagy hulláma volt: (1) a makroszimuláció avagy dinamikus rendszerek, (2) a mikroszimuláció és (3) az ágens alapú modellek, multi-agens rendszerek¹ [agent based modeling] (Macy 2001).

(1) A számítógépes szimulációt először az 1960-as években alkalmazták társadalomtudományi elemzésekre. Ezen kutatások során számítógép segítségével elemeztek dinamikus folyamatokat, például a szervezetekben, iparágakban, a hadigépezetben, vagy városokban működő kontroll- és visszacsatolási mechanizmusokat. Ezek a modellek rendszerint endogén egyenletrendszerekből álltak, strukturalista-funkcionalista és holisztikus szemléletűek voltak. A rendszer egyensúlyát keresték, és úgy vélték, hogy aggregált elemzési szinten a változók (mint például a gazdasági növekedés,² a

* A szerzők köszönetet mondanak Back István, Andreas Flache, Futó Péter, Gyenis Balázs, Janky Béla, Michael Macy és a *Szociológiai Szemle* névtelen lektorának építő megjegyzéseiért.

1 Jelentős fejtörést okoz az eredeti jelentéshez leginkább illő magyar szókapcsolat megtalálása. A választott fordítás meglehetősen magyartalanul hangzik, az angol szóösszetétel átvétele. Mellette szól, hogy magyar nyelvre ebben a formában történt meg az első átvitelése (Gulyás–Tatai 1999). A közgazdaságtanban a principal-agent modellek megfelelőjeként a megbízó-ügynök fordítás terjedt el, holott a magyarban az ügynök szóhoz meglehetősen korlátozott jelentéstartalom kapcsolódik (például Gömöri 2001 a megbízó-ügynök terminológiát használja). Az eredeti tartalomhoz leginkább közelálló az „autonóm cselekvőkön alapuló modellek” összetétel lehetne, viszont ez túlságosan is szabad fordítás.

2 A leghíresebb ilyen jellegű szimuláció talán a Római Klub 1972-es jelentése (Meadows et al. 1972).

demográfia, a kertvárosiasodás és a forgalmi dugók) kapcsolata zárt oksági rendszerekkel magyarázható.

(2) A számítógépes szimuláció második hulláma az 1970-es évek második felében indult és azóta is igen fontos szerepe van. A *mikroszimuláció* során a dinamikus rendszerek szimulációjával szemben aggregált adatok helyett már egyéni adatokkal (döntéshozatali egységek) dolgoznak, az egyének interakciója azonban itt sem jelenik meg. Ez a modellezési stratégia inputként reprezentatív mintát vesz a döntéshozókból és azok viselkedéséből, majd hosszú távon vizsgálja a rendszer változásait. Ide sorolhatók azok a hosszú távra készülő adózási és nyugdíjmodellek, amelyekben minden egyes állampolgár „öregszik”, miközben bizonyos valószínűséggel változnak a tulajdonságai (például az egyén a szimuláció során gyereket szülhet vagy nyugdíjba megy, ha eléri a megfelelő kort). A mikroszimulációt főleg populációs *előrejelzésre* és egyes kormányzati lépések szimulálására használták és használják ma is (Gilbert 1996). Magyarországon a KSH-ban és a TÁRKI-ban is komoly hagyománya van a mikroszimuláció társadalomtudományi használatának (pl. Zafir 1988; Futó 1988; Szivós–Rudas–Tóth 1998).

(3) A szimuláció harmadik hulláma az ágens alapú modellezés, amely az 1980-as években terjedt el. Az elemzés során az egyéni döntéshozatal és az egyéni viselkedés (és nem az egyén tulajdonságai, mint a mikroszimuláció esetén) áll a középpontban. Az ágens alapú modellek *autonóm cselekvőket* feltételeznek, mely cselekvők stratégiaiailag kölcsönösen függenek egymástól.³ A társadalom makroszintű jelenségei az egyéni viselkedések aggregált eredményeként jönnek létre. Az ágens alapú szimuláció alapvető célja nem az előrejelzés, hanem a társadalmi jelenségek *magyarázata*.

A cikkben ettől kezdve az ágens alapú modellezéssel fogunk foglalkozni, hiszen a sorozatos támadásokkal szemben úgy véljük, megfelelő alkalmazása fontos tudományos eredményekhez vezethet. Azt fogjuk boncolgatni, hogy miért van szükség ilyen típusú elemzésre, majd részletesebben ismertetjük az ágens alapú szimuláció legfontosabb alapelveit, annak viszonyát a tudományos gondolkodás logikájához, valamint kitérünk az elemzési lehetőségek korlátaira és veszélyeire is.

Miért van szükség egy új kutatási módszertanra a társadalomtudományokban?

Elsősorban azért, mert a jelen pillanatban uralkodó empirikus elemzések és elméleti társadalomtudományi magyarázatok több sebből véreznek. Ezen sebek gyógyításához nyújthat segítséget az ágens alapú szimuláció terjedése azáltal, hogy szélesíti a társadalomtudósok eszköztárát, illetve lehetőséget biztosít a magyarázati sémák minőségének javítására.

Mik is ezek a fő problémák? *Egyrészt* az empirikus elemzések legnagyobb hányada bizonyos magyarázó változók hatásait vizsgálja egy adott jelenségre, illetve változóra.

3 Macy–Willer (2002: 146) továbbá azt is az ágens alapú modellezés alapjellemezői közé sorolja, hogy az ágensnek múltbeli tapasztalataik alapján döntenek [backward-looking agents] és adaptívak, továbbá egyszerű szabályokat követnek (ezt a tökéletes racionalitással szemben fogalmazzák meg). Bár az előbbi két feltételezés általános az ágens alapú modellezésben, úgy gondoljuk, hogy nem feltétlenül szükségesek és nem alkotják az ágens alapú modellezés differentia specifikáját.

A hangsúly a magyarázó tényezőkön van és nem a magyarázati sémák felvetésén, nem a magyarázó mechanizmusok megtalálásán és megértésén. *Másodrészt*, az elemzés során feltételezett kapcsolat magyarázó és magyarázott tényezők között csaknem mindig lineáris, valamint az egyes magyarázó hatások additívak. Mindez a regressziós elemzés logikájából fakad, holott ezeknek a feltevéseknek nagyon sok esetben semmiféle elméleti alapja nincs. *Harmadrészt*, elméleti társadalomtudományos magyarázatok nagyon sokszor túlzottan leegyszerűsítik az emberi cselekvőről alkotott feltevéseiket, illetve nem éppen valós/földhözragadt cselekvőképpel dolgoznak. Legtöbb esetben például feltételezik, hogy az emberi cselekvők összessége homogén halmazt alkot. *Negyedrészt*, minden társadalomtudományi diszciplína küszködik az egyéni cselekvés mikroszintű folyamatai és a makroszintű társadalmi jelenségek közötti kapcsolat feltárásával. A megfelelő mechanizmusok (aggregáció) hiányoznak, a makroszintű jelenségek mikroszintű eredetét legtöbbször homály fedi. Az aggregáció nehézségét sokszor úgy kerülük ki, hogy a makroszintű jelenségeket a makroszintű tulajdonságok hatásainak tulajdonítják. *Ötödrészt*, a társadalmi élet összetettsége a társadalomtudományok alegységeinek éles szétválasztódásához vezetett, holott a társadalom alrendszerei nagyon is összefüggően működnek. A társadalmi élet összetettségének nem megfelelő kezelése részeként tekinthető az is, hogy több társadalomtudományi diszciplína is elhanyagolja a makrofolyamatok és az egyéni cselekvés társadalmi (időbeni és strukturális) beágyazottságát.

A könnyebb érthetőség kedvéért vegyük sorra nagyobb részletességgel ezeket a problémákat.

Faktorok és aktorok

Számos társadalomtudományi kutatás nem jut messzebb a „mi befolyásolja az adott jelenséget?” típusú kérdéseknél. Az elemzések középpontjában az áll, hogy hogyan befolyásolnak bizonyos tényezők (pl. nem, etnikai háttér, vallásosság, lakóhely, iskolázottság, stb.) társadalmi jelenségeket (pl. politikai pártválasztás, fogyasztói viselkedés, kulturális szokások, stb.). Sok empirikus kutatás beéri asszociációs kapcsolatok keresésével (pl. falun élő szavazók nagyobb arányban szavaznak-e jobb oldali pártokra). De komolyabb kutatások is megelégszenek azzal, hogy választ találnak arra a kérdésre, hogy melyek azok a tényezők, amelyek egy adott jelenséget befolyásolnak – minden más tényező változatlansága mellett. Ezek a válaszok feltárják, melyek azok a változók, amelyek hatása szignifikáns az adott jelenségre; vagy ahogy nagyon sokszor olvassuk, feltárják mely változók „magyarázzák” az adott jelenséget.

Azonban az ilyen „magyarázatok” önmagukban nem kielégítőek. Egy tudományos magyarázat nem lehet teljes a változók közötti *okági mechanizmus* feltárása nélkül. A „mi befolyásolja” típusú kérdések után a következő lépés természetesen a „hogyan befolyásolja” és a „miért” kérdések megválaszolása. Ezek egy szokványos, regressziós logikán alapuló empirikus tesztből nem derülnek ki. A „hogyan befolyásolja” típusú kérdések megválaszolásához hipotéziseket kell alkotni a magyarázó és magyarázott változó közötti okági viszonyról. Ezeknek a hipotéziseknek vagy magyarázati sémának az ellenőrzése alternatív magyarázatokkal szemben azonban a gyakorlatban nagyon nehéz feladat – ez az oka annak, hogy empirikus elemzések legtöbb esetben nem

jutnak el erre a mélyebb szintre, illetve eleve szerényebb célokat támasztanak. Empirikus úton például általában lehetetlen „mi lenne, ha” típusú feltevésekkel élni és forgatókönyveket végigjátszani, ezért az alternatív magyarázatok gyakorlati teszteléséhez más, például komparatív vagy kísérleti módszerekhez kell folyamodni.

A „miért” kérdések megválaszolásához pedig túl kell lépnünk azon a szinten, hogy magyarázó *tényezők* kapcsolatát vizsgáljuk a magyarázott jelenséggel. A meghatározó faktorok középpontba állítása bizonyos szinten azzal az állásponttal egyenértékű, hogy a társadalmi folyamatok a társadalmi tények által előre meghatározottak. Némi túlzással a magyarázó tényezőkre leszűkített kutatási logika egy determinisztikus társadalomkép alapja. A társadalomtudományok azonban a társadalmi tények vizsgálatán túl a társadalom alkotórészeiről, emberekről, azok csoportjairól és intézményekről szólnak, akik önálló akarattal (motivációkkal, célokkal) rendelkeznek, de cselekvéseiket az egymás közötti viszonyrendszerük és kölcsönös függőségük befolyásolják. A *cselekvők* középpontba állítása elengedhetetlen a „miért” kérdések megválaszolásához. A társadalom szereplőinek viselkedése nem előre kódolt, szándékaik nagyban meghatározzák azokat a cselekvéseket, amelyek az oksági összefüggések alapelemei. Az egyéni cselekvők szándékainak ismerete, valamint a cselekvések közötti viszonyok és kölcsönhatások feltárása vezet tehát az alapvető mechanizmusok megértéséhez. A „miért” kérdés szorosan összefügg a „hogyan” kérdéssel, csakúgy, mint ahogy a cselekvőről alkotott hipotézisek összefüggnek a cselekvésről alkotott hipotézisekkel.

Tekintsünk egy konkrét példát. Az a weberi hipotézis, hogy a protestáns etika elősegítette a kapitalizmus kialakulását, makroszociológiai kapcsolatot tételez fel a társadalom vallásos értékei, mint magyarázó tényezők és a társadalom gazdasági szerveződése, mint megfigyelt jelenség között (Coleman 1990: 6, *1.1 ábra*). James Coleman (1990) nagyszerűen bontja ki ennek a magyarázati sémának a kulcselemeit a mikroszinten: a makroszintű hatás csak úgy jöhet létre, hogy (a) a kialakuló protestáns vallási doktrína befolyásolja az egyének értékeit; (b), az egyéni értékek, különösen a hivatástudat, az antitradicionalizmus és az evilági aszkézis kialakulása befolyásolják az egyének gazdasági viselkedését és (c), az egyének gazdasági viselkedése meghatározza a társadalom gazdasági szerveződését. Feltéve, hogy valóban ezek a hatások a meghatározóak, az igazi, mélyebb kérdés az, hogy mik azok a mechanizmusok, amelyek például az egyéni értékektől elvezetnek az egyén gazdasági szerepvállalásáig és viselkedéséig (b). Hogyan jönnek létre bizonyos viselkedési formák és miért választják az egyének ezeket (értékeik által vezetve)? Ezen kérdések továbbgondolása a weberi és colemani logika alapján nem nehéz, azonban alternatív magyarázatokkal szemben a hipotézisek gyakorlati ellenőrzése a hagyományos társadalomkutatási módszertani keretek között sokkal problémásabb.

Lineáris és additív összefüggések használata

Az alapvető oksági viszonyok kibontása alapjaiban rengetheti meg az alkalmazott elemzési módszer feltevéseit is. Empirikus elemzésekben a feltételezett kapcsolat magyarázó és magyarázott tényezők között csaknem mindig lineáris, valamint az egyes magyarázó hatások összeadásszerűen halmozódnak egymásra, holott az oksági összefüggésekből legtöbbször nem vezethető le, hogy ezek a kapcsolatok lineárisak és addi-

tívak. A korlátokat a regressziós elemzés logikája szabja, amely kifejezetten a „mi befolyásolja” típusú kérdések megválaszolására alkalmas.

Ez nem jelenti azt, hogy ne léteznének olyan statisztikai módszerek, amelyek továbblépnek a linearitás feltevésén. Még a regressziós logikába is beilleszthetők polinomiális (általában négyzetes) és interakciós hatások. Mindez azonban általában az előzőekben leírt, a cselekvőt és cselekvést és ezek stratégiai kapcsolatait középpontba állító szemlélettől teljesen idegen módon történik. A cselekvés-centrikus társadalmi elméletek ellenőrzése túlfeszíti a hagyományos módszertani kereteket.⁴

Emberi cselekvőkép

Ebben a pontban áttekintjük a társadalomtudományok néhány elterjedtebb cselekvőképét, majd bemutatjuk Vanberg (2002) program alapú cselekvés modelljét, amely gyógyírt jelenthet számos hiányosságra és hozzájárulhat az ágens alapú szimuláció társadalomtudományi alkalmazásának elméleti megalapozásához.

Egy, a cselekvőt, a cselekvést, és azok kölcsönhatásait a középpontba állító kutatási logika alapkövei a cselekvőről, a cselekvésről és azok kölcsönhatásairól alkotott feltevések. Ezen emberképekben alapfeltevés, hogy a cselekvők autonómak, mivel nincs „központi hatóság”, amely előre determinálná a döntéseiket. A cselekvők szándékai, a cselekvés végrehajtása, és a cselekvők közötti kölcsönhatások azonban a gyakorlatban rendkívül összetettek. A cselekvést középpontba állító társadalomtudományi megközelítések leegyszerűsítik – gyakran túlzottan is leegyszerűsítik – az emberi cselekvőről alkotott képet. Mindezt az áttekinthetőség kedvéért teszik, valamint annak reményében, hogy így átfogóbb és általánosabb modellt tudnak alkotni a társadalmi folyamatokról. Azért is egyszerűsítene, mert el akarják választani a „lényegi”, „szubsztanciális” törvényszerűségeket a „lényegtelen” háttér folyamatoktól, például hogy az előbbiek vizsgálatára szorítkozva megtudhassunk valamit arról, hogyan zajlanának a folyamatok „zajmentes” környezetben. Mindemellett nem elhanyagolható az a praktikus szempont sem, hogy egyszerű feltevésekkel kikerülhetőek bonyolult számítási nehézségek is.

A klasszikus közgazdaságtan cselekvőképe (homo oeconomicus), végtelen kalkuláló képességgel rendelkező egyéneket feltételez, akik lényegében a múltbeli tapasztalatok figyelembevétele nélkül maximalizálják jelen és jelenre diszkontált várható jövőbeni, rögzített preferenciákon alapuló hasznossági függvényeiket - így a cselekvők halmaza ráadásul homogén.⁵ A közgazdászok sokszor érvelnek amellett, hogy az ezen feltevések mellett felépített rendszer koherens modellt nyújt és nincs érdemi alternatívája.

Alternatíva természetesen létezik, még olyan is, amely hasonlóan leegyszerűsített és nem túl földhözragadt képet alkot a cselekvőkről, de feltevéseiből szintén egy átfogó

4 Ez nem jelenti azt, hogy nincsenek a cselekvést középpontba állító diszciplínák és elméletek. Például a mikroökonómia az egyéni cselekvést állítja a középpontba, empirikus vizsgálataiban mégis sokszor visszatér a faktorokon alapuló elemzéshez, amely a linearitás és additivitás feltevésével él.

5 A mikroökonómiában megtalálhatók a nem tökéletes racionalitást, a tranzakciós költségeket és az egyéb tökéletlenségeket feltételező modellek, de nem ezek (főleg korábban nem ezek voltak) az általánosan elfogadott alapfeltevések – tanulmányunkban a klasszikus mikroökonómia esetén a fenti feltevésekre gondolunk.

és koherens társadalomkép bontakozik ki. A behavioralista pszichológia magatartás-modelljei közül például az egyéni tanulási modelleket emelhetjük ki, amelyekben a kizárólag a múltba tekintő egyén saját tapasztalatait építi be a cselekvésébe: pozitív élményekkel járó cselekvések gyakoriságát növeli, negatív élménnyel járó cselekvések gyakoriságát pedig csökkenti (Thorndike 1898; Bush-Mosteller 1955).⁶

Szociológiai megközelítések ugyanakkor az imitáció, az utánzás, a normakövetés és konformizmus irányadó szerepét emelik ki a cselekvés meghatározásában – az ilyen formában leírt mechanizmusok is sokszor túlságosan leegyszerűsítettek.

Evolúciós modellek, amelyek a biológiából kölcsönzött metaforát használnak a társadalmi viselkedés megfigyelt jelenségeinek magyarázatára, azt feltételezik, hogy a sikeres cselekvési minták elszaporodnak a társadalomban, a kevésbé sikeresek pedig kihalnak, lévén azok nem elég életképesek a környezet kihívásaival szemben és a túlélési versenyben sem. Új cselekvésminták mutációk (innováció) és kereszteződés útján jöhetnek létre.

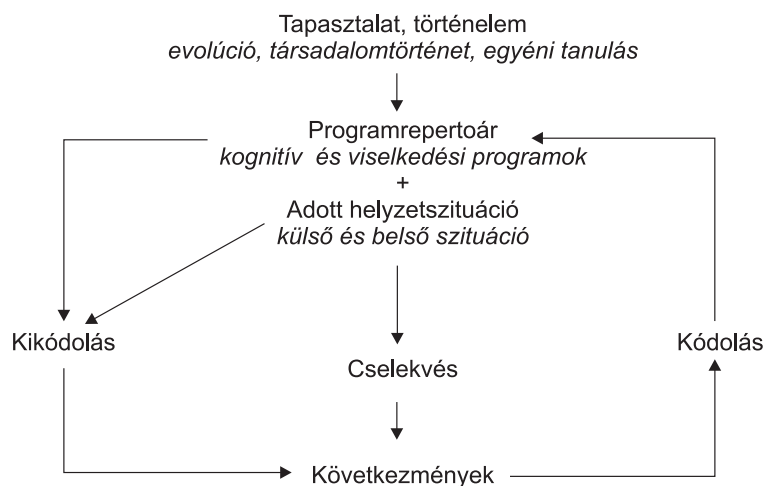
Az ezekben a modellekben alkalmazott leegyszerűsítések sokat segítettek a társadalomtudományi elméletek fejlődésében. Másrészt viszont a leegyszerűsítéseknek nem sok értelme van, amennyiben a megfogalmazott általános célok mellett a számítási nehézségek megoldásával létrehozhatók és tesztelhetők a valósághoz közelebb álló cselekvés alapú modellek is.

Ilyen átfogó, egyszerű és mégis koherens társadalomképet vázol fel az az elemzési keret, amelyet Viktor Vanberg (2002) állít fel a *program alapú cselekvés* alapfeltevéséből, amelynek gyökerei Ernst Mayr *teleonomikus cselekvés* és Karl Popper *feltevés alapú programmegoldás* fogalmaiból erednek. Ebben az elemzési keretben az egyéni cselekvés az egyén aktuális cselekvési programjából következik. A cselekvési program feltételes direktívákból áll, ahol a feltételek többé-kevésbé rögzítik, hogy az adott szituációban, az adott információk birtokában és más cselekvők várható viselkedésének figyelembevételével mely cselekvési alprogramot célszerű előhívni. A cselekvési program tehát feltételekhez kötött, így bizonyos helyzetekben (például tözsdei részvények vásárlásakor) indukálhatja a racionális cselekvés alprogramjának előhívását, más helyzetekben (például egy természeti katasztrófánál) előhívhat egy altruista alprogramot. A fent vázolt leegyszerűsített cselekvőképek tehát mind részesei lehetnek bizonyos feltételek esetén előhívható alprogramokként az egyéni cselekvési programnak. Az egyéni cselekvési program egyrészt a cselekvés eredményeként (tanulás), másrészt interakciók révén (normakövetés, adaptáció) megújul. Változhatnak a feltételes előhívó direktívák („ha, akkor”), de a programrepertoár is. A program alapú cselekvés logikáját az *1. ábra* foglalja össze (forrás Vanberg 2002).

A program alapú cselekvésből következő társadalomkép általános, de sok jelenség magyarázatához elégséges egy ennél szűkebb séma használata is, amely az *1. ábrán* bemutatott cselekvési logika leegyszerűsített változatát használja. Ebben az egyének adaptívak, és nem optimalizálók, hanem korlátozottan racionálisak. Döntéseiket nem alapos számolás, hanem heurisztikák (normák, szokások, rutinok, konvenciók stb.) alapján hozzák meg. A heurisztikák mind egyéni, mind populációs szinten változhatnak tanulás (bayesi felülvizsgálás, megerősítés, stb.) vagy kiválasztódás (pl. genetikus algoritmusok) útján.

6 A tanulási modellek új reneszánszukat élik és egyre inkább teret hódítanak a közgazdaságtanban is. Ebbe a körbe sorolható a bayesi döntésmélet virágzása is.

1. ábra
A program alapú cselekvés logikája

A program alapú cselekvés logikájának középpontjában tehát az egyéni döntéshozatal áll. Az egyén a makroszintről érkező impulzusokat eleve adott keretfeltételekként vagy új fejlemények és információ esetén a dinamikus programalkotás során építi bele a cselekvési repertoárjába.

A mikrofolyamatok és makrojelenségek közötti kapcsolat

A mikro- és a makrofolyamatokat vizsgáló társadalomtudományi kutatások a legtöbb esetben nem kapcsolódnak egymáshoz, ami korántsem szerencsés, hiszen a társadalom mikro- és makrofolyamatai szervesen összefüggnek. Az elemzés szintjei közötti kapcsolat elmosása, a megfelelő mechanizmusok hiánya súlyos hiányosság. Különösen gyakori a makrojelenségek magyarázata a mikroszinten zajló mechanizmusok és az azokat aggregáló összefüggések figyelmen kívül hagyásával. Bár matematikai és statisztikai modellezés segítségével sokszor jól leírható és előrejelezhető a rendszerek makroviselkedése, a mélyebb magyarázatokhoz elengedhetetlen a mikrofolyamatok és a mikro-makro átmenet megismerése.

Kényelmes megoldásként gyakoriak az olyan holisztikus magyarázatok, amelyek egy makroszintű tulajdonság feltételezésével indokolnak egy makrojelenséget (az egész több vagy más, mint a részek összessége). Ezzel szemben a módszertani individualizmus logikájában a makrotulajdonság levezethető a részek tulajdonságainak összességéeként. Ha ez némi meglepetéssel is szolgál, emergens jelenségről beszélünk.

A mikroszinttől független makrotulajdonságokba vetett vak hit szerencsére sok tekintetben foszladozik. A társadalmi jelenségek vizsgálata olyan területeken is megtalálja a mikro-makro átmenet mechanizmusait, ahol az korábban nehezen volt elképzelhető (pl. társadalmi jólét kutatása, kollektív cselekvés, társadalmi választások

elmélete, stb.). Ez azzal is jár, hogy néha több elképzelhető aggregációs mechanizmus is a terítékre kerül, egy adott makrojelenség többféleképp is eredeztethető mikroszintű mechanizmusokból. Például egy piacon az egyensúlyi ár kialakulhat úgy, hogy a szereplők elfogadják a walrasi kikiáltó által kalkulált árat, de ahogy Epstein és Axtell (1996: 4. fejezet) ágens alapú szimulációval Kreps (1990: 196) ötlete alapján illusztrálták, létrejöhet térben elszórt diadikus cserék eredményeként is, korlátozott információt, valószínű migrációs és alkuszabályokat feltételezve. Ha pedig többféle feltételrendszerből is ugyanaz a makrojelenség vezethető le, sokszor nehézségeket okozhat a helyes magyarázat kiválasztása.

A gyakorlatban nincs hely „mi lenne, ha” típusú kérdések vizsgálatára, kísérletezésre. Nem tudjuk megvizsgálni, hogy ha ezek és ezek a mikrofeltételek teljesülnének, milyen makrokövetkezményekkel számolhatnánk. Ilyen jellegű kérdések vizsgálatához a hagyományos kutatási módszerektől eltérő elemzési stratégiákra van szükség.

A társadalmi élet összetettsége

A társadalmi élet meglehetősen összetett, emiatt is hívja Herbert Simon a társadalomtudományokat a „kemény tudományoknak” (Simon 1987; de mások is: Epstein–Axtell 1996). Ez az összetettség vezetett a tizenkilencedik század végén még egységes társadalomtudomány fokozatos széttöredeződéséhez, a diszciplínák szétválásához. Annak ellenére, hogy a társadalom alegységei nagyon is összefüggően működnek, a társadalomtudomány ágai, mint a közgazdaságtan, szociológia, politikatudomány, szociálpszichológia, antropológia, humánológia csak egyes részterületekkel foglalkoznak.

Az egységes társadalomtudomány felé való visszakanyarodásnak az elvi fenntartások mellett módszertani akadályai is vannak, hiszen a társadalom komplex folyamatainak, az abban megfigyelhető interdependenciáknak és történetiségeknek a leírása meglehetősen nehéz a hagyományos elemzési keretek között. Az analitikus modellek nehézkesen vagy sehogy sem alkalmazhatók, hiszen a társadalom nagy szabadságfokú komplex rendszerként írható csak le.

A társadalmi élet összetettségének tárgyalásakor ki kell emelnünk az egyéni cselekvés társadalmi beágyazottságának kérdését (Granovetter 1985), amit különösen az ortodox közgazdasági modellek szoktak figyelmen kívül hagyni. Az egyéni cselekvés egyrészt időben, másrészt strukturálisan beágyazott. Az időbeni beágyazottság azt jelenti, hogy a cselekvés időpontja és eredményének időpontja gyakran távol esik egymástól, időközben a cselekvők közötti kapcsolatok, de maguk a cselekvők is változhatnak, bizonyos hatások pedig nagy késleltetéssel érvényesülnek. Az egyéni cselekvések emellett strukturálisan is beágyazottak, ami részint azt jelenti, hogy az egyéni cselekvés elválaszthatatlan a helyi interakciós folyamatoktól és társadalmi hálózati hatásoktól, részint pedig azt, hogy az egyéni cselekvők stratégiaileg is egymásra utaltak, cselekvésük és cselekvéseik eredménye kölcsönösen függ egymástól. Az egyéni cselekvés társadalmi beágyazottsága szerves részét kell, hogy képezze a cselekvőt és a cselekvést középpontba állító kutatási programnak.

Természetesen léteznek olyan tudományos megközelítések, amelyek megoldást keresnek a fent részletezett problémákra. A cselekvők közötti strukturális-stratégiai összefüggések illusztrációjára és megértésére kiválóan alkalmasak például a játékel-

mélet kínálta keretek. Nem véletlen, hogy a játékelmélet különböző mélységű alkalmazásai egyre népszerűbbek a társadalomtudomány szinte minden területén.

A dinamikus és evolúciós játékelmélet képes megragadni a társadalom összetettségének, a mikro-makro átmenetnek, az időbeli és társadalmi beágyazottságnak legfőbb jellegzetességeit azzal, hogy a cselekvőket és azok kapcsolatait állítja a középpontba, és szemben a klasszikus játékelmélettel, alacsonyabb fokú (azaz nem tökéletes) racionalitást, adaptív viselkedést feltételez a cselekvőkről.⁷ A lokális interakciós játékok irányzata (Ellison 1993; Chwe 1999; Morris 2000) emellett a strukturális-hálózati beágyazottságra is hangsúlyt helyez.

Az analitikus játékelmélet és a szimuláció szorosan összekapcsolódik, kapcsolatuk általában kiegészítő jellegű.⁸ Amit a valóság irányába közelített feltevések alapján nem lehet (vagy nagyon bonyolult lenne) levezetni, arra a kutatók számítógépes szimuláció segítségével próbálják meg megadni a választ. Talán ennek tudható be az a számtalan támadás, amely a szimuláció tudományosságát éri és vonja kétségbe. A támadók azt állítják, hogy a számítógépes szimuláció csak szemléltetésre jó, eredményei nem általánosíthatók és nem tekinthetők válasznak a tudományos problémákra.

Tanulmányunk második felében bemutatjuk, hogy az ágens alapú szimuláció hogyan segíthet megoldani a társadalomtudományok fentebb öt pontba szedett problémáit. Próbálunk kitérni a megfogalmazott kritikákra is, és amellet érvelünk, hogy a számítógépes szimuláció megfelelő kérdésekre megfelelően alkalmazva tudományos módszer, eredményei pedig megfelelnek a tudományossággal szemben állított kritériumoknak.

A szimuláció kínálta megoldások

Egyrészt, a szimuláció alapegységei, a közhiedelemmel ellentétben nem a bemenő paraméterek, hanem mint ahogy a módszertan neve is mutatja, az egyéni cselekvők. A szimulációban az ágenseknek kiadott utasítások alapján a cselekvők vásárolnak, szavaznak vagy éppen mindennapi munkájukat végzik. Tevékenységük aggregációjaként jönnek létre a rendszer olyan makrojellemzői, mint a fogyasztói kereslet, a parlament összetétele, a makrogazdaság teljesítménye vagy a munkapiaci egyensúly. Az egyéni cselekvőről alkotott feltevések, a cselekvés mechanizmusait kódoló algoritmusok és a környezeti visszacsatolások mozgatják a modellt, viszik előre a szimulációt a program futása közben (Gulyás 2002).

Másrészt, a cselekvés hajtotta mechanizmusok kódolása történhet úgy, ahogy a kutató elméleti feltevései vagy éppen a gyakorlatban megfigyelt jelenségek diktálják. Nem szükséges feltétlenül lineáris és additív összefüggéseket feltételezni a mikroszinten zajló folyamatokról, sem azok aggregációjáról.

7 Lásd például Young (1998) vagy Fudenberg–Levine (1998) könyvét az evolúciós játékelméletről, melyben foglalkoznak azzal a kérdéskörrel is, hogy milyen következményekkel jár a tökéletes racionalitás helyettesítése adaptív viselkedéssel.

8 Nem véletlen, hogy az első társadalomtudományi folyóirat, amely a szimulációt címébe is emelte, a *Simulation and Gaming* volt (bővebben Axelrod 1997a).

Harmadrészt, az emberi cselekvőről alkotott képet a szimuláció segítségével lehet finomítani és közelíteni a valósághoz. Az ágens alapú szimuláció logikájának elméleti alapjául akár a Vanberg (2002) által felvázolt *program alapú cselekvés* is szolgálhat, amely megfelelően egyszerű és mégis általános keretet nyújt a társadalomtudományos elemzéshez.

Negyedrészt, az ágens alapú szimulációnak vezető szerepe lehet az egymástól értelmetlenül eltávolodott mikroszinttel és makroszinttel foglalkozó társadalomtudományi kutatások (pl. mikro- és makroökonómia, mikro- és makroszociológia) összekapcsolásában. A gyakorlatban kivitelezhetetlen „mi lenne ha” típusú kérdések vizsgálatával ellenőrizhetőek, melyek azok a mikroszinten zajló mechanizmusok, amelyekből egy adott makrojelenség levezethető, illetve az is kideríthető, hogy egy adott mikroszintű feltételrendszerből milyen makrojelenségek következnenek. Az ilyen kutatási stratégia lényegében *gondolat kísérletek* sorozata, csak pontosabb és megalapozottabb kivitelezésben, mint ahogy azok fejben vagy tollal és ceruzával elvégezhetőek lennének (Macy 2001). A gondolat kísérletek világa természetesen olyan irány, amely kivezet a valóságos társadalom vizsgálatából. A közhiedelemmel ellentétben a valóság tökéletesen pontos és élethű leírása ugyanis nem célja az ágens alapú szimulációnak.⁹ A társadalmat, amelyben élünk, azáltal is sikerülhet megismernünk, ha feltárjuk, hogy milyen más társadalmak épülhetnének fel a kiinduló feltevésekből, illetve a feltételezett mikrofolymatokból milyen virtuális makrotársadalom képe rajzolódik elénk. Az így felépített *mesterséges társadalmak* vizsgálata bevallottan az ágens alapú szimuláció egyik fő célja (Epstein–Axtell 1996).

A szimuláció tehát nem más, mint tervezett kísérletezés. A kísérletezésnek mindezek alapján kétféle célja lehet. Segítségével elméletek tesztelhetők, azaz ellenőrizhető, hogy az adott makrojelenség levezethető-e a mikroszintű feltételrendszerből. Ez a fajta hipotetikus deduktív logika a pozitivistá empirikus kutatás módszertanával rokon (Popper 1997[1934]). Ugyanakkor a szimuláció arra is használható, hogy megvizsgáljuk, ha ilyen és ilyen feltételek teljesülnének, milyen makrokövetkezményekkel számolhatunk. Ez a logika nem más, mint a makroszintű folyamatok „kitermelése” („levezetése”) a mikroszintű mechanizmusok (cselekvések) eredményeként. Ez a kutatási stratégia a társadalmi jelenségeket *alulról felfelé építve* vizsgálja (Epstein–Axtell 1996; Macy 2001). Az ilyen kutatási logika nagyobb átfedést mutat a tapasztalati úton megfogalmazott elméletek konstrukciójának a logikájával (bővebben Hales 1998). E kétfajta kutatási stratégia alkalmazásának és ötvözésének a kérdésére illetve az induktív és deduktív kutatási logika kérdésére még kitérünk.

Ötödrészt, a megnövekedett számítástechnikai kapacitás a szimuláció számára lehetővé teszi, hogy érdemileg hozzájáruljon a társadalmi élet összetettségének elemzéséhez. Ebbe beletartozik az is, hogy hatékonyan lehet továbbfejleszteni, és a valósághoz közelíteni a lecsupaszított cselekvőképet, illetve a cselekvésről alkotott feltevéseket. A szimulációs logika bizonyos értelemben a szociológiai gondolkodás térnyerését segíti elő: a társadalmi jelenségeket magyarázó modellek könnyebben számot vehetnek a cselekvés időbeni és strukturális beágyazottságával, a lokális interakció és a stratégiai egymásrautaltság hatásaival.

9 Ugyanakkor, mint ahogy már említettük, cél az elméletek valósághoz való *közelítése*.

Az összetett társadalmi jelenségeket előidéző mechanizmusokat szeretnénk tehát pontosabban megfejteni a szimuláció segítségével. Ez bizonyos mértékig ellentmond az egyszerűség elvének, ami egy elméleti magyarázati séma kívánatos kritériuma. Ugyanakkor a tudományos gondolkodásban mind a túlságosan bonyolult, mind a túlságosan leegyszerűsített modellek értéktelenek (pl. Lindenberg 1992). Meg kell találni azt a középutat, amely hozzásegít a jelenség megértésének fejlődéséhez, ugyanakkor nem válik áttekinthetlenné. Az ágens alapú szimuláció is kompromisszumos utat jelent: a valósághoz jobban kötődő, nem feltétlenül lineáris modellek alkotását, de leegyszerűsített (axiomatikus) feltételrendszerrel. A szimuláció kompromisszum a bonyolultság és a túlzott leegyszerűsítések között, a valóság bonyolultságával megbirkózni igyekvő empirikus elemzések és a leegyszerűsítést eszközként használó elméleti modellek között.

Szimuláció: módszertani paradigmaváltás?

Ahogy már említettük, az ágens alapú szimuláció összességében tartalmaz elemeket az induktív és a deduktív társadalomkutatási módszertanból is, és sok tekintetben ötvözi azok előnyeit. Egyszerűen fogalmazva: a dedukció az általánosat vizsgálja és az egyedi megfigyelések alapján érvel. Az indukció pedig az egyedi megfigyelésekből próbál általános érvényű megállapításokra jutni. Axelrod (1997a: 5) szerint a szimuláció annyira elüt ezektől a hagyományos tudományos logikáktól, hogy egy harmadikféle tudományos kutatási módszernek tekinthető, „a tudomány művelésének egy új fajtája”.

Véleményünk szerint ez nem új tudományos logika, csak az indukció és a dedukció lépéseinek ötvözése. Hiszen lényegében véve a szimuláció során modelleket készítünk, ezekből a szimuláció segítségével adatokat generálunk, eredményeket vezetünk le és ezeket összevetjük az empirikus megfigyelésekkel. A tapasztalati megismerés indukciós logikájának szerepe főként az, hogy új szempontokat építsen, esetleg régiakat hagyjon el, vagy hogy az alapfeltevések hangsúlyát változtassa. Azonban a cél nem a verifikálás, hanem a további elméletalkotás serkentése és az új elméletek vizsgálata. Összességében deduktív és induktív fázisok követik egymást, csakúgy, mint a tudományos gondolkodás fejlődésében általában, csak mindez sokkal gyorsabban és olajozottabban történik.

Ebben a kettősségben tökéletesen megfér egymás mellett a szimuláció „levezethetőség” és „felfedezés” funkciója (Axelrod 1997a; Hales 1998). A levezethetőség azt jelenti, hogy a szimuláció segítségével a komplex rendszerek általános és robusztus tulajdonságai mutathatók ki, míg a felfedezés a váratlan, rejtett, nem triviális kapcsolatok és jelenségek kimutatására vonatkozik.

Egy példa – A társadalmi befolyás dinamikus modellezése

Ebben a bekezdésben szeretnénk részletesebben bemutatni egy konkrét szimulációs elemzést, hogy a szimulációs módszertant szemléltessük.

Latané (1996) tanulmánya jól demonstrálja azt a jelenséget, hogy az egyéni cselekvésről tett nagyon egyszerű feltételezések is nem várt, összetett eredményekhez vezethetnek: olyan eredményekhez, melyek nem következnek „első ránézésre” a

feltételezésekből – mégis mind a feltételezések, mind a következtetés megfelel elvárásainknak (ezt érti Axelrod a „felfedezés” funkció alatt).

A társadalmi befolyásolás általánosan úgy definiálható, mint az egyén szubjektív érzéseinek, hiedelmeinek és véleményének megváltozása más egyének cselekvéseinek eredményeképp. Latané azt tételezte fel, hogy a társadalmi befolyásolás ereje a más egyénektől való távolságtól, a kapcsolatok erősségétől és a befolyások számától függ – olyan feltételezések ezek, melyek teljesen megfelelnek mindennapi tapasztalatainknak. Elemzésének célja az volt, hogy megvizsgálja a társadalmi befolyás terjedésének dinamikus jellemzőit és a folyamat kimenetelét.

A kérdés a következő: van egy populációnk, n egyénnel (ágenssel). Minden egyén két álláspontot ($v1$ illetve $v2$) képviselhet (például támogathatja vagy ellenezheti a marihuána-fogyasztás engedélyezését, lehet vallásos vagy ateista, a Linuxot részesítheti előnyben a Windows-zal szemben, vagy fordítva, stb.) A társadalmi teret Latané egy sejtautomatával modellezi: képzeljünk el egy négyzetrácsos lapot, melynek celláit ágensek töltik ki.¹⁰ A szomszédos négyzetrácsok azt jelentik, hogy az egyének szomszédosak/kapcsolatban állnak egymással. A társadalmi befolyást pedig definiáljuk úgy, hogy egy adott cella az őt ért hatások nyomására véleményt változtathat. (A hatás az egyes cellával szomszédos cellák véleményeinek súlyozott összege; a súlyokat az egyéntől vett távolság és a befolyásoló egyén fontossága jelenti).

Mi történik, ha a vélemények kezdeti véletlen elosztása után teret engedünk a társadalmi befolyásolás mechanizmusának? A szimulációt több időszakon keresztül futtatva meglepő eredményeket kapunk: a többségi vélemény ($v1$), bár még inkább teret nyer, nem terjed el teljesen. A $v2$ vélemény fennmarad, a kezdeti véletlen véleményeloszlás azonban jelentősen megváltozik és a vélemények területileg csoportosulnak - ez a csoportosulás az, ami megvédi a kisebbségi véleményt a kihalástól.

Bár a fenti szimuláció első ránézésre csak egy játéknak tűnik, sok gondolatébresztő szociológiai vonatkozása van. Például hogyan működnek a dinamikus lakóhelyi-környezeti hatások az ideológiák terjedésében, ha más lényegi hatásokat (pl. iskolázottság) kiszűrhetünk? Vagy: mi történne akkor, ha egy lakónegyed fő véleményformálóját meggyőznénk korábbi nézetének ellenkezőjéről? Még hasonló kérdések garmadája tehető fel, célunk itt azonban csak annak demonstrálása volt, hogy a szimuláció hogyan „vezethet le” egyszerű feltételezésekből különböző mintázatokat, és hogy e mintázatok hogyan mutathatnak utat a további kutatáshoz.¹¹

Fontos látni, hogy ezeket az „emergens” jelenségeket néhány nagyon alapvető feltételezésből kaptuk, és fontos megjegyeznünk, hogy ezek az eredmények robusztusak voltak, tehát nem függtek jelentősen a kezdeti beállításoktól.

10 Például a $v1$ véleményen lévő cselekvőnek megfelelő négyzetrács legyen piros, a $v2$ véleményen lévőé kék, a maradék (ahol nincs senki) pedig maradjon üres.

11 A társadalmi befolyásolás elméletéről további szimulációk található Hegselmann–Flache (1998)-nál. A kérdés játékelméleti tárgyalásához pedig Young (1998) szolgál kitűnő adalékkal.

A szimuláció különböző technikái

Az ágens alapú szimuláció fogalmkörébe sokféle technika besorolható. A sejtautomata egyike az elsőeknek és a legelterjedtebbeknek (ld. Latané modellje). Sok egyéb módszertan található a szakirodalomban – hogy egy adott kutatás melyiket használja, az függ a kutatott jelenség természetétől és a modell feltételezéseitől.

Néha nehéz is meghúzni a választóvonalat az ágens alapú szimuláció, illetve a mikroszimuláció vagy a dinamikus rendszerszimuláció között. A sorbanállási modellek (*queuing models*), a diszkrét eseménystimulációk (*discrete event simulation*), vagy a vállalati folyamatszimulációk (*business process modeling*) már rendelkeztek az ágens alapú szimuláció számos sajátosságával. Ugyanakkor ezeket a modelleket kevésbé vagy ritkán jellemzi a mikro-makro átmenet problémájának megoldása, illetve az ágensek közötti interakció (bár erre is van példa: Back 2003).

Gilbert–Troitzsch (1999) csoportosításában külön kategóriát képeznek a többszintű modellek, amelyek emergens struktúrákat vagy szinergikus hatásokat vizsgálnak. Az ilyen modellek célja, hogy nyomon kövessék és elemezzék az ágensek viselkedéséből felépülő struktúrák kialakulását és időbeli változását. Lényegében a fizikában ismert szinergetikai szimulációk analógiájaként alkalmazták először társadalmi jelenségekre is, mint Latané modelljében is láttuk, az ágensek térbeli elhelyezkedésének, mozgásának és helyi interakcióinak számbavételéhez kitűnő módszer a sejtautomata. A Neumann Jánostól eredő technika (Neumann 1966) használhatósága hosszú kerülőút után vált ismertté a magyar társadalomtudomány számára. A módszer elterjedésében jelentős szerepe volt a Conway-féle életjáték (*Game of Life*) népszerűségének és Schelling (1969, 1971) zseniális szegregációs modelljeinek. A sejtautomata négyzetrácsos világa azonban nem feltétlenül mutat átfedést a társadalmi kapcsolatok hálózatának valós szerkezetével, legyen szó akár a neumann-i négy cellaszomszédokról, akár a moore-i nyolcról (ez utóbbi esetben a négyzetek érintkező csúcsai is szomszédsági viszonyt jelentenek). Éppen emiatt az újabb társadalomtudományi alkalmazások között felbukkan a szabálytalan alakzatokkal dolgozó sejtautomata (*irregular cellular automata*: Flache–Hegselmann 2001) és a társadalmi kapcsolatok hálózatát gráfokkal megjelenítő gráfautomata (O’Sullivan, 2001). Ezeknek a technikáknak a nagy előnye, hogy a dinamikus társadalmi folyamatokat vizuálisan is érzékletesen illusztrálják.

Ugyancsak jellegzetes csoportot alkotnak a társadalmi rend kialakulásával, a társadalmi evolúcióval foglalkozó modellek és technikák. Az ide tartozó tanulmányok fő kutatási kérdései, hogy az egoista (és rövidtávon optimalizáló) viselkedés hogyan vezethet egy sikeres, kooperatív kollektív cselekvés kialakulásához, a normák létrejöttéhez vagy társadalmilag hasznos intézmények megszületéséhez. Ezek a modellek javarészt játékelméleti alapokon állnak és gyakran ültetik át a biológiai evolúció ismert szabályszerűségeit a társadalmi viselkedés kialakulásának leírására.

A legtöbbször vizsgált kiinduló szituáció a fogolydilemma, amelyben az egyénileg rövidtávon racionális döntés társadalmilag nem vezet optimális eredményre (például Hankiss 1985). A szimulációs kutatások nagyban segítettek annak megértésében, hogy központi hatalom hiányában is és mindezek ellenére a társadalmi szempontból kívánatos viselkedés (a kooperáció), elérhető, és sikeresnek bizonyulhat a társadalmi csapdahelyzetekben. A kooperáció stabilitásához szükséges jóindulatot, bizalmat és megbocsátást kizárólag az interakciók időbeli és strukturális beágyazottsága teszi le-

hetővé. A terület szimulációs úttörője Robert Axelrod volt a *The Evolution of Cooperation* (1984) című nagyhatású, de sok vitát is kavart könyvével.

Az evolúciós kiválasztás logikájának társadalmi viselkedésekre való szimulációs alkalmazásában is Axelrod (1987) volt a legnagyobb hatással. Természetesen ez a megközelítés egyáltalán nem új (Becker 1976; Trivers 1971; Maynard Smith 1982), és már külön tudományos diszciplínák épülnek rá, úgy mint a szociobiológia (Wilson 1975), az evolúciós pszichológia (Cosmides–Tooby–Barkow 1992), vagy az evolúciós játékelmélet (Selten 1991; Weibull 1995). Az erre a megközelítésre épülő szimulációk közé tartoznak az evolúciós „körversenyek”, amelyekben makroszinten zajlik a kiválasztás (például Axelrod 1997b), a genetikai algoritmusok, amelyben a sikeres magatartás-minták párban kereszteződnek (például Holland 1975; Macy 1996), és a genetikai programozás (áttekintést ad Edmonds 1999). Ezen technikák sajátossága, hogy a különböző magatartási programokat vagy stratégiákat „génbe” kódolják – ezek a gének határozzák meg, hogy az adott feltételek mellett hogyan fog viselkedni a hordozó ágens. A rendszer fejlődése evolúciós analógiára épül: a sikeres (pl. több pontot elért) stratégiák nagyobb valószínűséggel fognak „utódokkal” rendelkezni a következő generációban, mint a kevésbé sikeres stratégiák.

Ugyancsak sokszor alkalmaznak játékelméleti kereteket a különböző társadalmi problémák magyarázatában a mikroszintű tanulási modellekkel dolgozó kutatások. A tanulás az evolúciós logikával ellentétben nem a populáció szintjén történik (azaz a kevésbé sikeres nem fog utóddal rendelkezni), hanem egyéni szinten: a sikerrel járó döntés valószínűsége nő, a sikertelené csökken, az ágensek saját, múltbeli hibájukból tanulnak. A tanulási modellek klasszikusai Thorndike (1898) és Bush–Mosteller (1955), valamint a bayesi felülvizsgálat modellje. A tanulási modelleket alkalmazásai között megjelennek az alap játékelméleti szituációk, mint a koordinációs problémák (Young 1998) vagy az ismételt fogolydilemma (Nowak–Sigmund 1993; Mícko 1994; Macy 1995).

A tanulási modellek jelentik az alapját a mesterséges neurális hálót alkalmazó modelleknek (például Bainbridge 1995) és a mesterséges neurális hálókat társadalmi hálózatokra illesztő modelleknek (*attractor neural nets*, Kitts–Macy–Flache 1999). Már korábban megjelentek a mesterséges intelligencia (AI) modellek az emberi kognitív folyamatok modellezésére. Ezek az egyén szintjén belül maradtak az elosztott mesterséges intelligencia (DAI) kísérletek megjelenéséig, amelyekben több intelligens ágens (például szoftverprogramok) léptek interakcióba egymással. Ezek az intelligens ágensek már környezetüktől is gyűjtenek információt, interpretálják azokat, majd később ezeket tudásalapként használják döntéseik meghozatalában (például Doran 1997).

Az elméleti igények kielégítésére valamennyi felsorolt technika választ nyújthat, és mindegyik módszer beilleszthető a már részletezett Vanberg-féle (2002) program alapú cselekvés logikájába. A kutatóknak a konkrét kutatási kérdés függvényében kell eldönteniük, melyik utat járják.

Kritikák

A szimulációs módszer számos ellenzője és kritikusa úgy véli, hogy a szimuláció nem tekinthető tudományos módszertannak. Ahogy Macy (2001) írja, az ágens alapú modelleket sokszor, különböző oldalokról támadták és támadják azzal, hogy

1) absztrakt, valóságtalan világot ábrázolnak. – A szimulációs eredményeknek nincs köze a valós világhoz, mivel a szimuláció, a matematikai modellezéshez hasonlóan túl stilizált és túl absztrakt, nem arról a világról beszél, melyben élünk. Az ágens alapú modellek az emberi viselkedés túlzottan leegyszerűsített képét használják, melyek figyelmen kívül hagyják az emberi lény bonyolult természetét.

2) semmi „újat” nem nyújtanak, csak azt, ami a feltevésekből következik (Macy 2001: *unwrapping*). – A matematikai modellekhez hasonlóan a szimuláció nem tud semmi újat mondani, hiszen az adott feltételezéseket beépítve a számítógép semmi mást nem tesz, mint végrehajta a programot.

3) nem lehet az eredményeket általánosítani (ellentétben az analitikus eredményekkel). – A matematikai modellekkel szemben a szimulációk numerikusak, így nem tudnak általánosan érvényes megállapításokhoz vezetni.

Mint láthatjuk, ezek a támadások két oldalról jönnek: egyesek szerint a szimulációs módszer, durván fogalmazva, túl formalizált (1-es és 2-es kritika), mások szerint pedig nem eléggé (3-as kritika). Pontosban ugyanezen kritikákat vetnék egymás szemére, ha mondjuk egy antropológus és egy ökonóméter kezdene el vitatkozni.

Véleményünk szerint éppen itt keresendő a szimulációs módszer fő előnye. Olyan jelenségekre és kérdésekre tud formalizáltabb választ adni, melyekre eddig nem tudtak. Mint már írtuk, a szimuláció egy absztrakt világban vizsgálódik, azonban ez az absztrakt világ – azáltal, hogy valósabb feltételezésekkel él – jóval kevésbé absztrakt, mint mondjuk a klasszikus mikroökonómiáé.

A kritikák azonban nem csak a túl formalizált – nem eléggé formalizált dimenzióban születnek; számos olyan veszélyre is felhívják a figyelmet, melyek elkerülésére figyelni kell. Sajnos több szimulációs elemzés nem elég körültekintő, így eredményeik és következtetések valójában kétségbe vonhatók. Ebben a pontban felsoroljuk e veszélyeket, utat mutatunk elkerülésükre, majd a következő pontban összegezzük és kiegészítjük azokat a kritériumokat, melyeket az elemzés során be kell tartani e veszélyek elkerülése érdekében.

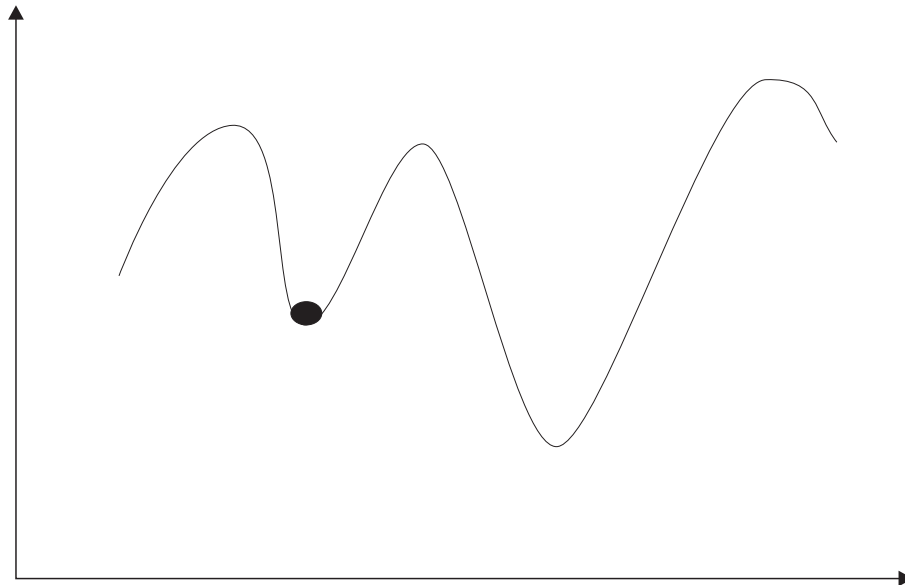
4) Megfeneklés lokális egyensúlyi helyzetekben.

A kapott eredmények sokszor lokális egyensúlyhoz konvergálhatnak (2. ábra). Ennek kiküszöbölésére szolgál az általánosíthatóság kritériuma: ahhoz, hogy az eredmény robusztus legyen, a kezdeti beállítások minél nagyobb skáláján végig kell futtatni a modellt, így a lokális szélsőértékek félreértelmezése elkerülhető.

5) Számos alternatív mikromodell tartozhat egy makrojelenséghez – hogyan válasszunk az alternatív modellek közül?

A probléma kettős: egyrészt a cselekvőről, a cselekvők interakcióiról alkotott különböző feltételezések is vezethetnek ugyanahhoz a makroviselkedéshez, másrészt a különböző modellezési technikák eltérő eredményekhez vezethetnek (ez utóbbiról lásd a következő pontot).

2. ábra
Megfeneklés lokális egyensúlyi helyzetekben

A cselekvőről és a cselekvők interakciójáról alkotott különböző feltételezések természetesen minden modellezési módszer esetében különböző következtetésekhöz vezethetnek. A dilemma, hogy melyik modellt válasszuk, a szimuláció esetén jóval nagyobb veszélyt hordoz magával, mint az analitikus módszerek esetében: mivel a kezdeti beállítások következményei egy gombnyomásra megvizsgálhatók, nagyon nagy a csábítás, hogy a kutató addig keressen a feltételezések lehetséges halmazában, míg egy számára megfelelő következménnyel járót talál – majd ezt tudományos eredményként publikálja.

A problémát azzal küszöbölhetjük ki, hogy elvárjuk a szimulációs modelltől (mint általában a modellektől), hogy egy már korábban alkalmazott feltevés-csoportra/elméletre épüljön. Nagyon fontos tehát, hogy szimuláció ebben az értelemben inkább módszertan legyen, mint út a felfedezéshez.

6) A modellezési technika ad hoc választása (*domain validity*, Macy 2001)

A feltevések ad hoc megválasztása melletti másik veszélyt a modellezési technika ad hoc megválasztása jelenti. Mint már korábban bemutatottuk, egyes jelenségek elemzésére különböző szimulációs modellfajták (sőt, almodellek) használhatók. Ez is komoly veszélyt hordozhat magában, ugyanis a különböző szimulációs modellek ugyanarra a jelenségre néha különböző válaszokat adnak,¹² így természetesen nem mindegy, melyiket alkalmazzuk.

¹² Lásd például az ismételt fogolydilemma sikeres stratégiáinak különböző módszerekkel és kiindulási feltételekkel történő elemzését (pl. Axelrod 1984; Linster 1992; Kollock 1993; Bendor–Kramer–Swistak 1996; Macy 1996; Binmore 1998).

Erre a veszélyre egy megoldás látszik: konszenzusra kellene jutni a terület szakértőinek arról, hogy melyik modellezési fajta a megfelelő és releváns egy adott problémakörnél. Amíg azonban ez a konszenzus nincs meg, addig a vizsgálandó témakört a rendelkezésre álló összes modellel illik megvizsgálni, hogy a válaszunk általános és érvényes legyen. Mert amíg ez nem így van, addig jogosan a tudós szemére vethető, hogy ad hoc modellekkel dolgozik, ugyanis „minden jelenségre lehet találni olyan feltételrendszert és mechanizmust, ami megmagyarázza azt.”

7) A kezdeti feltételekkel szembeni érzékenység. – A komplex rendszerek elemzésénél különösen jelentős lehet az, hogy a kezdeti feltételek alapvetően befolyásolják az eredményt.¹³ Ez a probléma erősen összefonódik az érvényesség kérdésével. Hogy tudnánk ugyanis összehasonlítani, egyezővé vagy különbözővé nyilvánítani két modellt, ha az eredmények nagyon érzékenyek a kezdeti feltételekre?

A problémára a megoldás az, hogy a szimulációt minél többször, a legkülönbözőbb paraméter-beállítások mellett ismételtelen le kell futtatni. Ezek után választ lehet adni a szimulációs modell robusztusságára (ami az érvényesség egyik fő feltétele).

A szimulációval szemben támasztott követelmények

Bár a számítógépes szimuláció módszere egyértelműen jelentős előnyökkel járhat, ha használata jól megtervezett és a megfelelő problémákra van alkalmazva. Mégis a tudományos munka során számos kritérium és korlát merülhet fel, melyeket figyelembe kell venni ahhoz, hogy a módszertant elfogadják. Tanulmányunk végén összefoglaljuk azokat a kritériumokat, melyet egy társadalomtudósnak egy szimulációs elemzés során – véleményünk szerint – be kell tartania. Ezek a kritériumok nem popperi értelemben vett „demarkációs kritériumok”: betartásuk választ ad a legtöbb kritikára, de nem feltétlenül elégséges ahhoz, hogy az elemzést minden társadalomtudós elfogadja.

Belső és külső érvényesség

Alapvető fontosságú, „[...] hogy a szimulációs program pontosan feleljen meg az elméleti modellnek – Axelrod (1997a) ezt nevezi *belső érvényességnek*. Ennek elengedhetetlen feltétele a *szintaktikus érvényesség*, ami annyit jelent, hogy nincs programozási hiba a szimulációban. A program nemcsak futtatható, de az algoritmusok logikájába sem csúszott hiba. Ez azért fontos, mert egy váratlan eredmény „felbukkanása” lehet a modell meglepő emergens következménye, de eredhet egyszerűen programozási hibából is. Emiatt ennek a feltételnek való megfelelés igen alapos és felelősségteljes programozási feladatot igényel, amelyet még alaposabb ellenőrzésnek kell követnie (*debugging*). Mindemellett a *szemantikus érvényesség* is fontos követelmény, ami annyit takar, hogy az elméleti koncepciók megfelelően operacionalizáltak és épülnek be a szimulációba.

13 Evolúciós szakkifejezéssel: a folyamat nem ergodik.

A *külső érvényesség* azt takarja, hogy az alkalmazott modell és a modell következtetési mennyiben felelnek meg valós megfigyeléseknek. Ezt általában tesztelés eredményeként kaphatjuk meg, mely tesztelés alapulhat empirikus adatokon, kísérleteken, stb.

A folyamatos kettős tesztelés a belső és külső érvényesség vizsgálatán kívül a szimulációs modell, és ezáltal az elmélet fejlesztéséhez vezethet. Létezik tehát egy induktív visszacsatolás is, azaz ha a valós megfigyelések során olyan szempontokat és jelenségeket találunk, melyek nem szerepelnek a szimulációban, módosíthatjuk a szimulációs modellünket, ami akár az elméletünk/hipotézisünk felülvizsgálásához is vezethet.¹⁴ Fontos azonban az 5)-ös és 6)-os *Kritikák* alpontban már elemzett veszélyek elkerülése, azaz nem szabad hagyni, hogy a modell következtetési „irányítsanak” és elszakadjunk eredeti elméletünkötől.

Megismételhetőség és használhatóság

A megismételhetőség, az eredmények reprodukálhatóságának kritériuma, mint általában minden tudományos elemzés esetén,¹⁵ itt is elemi fontosságú. A szimuláció futtatható kell legyen ismételten az alkotók vagy bárki más által. Ezen felül az eredményeket olyan outputnak kell leírnia, amely mindenki számára értelmezhető. Ahogyan Axelrod (1997a) megjegyzi, ez a jelenleg uralkodó nyomtatott forma esetében elég nehézkes vagy egyáltalán nem kivitelezhető. Ezt a problémát a részletes dokumentáció, esetleg a forráskód vagy magának a szimulációs programnak a közzététele jelenti.

Általánosíthatóság, robusztusság

Sokszor kritizálják a szimulációt amiatt, hogy a kapott eredmények nagyon specifikusak és más kontextusban nem állják meg a helyüket. A teljesség bizonyos korlátok között a szimuláció ismételt lefuttatásával elérhető, a kutatónak meg kell próbálnia modelljét a legkülönbözőbb beállítások mellett elemezni, és ahogy a *Kritikák* 7) alpontjában írtuk, a jellegzetességek elemezhetők, és választ lehet adni a szimulációs modell általánosságára/robusztusságára.

Valószínű, hogy a kapott eredmények nem (vagy csak nagyon nehezen) alakíthatók át általános analitikus összefüggésekké (Byrne 1997).¹⁶ Úgy véljük azonban, hogy egy megfelelően széles feltételrendszer-spektrumon kapott szimulációs eredmény sokszor többet tud mondani az analitikus levezetésekénél, mivel (1) tökéletesen reprodukálni tudja az analitikus eredményeket és (2) olyan beállításokra is eredménnyel szolgál, amelyekre a rendszeresen nagyon leszűkített értelmezési tartományú analitikus eredmények nem.

14 Érdemes összehasonlítani ezt a sémát Gerschenson (2002) sémájával, aki a szimuláció szerepét az elméletek konzisztenciájának ellenőrzésében látja.

15 Például a kísérleti dokumentáció a kísérleti fizikában, a levezetés a matematikában vagy a módszertan leírása a piackutatásban.

16 Byrne álláspontjával nem egyezik meg Gilbert (1996) álláspontja, aki szerint sok összefüggést később le tudunk vezetni majd analitikusan.

Konklúziók

A tanulmányban amellet érveltünk, hogy a társadalomtudományokban (például a szociológiában, a politikatudományban és az empirikus közgazdaságtanban) a magyarázó sémák sokszor hiányosak: bizonyos tényezők hatásait vizsgálják anélkül, hogy feltárnák a hatások mögött rejlő oksági mechanizmusokat. Ezek a magyarázatok nem beszélnek a mikro-makro szint kapcsolatáról. Ugyancsak végletes a neoklasszikus közgazdaságtan vagy a behavioralista pszichológia társadalomképe, mivel túlságosan leegyszerűsített képet alkotnak az emberi cselekvőről, elhanyagolva a cselekvés társadalmi és időbeli beágyazottságát.

Alternatívánk, a számítógépes szimuláció kompromisszumot jelenthet a végletek között, a szimulációs modellek képesek mind a mikro-makro átmenet, mind a cselekvés beágyazottságának megragadására. A módszer létjogosultsága mellett szól az is, hogy tud kezelni olyan komplex és nemlineáris jelenségeket, melyekkel a korábbi módszerek nem tudtak mit kezdeni. Mindezek mellett lehetőséget nyújt olyan hipotézisek tesztelésére, amelyek éppen a társadalmi élet összetettségének okán a valóságban nem lennének ellenőrizhetők.

Az elemzés középpontjába a tanulmány második részében azt a kérdést állítottuk, hogy mennyiben teljesíti a szimuláció a tudományosság kritériumait és emiatt mennyiben tekinthető a tudományos megismerés adekvát módjának. Amellet érveltünk, hogy ha betartjuk a megfelelő szabályokat, akkor a szimulációval kapott eredmények tudományosnak tekinthetők. Sőt, a szimuláció „hagyományos” módszertani paradigmákban jártas kritikusainak a féltékenységét is alaptalannak tartjuk, akár az analitikus szigorúság és általánosság irányából, akár a társadalom összetett kérdéseire verbális válaszokat kínáló kutatóktól származik. A szimuláció elterjedése a társadalomtudományokban ugyanis nem feltétlenül teremt konkurenciát az általánosan elismert módszereknek, hanem elsősorban új lehetőségekkel, elméletekkel és ismeretekkel gazdagítja a társadalomtudományos megismerés eszköztárát.

Irodalom

- Axelrod, R. (1984): *The Evolution of Cooperation*. New York, Basic Books.
- Axelrod, R. (1987): The Evolution of Strategies in the Iterated Prisoner's Dilemma. In Davis, L. (ed.): *Genetic Algorithms and Simulated Annealing*. London: Pitman, 32–41.
- Axelrod, R. (1997a): Advancing the Art of Simulation in the Social Sciences. *Complexity*, 3(2): 16–22.
- Axelrod, R. (1997b): *The Complexity of Cooperation. Agent-Based Models of Competition and Collaboration*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Back H. I. (2003): *Application of Formal Methods in Social Sciences*. Master thesis, Budapest University of Technology and Economics, Department of Measurement and Information Systems.
- Bainbridge, W. S. (1995): Neural Network Models of Religious Belief. *Sociological Perspectives*, 38(4): 483–495.

- Becker, G. S. (1976): Altruism, Egoism, and Genetic Fitness: Economics and Sociobiology. *Journal of Economic Literature*, 14(3): 817–826.
- Bendor, J.–Kramer, R.–Swistak, P. (1996): Cooperation under Uncertainty: What Is New, What Is True, and What Is Important. Comment on Kollock, ASR, December 1993. *American Sociological Review*, 61: 333–338.
- Binmore, K. (1998): *Just playing. (Game Theory and the Social Contract; vol. 2)* London (UK)–Cambridge (USA): The MIT Press.
- Bush, R.R.–Mosteller, F. (1955): *Stochastic Models for Learning*. New York: Wiley.
- Byrne, D. (1997): Simulation: A Way Forward? *Sociological Research Online*. <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/2/2/4.html>
- Chwe, M. S-Y. (1999): Structure and Strategy in Collective Action. *American Journal of Sociology*, 105: 128–156.
- Coleman, J. S. (1990): *The Foundations of Social Theory*. Cambridge (Mass.): The Belknap Press.
- Cosmides, L.–Tooby, J.–Barkow, J. H. (1992): Introduction: Evolutionary Psychology and Conceptual Integration. In Barkow, J. H.–Cosmides, L.–Tooby, J. (eds.): *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York [etc.]: Oxford University Press.
- Doran, J. E. (1997): Distributed Artificial Intelligence and Emergent Social Complexity. In van de Leeuw, S. E.–McGlade, J. (eds.): *Time, Process and Structured Transformation in Archaeology*. London & New York: Routledge, 283–297.
- Edmonds, B. (1999): The Uses of Genetic Programming in Social Simulation. A Review of Five Books. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 2(1), <http://jasss.soc.surrey.ac.uk/2/1/review1.html>
- Ellison, G. (1993): Learning, Local Interaction, and Coordination. *Econometrica*, 61: 1047–1071.
- Epstein, J. M.–Axtell, R. (1996): *Growing Artificial Societies: Social Science from the Bottom Up*. Washington DC: Brookings Institution Press.
- Flache, A.–Hegselmann, R. (2001): Do Irregular Grids make a Difference? Relaxing the Spatial Regularity Assumption in Cellular Models of Social Dynamics. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 4(4), <http://www.soc.surrey.ac.uk/JASSS/4/4/6.html>
- Fudenberg, D.–Levine, K. (1998): *The Theory of Learning in Games*. Cambridge: MIT Press.
- Futó P. (1988): A mikroszimulációs modellezés főbb irányai és jelentkezésük a budapesti konferencián. IIASA Workshop on Demographic Microsimulation. Budapest 1987 november. Budapest, KSH.
- Gershenson, C. (2002): Philosophical Ideas on the Simulation of Social Behaviour. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 5(3), <http://jasss.soc.surrey.ac.uk/5/3/8.html>

- Gilbert, N. (1996): *Simulation: An Emergent Perspective*. Paper presented at the Conference on New Technologies in the Social Sciences, 27-29 October, Bournemouth, UK. <http://www.soc.surrey.ac.uk/research/simsoc/tutorial.html>
- Gilbert, N.–Troitzsch, K. G. (1999): *Simulation for the Social Scientist*. Buckingham: Open University Press.
- Gömöri A. (2001): *Információ és interakció: Bevezetés az információs asszimetria közgazdasági elméletébe*. [közrem. Badics J.; Bognár K.; Csorba G.; Hünlich Cs. és Kocsis V.] Budapest: Typotex.
- Granovetter, M. (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91: 481–510.
- Gulyás L. (2002): On the Transition to Agent-Based Modeling: Implementation Strategies from Variables to Agents. *Social Science Computer Review*, 20(4): 389–399.
- Gulyás L.–Tatai G. (1999): Ágensek és multi-ágens rendszerek. In Futó I. (szerk.): *Mesterséges Intelligencia*. Budapest: Aula Kiadó, 709–755.
- Hales, D. (1998): Artificial Societies, Theory Building and Memetics. <http://citeseer.nj.nec.com/117691.html>
- Hankiss E. (1985): *Társadalmi csapdák*. Budapest: Magvető.
- Hegselmann, R.–Flache, A. (1998): Understanding Complex Social Dynamics: A Plea For Cellular Automata Based Modelling. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*. 1(3), <http://www.soc.surrey.ac.uk/JASSS/1/3/1.html>
- Holland, J. H. (1975): *Adaptation in Natural and Artificial Systems: An Introductory Analysis with Applications to Biology, Control, and Artificial Intelligence*. Ann Arbor (MI), University of Michigan Press.
- Kitts, J. A.–Macy, M. W.–Flache, A. (1999): Structural Learning: Attraction and Conformity in Task-oriented Groups. *Computational and Mathematical Organization Theory*, 5(2): 129–145.
- Kollock, P. (1993): An Eye for an Eye Leaves Everyone Blind: Cooperation and Accounting Systems. *American Sociological Review*, 58: 768–786.
- Kreps, D. M. (1990): *A Course in Microeconomic Theory*. Princeton: University Press.
- Latané, B. (1996): Dynamic Social Impact: Robust Predictions from Simple Theory. In Hegselmann, R.–Mueller, U.–Troitzsch, K. (eds): *Modelling and simulating in the social sciences from a philosophy of science point of view*. Dordrecht: Kluwer.
- Lindenberg, S. (1992): The Method of Decreasing Abstraction. In Coleman, J. S.–Fararo, T. J. (eds.): *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, 3–20.
- Linster, B. (1992): Evolutionary Stability in the Repeated Prisoner's Dilemma Played by Two-State Moore Machines. *Southern Economic Journal*, 58: 880–903.
- Macy, M. W. (1995): PAVLOV and the Evolution of Cooperation: An Experimental Test. *Social Psychology Quarterly*, 58(2): 74–87.

- Macy, M. W. (1996): Natural Selection and Social Learning in Prisoner's Dilemma. Coadaptation with Genetic Algorithms and Artificial Networks. *Sociological Methods and Research*, 25: 103–137.
- Macy, M. W. (2001): Social Simulation. In Smelser, Neil J.–Baltes, Paul B.: *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam, The Netherlands: Elsevier.
- Macy, M. W.–Willer, R. (2002): From Factors to Actors: Computational Sociology and Agent-Based Modeling. *Annual Review of Sociology*, 28: 143–66.
- Maynard Smith, J. (1982): *Evolution and the Theory of Games*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meadows, D. H. et al. (1972): *The Limits to Growth. A report for the Club of Rome project on the predicament of mankind*. Universe Books.
- Micko, H. C. (1994): Learning Models for the Prisoner's Dilemma Game: A Review. In Schulz, U. –Albers, W.–Mueller, U. (eds.): *Social Dilemmas and Cooperation*. Berlin: Springer Verlag.
- Morris, S. (2000): Contagion. *Review of Economic Studies*, 67: 57–78.
- Neumann J. (1966): *Theory of Self-Reproducing Automata*. (Edited and completed by Burks, A. W.) Urbana: University of Illinois Press.
- Nowak, M.–Sigmund, K. (1993): A Strategy of Win-Stay, Lose-Shift that Outperforms Tit-for-tat in the Prisoner's Dilemma Game. *Nature*, (364): 1 July, 56–58.
- O'Sullivan, D. (2001): Graph-Cellular Automata: A Generalised Discrete Urban and Regional Model. *Environment and Planning B: Planning & Design* 28(5): 687–705.
- Popper, K. R. (1997) [1934]: *A tudományos kutatás logikája* (Logik der Forschung). Budapest, Európa.
- Schelling, T. C. (1969): Models of Segregation. *American Economic Review*, 59: 488–493.
- Schelling, T. C. (1971): Dynamic Models of Segregation. *Journal of Mathematical Sociology*, 1: 143–186.
- Selten, R. (1991): Evolution, Learning, and Economic Behavior. *Games and Economic Behavior*, 3(1): 3–24.
- Simon, H. A. (1987): Giving the Soft Sciences a Hard Sell. *Boston Globe*, 3 May.
- Szivós P.–Rudas T.–Tóth I. Gy. (1998): *TÁRSZIM97 Mikroszimulációs modell az adók és támogatások hatásvizsgálatára*. Budapest: TÁRKI.
- Thorndike, E. L. (1898): Animal Intelligence: An Experimental Study of the Associative Processes in Animals. *Psychological Monographs*, 2.
- Trivers, R. L. (1971): The Evolution of Reciprocal Altruism. *Quarterly Review of Biology*, 46: 35–57.
- Vanberg, V. J. (2002): Rational Choice vs. Program-Based Behavior. *Rationality and Society*, 14(1): 7–54.

- Weibull, J. W. (1995): *Evolutionary Game Theory*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Wilson, E. O. (1975): *Sociobiology: The New Synthesis*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Young, H. P. (1998): *Individual Strategy and Social Structure – An Evolutionary Theory of Institutions*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Zafir M. (1988): A magyar háztartásstatistikai mikroszimulációs rendszer céljai és struktúrája. IIASA Workshop on Demographic Microsimulation. Budapest 1987 november. Budapest, KSH.

MŰHELY

Nagy Beáta

KIREKESZTÉS VAGY BEFOGADÁS?

A nemek és generációk jellegzetességei az információs technológiák használatában és megítélésében*

Az információs technológiák folyamatos és egyre felgyorsuló terjedése ellenére sem beszélhetünk arról, hogy egyenletes lenne a népességen belüli eloszlása. Jelen tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy feltárjuk két nagyon markáns dimenzió, a nemek és életkorok befolyását az információs eszközök használatára, illetve a hozzájuk fűződő attitűdökre. Azt feltételezzük ugyanis, hogy mindkét demográfiai változó jelentősen meghatározza az információs társadalomhoz való viszonyulást. Ennek oka az alábbiakban rejlik:

1. az információs technológiák diffúziója később éri el az idősebb korosztályt, még akkor is, ha a gazdaságilag aktív népességről van szó;

2. a nemek eltérő társadalmi szerepeinek elsajátítása során a lányok és a nők nem kapnak bátorítást a női nemi szerepekkel inkongruens, műszaki jellegű területek, így például a számítógép-használat elsajátítására.

Ugyanakkor feltételezzük, hogy az információs technológiák használata nem egyszerűsíthető le magára a technikai kérdésre, hanem fontos attitűdbeli összefüggéseket is rejt.

Mindkét csoporttal kapcsolatban éppen ezért felmerül a kérdés, hogyan lehet elkerülni a kirekesztettségüket (exclusion), sőt esetleg megfordítani a folyamatot és elérni a minél szélesebb bevonásukat (inclusion) azok körébe, akik az információs technológiákat mindennapjaik során természetes módon használják. Az inklúzió egyik fő indikátora az információs technológia használatának terjedése, diffúziója. (Sorensen 2002)

A magyarországi Internet-penetráció nemzetközi összehasonlításban és önmagában véve is alacsony színvonalú és lassú. Az összehasonlítás kedvéért idézzük, hogy a múlt évi finn statisztikai adatok szerint: „2002 tavaszán a 10–74 éves lakosságon belül a férfiak 60 százaléka, a nők 57 százaléka tudott otthon számítógépet használni. A nyugdíjasok otthoni számítógép-hozzáférése alacsony volt. Az otthoni Internet-elérés sokkal kevésbé volt gyakori, mint a számítógép-birtoklás. Az otthoni Internet-hozzáférés csak a két legfiatalabb korcsoport esetén volt jelentős. A férfiaknak gyakrabban volt otthoni Internet-hozzáférésük, mint a nőknek. 1999-ben 62 százalék (1,24 millió személy) számolt be arról, hogy otthoni számítógépét hetente legalább egyszer használta, míg a megfelelő adat 55 százalék (720.000 személy) volt 1996-ban. Megközelítőleg

* A tanulmány átdolgozásához nyújtott ötletekért köszönet illeti Lengyel Györgyöt és Tardos Róbertet, illetve a *Szociológiai Szemle* anonim bírálóit.

30 százalék (540.000 személy) keresett fel otthonról Web page-eket, és hasonló számban gyakran játszottak számítógépes játékokat 1999 őszén.” (*Statistics of Finland... 2002*)

Ugyanakkor Finnországban még csak nem is a legnagyobb mértékű az otthoni számítógép- és Internet-használat elterjedése. Az Európai Unió belül jelenleg Hollandiában és Svédországban a leggyakoribb az otthoni géphasználat: ez részben az ország gazdasági helyzetének, részben a szakszervezetek tevékenységének tudható be, amelyek ugyanis elsőként Svédországban indítottak akciókat a szervezett, közös számítógép-vásárlásra. Ez később megvalósult Finnországban és Hollandiában is. A legfrissebb adatok a SIBIS (Statistical Indicators Benchmarking the Information Society) adatbázisából származnak, amelyben az Európai Unió tagországai, a csatlakozásra váró országok, tovább az Amerikai Egyesült Államok és Svájc adatai is rendelkezésre állnak (<http://www.sibis-eu.org>).

1. táblázat

Az Internet-használat helye néhány országban

	Dánia	Hollandia	Ausztria	Finnország	Svédország	Észtország	Magyarország	USA
Otthon és munkahelyen	34	25	17	27	28	12	3	29
Csak otthon	23	33	21	22	28	12	6	28
Csak munkahelyen	6	2	9	10	6	17	4	8
Csak valahol máshol	6	3	6	5	4	11	5	5
Alkalmankénti használó (ritkábban, mint havonta egyszer)	9	10	5	7	8	7	5	8
Nem használ Internetet	23	26	41	30	26	41	78	23

Forrás: SIBIS 2003: 16

A fenti idézet is megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a nemek és a korcsoportok szerinti elemzés számos ponton hasonló jellegű kérdéseket vethet fel az Internet-használat ügyében. Az Európai Bizottság számára készített 2001-es összefoglaló/vitairat három társadalmi súlypontot vetett fel a témában, amely közül kettő a nemek és a korcsoportok kérdését ölelte fel. „A hálózatba kapcsolt személyi számítógépek használati rátája a legnagyobb különbségeket Dél- és Észak-Európa, a nemek, az életkori és a jövedelmi csoportok között mutatja.” (Johnston 2001: 3) Az a várakozásunk, hogy a nők és az idősebb korosztály tapasztalatai és attitűdjei össze fognak egymással kapcsolódni, és hasonló mintát rajzolnak ki. Ennek ellenére a két témát egymás után fogjuk vizsgálni: előbb a férfi-női, majd pedig az életkori sajátosságokat elemezzük.

Az elemzés során elsősorban a TÁRKI 1012 fős 2003. februári omnibusz adatfelvételére támaszkodom. Ez reprezentatív mintában gyűjtötte össze az Internet-használat néhány legalapvetőbb adatát.¹ Ahol az adatok megkívánják, ott a kérdésekben és információkban gazdagabb, 631 fő adatait tartalmazó kaposvári kistérségi kutatás fájljait használok.² Ez utóbbi adatfelvétel időpontja 2003 tavasz volt. Az alábbiakban – ha csak külön nem utalunk a kaposvári kistérségre –, a bemutatott táblázatok az országos reprezentatív felmérésből származnak.

A férfi–nő különbségek

A legtöbb szakirodalom azt hangsúlyozza, hogy alapvetően eltérő a férfiak és a nők hozzáállása az információs technológiákhoz. Többnyire a férfiak lelkesedését hangsúlyozzák a kötődés biztosabb alapjaként, míg a nők a feltételezések szerint instrumentális módon, szinte kötelességszerűen, feladataik ellátásához veszik igénybe az új technológiákat, ezzel kötődésük jellege is erősen különbözik. (Sorensen 2002)³

Ezek alapján az alábbi dimenziókban tapasztalható különbségekre vonatkozó várakozásokat fogalmazhatjuk meg:

1. különbség a technikai jártasságban/érintettségben, vagyis a férfiak az információs társadalom fő hasznélvezői
2. attitűdbeli különbség: a férfiak lelkesebbek az új technológiákkal kapcsolatban

A technikai jártasság: számítógép- és Internet-használat

A technika általi érintettség tényleg nagyobb a férfiaknál, mint a nőknél, de a különbség nem utal behozhatatlan hátrányokra. Lehetséges, hogy már éppen a szűkülő eltérésekre utalnak az adatok. *Akár a munkahelyi, akár az otthoni számítógép-használatot nézzük, a két nem közötti távolság mindössze néhány százalékos.* A munkahelyi használat esetében nyilvánvalóan követi a foglalkozások betöltéséhez szükséges ismeretek változását, hiszen az elmúlt esztendőben szinte foglalkoztatási, szakmai előfeltétellé vált a számítógép-használat az összes féléggalléros foglalkozásban.

- 1 *Van-e számítógépük, illetve otthoni Internet-hozzáférésük? Használt-e számítógépet, Internetet, e-mailt az elmúlt négy hét során munkavégzésre, vagy magáncélból bárhol? Használt-e számítógépet, Internetet, e-mailt az elmúlt négy hét során otthon? Az információs társadalom inkább előnyös, vagy inkább hátrányos az ország számára, a település számára és az egyén számára?*
- 2 Ebben a vizsgálatban konkrét kérdés szerepelt arra vonatkozóan, hogy a kérdezettnek a munkahelyén van-e saját használatú számítógépe, illetve van-e hozzáférése számítógéphez, továbbá hogy mire használják legtöbbet az otthoni számítógépet. Arra is vonatkoztak kérdések, hogy milyen okkal magyarázzák azt, ha szeretnék vagy éppen nem szeretnék számítógépet venni. Nagyon fontos információkat nyerhettünk továbbá az információs társadalom megítéléséről is.
- 3 Ettől a csoportosítástól eltér Tardos Róbert kutatási eredménye, aki az Internet-használatot négy különböző faktor mentén bontotta szét: 1. aktuális, információ-orientáltság; 2. rekreációs orientáció; 3. instrumentális (praktikus-üzleti); 4. hi-tech kommunikáció. (Tardos 2003: 19)

2. táblázat

Használt Ön számítógépet az elmúlt négy hét során munkavégzésre, vagy magáncélból bárhol? (%)

	Férfi	Nő	Összesen
Igen	28,2	25,0	26,4
Nem	71,8	75,0	73,6
Összesen	100,0	100,0	100,0

Éppen ezért a körülbelül 1/4-es számítógép-használat nagyon alacsony szintű nemzetközi összehasonlításban és önmagában véve is, hiszen mint az 1. táblázatban láthattuk a fejlődésben élen járó országokban ez az arány eléri a 3/4-et, de még a hozzánk többféle szempontból közelebb fekvő Ausztriában és Észtországbán is 60% körüli. Még ez a nagyon alacsony arány is lejjebb kúszik (18,8 százalékra), amikor az otthoni számítógép-használatról vallanak a kérdezettek.

3. táblázat

Használt Ön számítógépet az elmúlt négy hét során munkavégzésre otthon? (%) – országos minta

	Férfi	Nő	Összesen
Igen	19,7	18,1	18,8
Nem	80,3	81,9	81,2
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az otthoni számítógép-használat csekély arányáról azt feltételeztük magyarázatként, hogy a kérdezettek otthon nem rendelkeznek számítógéppel, és ezért nincs mit használniuk. Azonban ez nem így van: Az összes eddig látott adatnál nagyobb azok aránya, akiknek otthon van számítógépe, és ebben ismételtelen nincs nemek közötti különbség. Tehát azt feltételezhetjük, hogy miközben csaknem minden harmadik magyar megkérdezett háztartásában van számítógép, az nem feltétlenül csak a felnőttek „munkaeszközül” szolgál, hanem legalább ilyen fontos a gyermekek, esetleg egyéb felnőtt családtagok számítógép-használata. Különösen feltűnő a nők esetében a két változó közötti különbség: csaknem egyharmad részben ők is azt választották, hogy van otthon számítógép, de az igennel válaszolók kicsit több, mint fele (56,6%) használta az elmúlt időszakban, míg a férfiaknál ez az arány magasabb (64,2%). Ezek az adatok tehát alátámasztják azt a szakirodalmi érvelést, hogy a nőknél a számítógép- és Internet-használat instrumentális jellegű, míg a férfiaknál gyakoribb lehet az expresszív funkció.

Ha a számítógép-használatot megnézzük annak függvényében, hogy milyen a kérdezett családi státusa, azaz hogy háztartásfő, házastárs, gyerek vagy éppen szülő, akkor ismét előkerül a gyermekek gyakoribb géphasználata. A gyermekstátusban lévők csaknem háromszor olyan gyakran használtak számítógépet, mint minden más (statistikailag értékelhető) csoport.

4. táblázat

Használt Ön számítógépet az elmúlt négy hét során munkavégzésre, vagy magáncélból bárhol, a kérdezett családi állása szerint?

	Családfő	Házastársa	Élettársa	Gyermeke	Szülője, apósa, anyósa	Összesen
Igen	21,3	24,3	11,1	60,4	10,0	26,4
Nem	78,7	75,7	88,9	39,5	90,0	73,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A gyermekek ilyenfajta előnye még akkor is megmarad, ha csak az otthoni, háztartáson belüli géphasználatot nézzük: az átlaghoz, de még a háztartásfőkhöz viszonyítva is a gyermekeknél a leggyakoribb. 35 százalékuk számolt be arról, hogy az elmúlt négy hétben otthon számítógépet használt, a családfők és házastársak 16–19 százaléka. *Család ciklus szerint tehát markáns különbséget lehet megfigyelni a számítógép-használatban, amely azonban szoros összefüggésben áll az életkorral.*

Összességében tehát az láthatjuk, hogy az otthoni számítógép meglete olyan adat, amely pusztán önmagában nézve nagyon csekély mértékben megbízható információt ad a kérdezett nők (és férfiak) számítógép- és Internet-használatáról, hiszen nagyon gyakran birtokol, ám mégsem használ a kérdezett, ill. a házastársa gépet.

A számítógép-használat ugyanis elsősorban az intézményekhez és/vagy gazdasági aktivitáshoz kapcsolódik, és ebben nem lehet felfedezni nemek szerinti különbségeket. Az alkalmazottak és a vállalkozók csaknem fele használ számítógépet. A női vállalkozóknál ez az arány eléri az 55 százalékot, feltehetően a vállalkozási terület jellegéből következően, hiszen a női vállalkozások túlnyomó többsége a kereskedelem és a személyi szolgáltatások területén működik. Azonban a tanulóknál a legmagasabb a számítógép-használat: itt meghaladja a 80 százalékot! Magyarországon tehát egyelőre az iskolai és a munkahelyi számítógép-használat dominál a technikai jártasság megszerzésében. Az igazi lemaradó csoportot azok képezik, akik tartósan vagy átmenetileg távol vannak a munkaerőpiacról: a nyugdíjasok, gyesen, gyeten lévőek (és a munkanélküliek, akik a statisztikailag jelen vannak a munkaerőpiacon).

Az otthoni számítógép-használat gazdasági aktivitás szerinti vizsgálata egyértelműen megerősíti a fent leírtakat: újfent a vállalkozók (és közülük is elsősorban a nők), illetve a tanulók használják otthon ezt az eszközt a leggyakrabban.

A kaposvári mintában a számítógép-használat néhány százalékkal az országos átlag alatt van, de a nemek szerinti megoszlás ugyanazt a stabilitást mutatja, mint az országos adatok, bár itt az otthoni számítógéppel bíró nők aránya 4 százalékkal kisebb, mint a férfiaké.

A kaposvári adatok segítséget nyújtanak abban, hogy megtudhassuk, mire is használják az emberek az otthoni számítógépet. A vizsgálat adatai alátámasztják a fenti állításunkat: az otthoni számítógép elsődleges funkciója a játék: Mindkét nemnél ez a leggyakrabban megjelölt válasz, azonban az alábbi táblázatban már feltűnő nemek közötti különbségeket is láthatunk, amelynek okait a jelenleg rendelkezésre álló kvantitatív adatokkal nem tudjuk megválaszolni.

5. táblázat**Mire használják legtöbbit az otthoni számítógépet? (%)**

– kaposvári régió

	Férfi	Nő	Összesen
Szövegszerkesztésre	36,4	17,3	26,3
Játékra	42,0	53,1	47,8
Szakmai, munka	13,6	23,4	18,8
Internetezés, e-mail	4,5	3,1	3,8
Más, nem tudja	3,4	3,0	3,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

A kaposvári mintában megkérdezett nők lényegesen kisebb arányban dolgoznak, mint a férfiak: a megkérdezett felnőtt férfiak 46 százaléka, a nők 59 százaléka nem dolgozott a kutatás időpontjában. Viszont akik dolgoznak, azok közül a nők nagyobb arányban férnek hozzá számítógéphez a munkahelyükön, mint a férfiak. Ennek okát nyilvánvalóan a nemek horizontális munkaerőpiaci szegregációja képezi: a nők által betöltött foglalkozásokban, a szolgáltatásokban, az egészségügy, a közigazgatás és adminisztratív foglalkozások területén sokkal gyakoribb a számítógép-használat, mint a férfiak által dominált (például fizikai) foglalkozásokban.

A munkahellyel rendelkező nők felének van a munkahelyén számítógéphez való hozzáférése, míg a dolgozó férfiak 45 százaléka számolt be ugyanerről. Ezek az adatok némiképp megerősítik a nők instrumentális hozzáállását az információs technológia használatához.

A kaposvári régióra is az a jellemző, hogy 30% körüli volt a számítógéppel rendelkezők aránya. Otthon rendelkezik számítógéppel a megkérdezett férfiak 32 százaléka, a nők 28 százaléka. Ehhez képest sokkal többen voltak olyanok, akik azt állítják magukról, hogy értenek a számítógéphez. A kaposvári adatfelvételben mindkét nem tagjainak 36-38 százaléka.

Viszonylag nagy a potenciálisan számítógéppel rendelkezők aránya ebben a mintában – ez alatt azt értve, hogy tervezik a számítógép-vásárlást –, a férfiak 26 százaléka, a nők 18 százaléka számolt be számítógép-vásárlási szándékáról. Itt tehát jobban megjelenik a nemek különbsége. Azok, akik nem terveznek vásárlást, ennek okaként leggyakrabban az anyagi feltételek hiányát nevezik meg: a férfiak 44 százaléka, a nők 37 százaléka adta ezt a választ. A férfiaknál sokkal jobban kifejeződik, hogy szükségesnek tartanák ugyan a számítógépet, de nincs lehetőségük a megvásárlására. A nőknél nagyon gyakori még annak megjelölése, hogy nincs rá szükségük. A nőknél a két indok között mindössze hat százalékos eltérést tapasztaltunk, míg a férfiaknál 15 százalékpontos az eltérés.

6. táblázat**Miért nem szeretné, hogy számítógépük legyen? (%)**

– kaposvári régió

	Férfi	Nő	Összesen
Sokba kerül, anyagi helyzete nem engedi meg	44,1	37,4	40,2
Bonyolult, nem ért hozzá	4,8	3,4	4,0
Nincs rá szüksége, haszontalan	29,0	31,5	30,5
Idős már	17,9	23,2	21,0
Nem szereti a számítógépeket	3,5	2,5	2,9
Más, nem tudja	0,7	2,0	1,4
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az e-mail és az Internet használata már az aktívabb számítógép-használat megjele-
nésére utal, tehát túllép azon a ponton, amikor a számítógép nem több mint egy írógép
vagy „játékszer”. Az országos mintában az összes megkérdezett közül csak minden
hatodik használta a világhálót, és ebben jelentős nemek szerinti különbségek is van-
nak. Ha az Internet- és e-mail-használókat azokhoz viszonyítjuk, akik használnak szá-
mítógépet a munkahelyükön, akkor láthatjuk, hogy a számítógépet használó férfiak
átlagosan lényegesen gyakrabban használják az új technikai lehetőségeket (62%),
mint a nők (52%). A válaszok gazdasági aktivitás szerinti bontása olyan kis számú
igen választ eredményez, amelyet nem lehetne megbízhatóan feldolgozni. Ezért vá-
lasztottam ezt a viszonyítást az összehasonlítás alapjául. Míg a számítógép-használat-
ban nem voltak lényeges különbségek, az e-mail és az Internet-használat során
markánsá vált a két nem közötti eltérés.

7. táblázat**Használta Ön az Internetet vagy az e-mailt az elmúlt négy hét során munkavég-
zésre vagy magáncélból bárhol? (%) – országos minta**

	Férfi	Nő	Összesen
Igen	17,4	12,9	14,9
Nem	82,6	87,1	85,1
Összesen	100,0	100,0	100,0

A családi szerepek bevonása az elemzésbe megint arra világít rá, hogy a gyermek státusúak járnak élen az Internet használatában. A potenciálisan apa-anya szerepűekhez viszonyítva megközelítőleg háromszor olyan gyakori körükben az Internet-használat.

8. táblázat

Használta Ön az Internetet vagy az e-mailt az elmúlt négy hét során munkavégzésre vagy magáncélból bárhol? (%) – országos minta

	Családfő	Házastársa	Élettársa	Gyermeke	Szülője, apósa, anyósa	Összesen
Igen	12,5	10,8	11,1	37,8	10,0	14,9
Nem	87,5	89,2	88,9	62,2	90,0	85,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaposváron és környékén is hasonlít az adat az országos trendekhez, és a rendszeres vagy alkalmankénti e-mail-használat markáns nemek közötti különbségeket mutat, amely két kategória együttesen már jelentős mértékű női „hiányt” mutat. (15 százalékpont az eltérés.)

9. táblázat

Szokott-e elektronikus levelet küldeni illetve fogadni (%) – kaposvári régió

	Férfi	Nő	Összesen
Igen, rendszeresen	21,1	16,5	18,6
Csak alkalmanként	22,1	12,8	17,2
Soha	56,8	70,7	64,2
Összesen	100,0	100,0	100,0

De talán még a nemek közötti különbségeknél is inkább elgondolkodtató az, hogy milyen magas azok aránya, akik még sosem éltek ezzel a lehetőséggel. Az egész régió felnőtt lakosságának 2/3-a adott nemleges választ. Nemek közötti szakadékot sejtet az Internet-használat itt is: 15 százalékpont a különbség, amely pontosan megegyezik az előző, e-mail-használatra vonatkozó országos adattal. A nők kizárásnak, kirekesztődésének tehát lehet fennmaradó jegyeit látni.

A fentiek ismeretében már várható, hogy az otthoni Internet- és e-mail-használat végképp jelentéktelen, még ha otthon használnak is számítógépet a kérdezettek: mindkét nem esetében a munkahelyükön vagy az iskolájukban Internetet használnak fele tudja otthon használni az elektronikus levelezést vagy az Internetet. Valószínűleg nem az Internet iránti igény hiánya, hanem annak magas költsége tartja alacsonyan ezt az arányt. Egyedül a vállalkozók csoportja különül el a többiektől: náluk a legmagasabb

az otthoni Internet-használat. E mögött az otthon és az iroda „összeolvadása” állhat magyarázatként. Ezen a *10% alatti* Internet-használati szinten nincs értelme annak, hogy a nemek közötti különbséget érdemben vizsgáljuk. Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy az otthoni Internet-csatlakozással bírók mindössze kisérsze használta az elmúlt időszakban az Internetet. Ugyanakkor a gyermek státusúak esetében az átlaghoz viszonyítva sokkal magasabb az otthonról internetezők aránya.

10. táblázat

Használta Ön az Internetet vagy az e-mailt az elmúlt négy hét során otthon?

– országos minta

	Férfi	Nő	Összesen
Igen	7,8	5,9	6,7
Nem	92,2	94,1	93,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Tehát ahogyan a számítógép megléte, ugyanígy az Internet megléte sem jelenti feltétlenül azt, hogy a kérdezett azt használja is. A megkérdezettek nagyobb arányban rendelkeznek otthon a kapcsolódási lehetőséggel, mint ahányan használják, és ez mind a két nemre egyformán, átlagosan 11%-ra jellemző. Feltételezhetően ezekben az esetekben ismét inkább a kérdezettek gyermekei, esetleg más családtagjai élnek ezekkel a lehetőségekkel.

A kaposvári régió vizsgálatában azt a kérdést is meg lehetett közelíteni, hogy mennyire tájékozott a kérdezett. Az Internet felhasználási lehetőségei felőli tájékozottság nem mutatott nemek szerinti különbséget: a megkérdezett emberek mindössze 15-18 százaléka nem tudott ezekről az új lehetőségekről. A válaszok ismételten nem a nemek, hanem sokkal inkább az iskolai végzettség szerint differenciálódtak. Az érettségi már átlag feletti tájékozottságot garantált a kérdezettek számára.

11. táblázat

Hallotta-e, hogy a számítógéppel levelezni, telefonálni, tévézni is lehet?

– kaposvári régió

	Férfi	Nő	Összesen
Igen	85,4	81,8	83,4
Nem	14,6	18,2	16,6
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az attitűdök és a nemek

Az Internet hatásainak megítélésével kapcsolatban a két nem között markáns különbséget láthatunk: az attitűdbeli különbségek sokkal jelentősebbek, mint a használatbeli eltérések. Miben nyilvánulnak meg ezek?

1. A nők sokkal kevésbé tudnak ebben a kérdésben állást foglalni, mint a férfiak: a *nem tudom* válaszok aránya akár az egynegyedét is eléri (ld. 12. táblázat),

2. A férfiak lényegesen gyakrabban gondolják, hogy az Internet terjedése inkább pozitív, mint negatív hatással fog járni:

a) egyrészt gyakrabban vélik úgy, hogy csökkenti a bizonytalanságot (bizonytalanság alatt azt értve, hogy nem lehet tudni, hogyan alakulnak a dolgok – fogalmaz a kérdőív),

b) másrészt inkább előnyösnek gondolják a hatásait.

3. Az információs technológiákkal kapcsolatos attitűdöket az is megmutathatja, hogy a kérdezettek miként viszonyulnak az Internet-adta új lehetőségek használatához (vásárlás, szavazás, stb.)

12. táblázat

Ön szerint az információs társadalom csökkenti vagy növeli a bizonytalanságot? – országos minta

	Férfi	Nő	Összesen
Inkább csökkenti	42,0	30,6	35,6
Inkább növeli	31,2	29,0	30,0
Nem változtat rajta	12,4	16,1	14,5
Nem tudja	14,4	24,2	19,9
Összesen	100,0	100,0	100,0

A táblázat szerint nagyon magas a véleménnyel nem rendelkezők aránya, és ez főleg a nőkre jellemző. A férfiak ezzel szemben többnyire a rizikó csökkentését várják tőle. Minél közelebb jutunk a kérdezetthez (azaz a hatásokat tekintve az országtól az egyéniig haladva⁴, annál több a *nem tudja* válasz, és ez nagyrészt az előnyöket remélik arányának csökkenéséből adódik. A két nem közt fent megállapított arányok azonban mindvégig változatlanok.)

Amennyiben csak azoknak (azaz a kérdezettek negyedének) a véleményét vesszük figyelembe, akik használtak az elmúlt időszakban számítógépet, jelentősen javul a tájékozottság és az optimizmus a feltett kérdéseket illetően. Főleg a nők esetében van változás, bár még megmarad a nemek közötti különbség egy része.

4 A feltett kérdések a következőképpen hangoztak: *Ön szerint az információs társadalom inkább előnyös, vagy inkább hátrányos lesz az ország számára; a település számára, ahol él; Önnek, vagy családjá számára?*

Az ország egészére vonatkoztatva láthatjuk, hogy itt minden negyedik ember bizonytalan a válaszbán, és különösen így vannak ezzel a nők, míg az előnyök mellett voksolók aránya 68%, amelyet jócskán meghalad a férfiak pozitív vélekedése. Ha itt is csak azok véleményét vesszük figyelembe, akik az elmúlt időszakban használtak számítógépet, akkor jelentősen növekszik az optimizmus, bár a férfiak körében enyhén felülreprezentált ez a vélemény (férfiak: 84,9%, nők: 80,7%), míg a nők esetében némileg gyakoribb a tanácsstalanság (férfiak: 7,1%, nők: 12,1%).

13. táblázat

Ön szerint az információs társadalom inkább előnyös, vagy inkább hátrányos lesz az ország számára?

	Férfi	Nő	Összesen
Inkább előnyös	72,9	63,8	67,9
Inkább hátrányos	9,6	8,7	9,1
Nem tudja	17,5	27,5	23,0
Összesen	100,0	100,0	100,0

Elsősorban a női optimizmus csökkenéséből adódó százalékok növelik a bizonytalanok arányát, amikor a település jövőjét érintő perspektívákról kell véleményt nyilvánítani.

14. táblázat

Ön szerint az információs társadalom inkább előnyös, vagy inkább hátrányos lesz a település számára, ahol él?

	Férfi	Nő	Összesen
Inkább előnyös	70,1	59,6	64,2
Inkább hátrányos	9,7	9,4	9,5
Nem tudja	20,2	31,0	26,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az eddig is csökkenő optimizmus is jócskán megcsappan, amikor az önmaguk és családjuk számára várható következményekről kellett kialakítani az álláspontjukat. A bizonytalanok számának növekedése mellett tehát erősen csökkent az optimista véleményt megfogalmazók aránya, és ebben az esetben a hátrányokra számítók aránya is elkezdett növekedni, de továbbra is kiegyensúlyozott a hátrányokra számítók aránya a férfiak és a nők körében egyaránt.

Az attitűdök szintjén tehát éles nemek szerinti különbséget lehet megfigyelni: a férfiak nemcsak hogy sokkal tájékozottabbak, mint a nők – bár még az ő esetükben található nem tudom válaszok 1/4-es aránya is meglehetősen magas –, hanem lényegesen nyitottabbak is az új lehetőségek iránt, és sokkal optimistábbak annak pozitív hozadékait il-

letően. A férfiak más kérdésben is kifejezték nyitottságukat, így például sokkal gyakrabban élnének az internetes vásárlás lehetőségével, mint a nők, miként az a kaposvári régió vizsgálatából kiderült. (Ezek a kérdések nem szerepeltek az országos adatfelvételben, ezért itt csak ennek a régiónak az adatait tudjuk bemutatni.)

Az egész kaposvári mintára vonatkozó attitűdbeli különbségek minden esetben mérsekülődtek akkor, amikor csak az aktív géphasználók véleményét néztük: elsősorban erőteljesen csökkent azok aránya, akik nem tudtak állást foglalni a kérdésben, és az ebből fakadó átrendeződés alapvetően mindkét nemnél az egyetértők arányát növelte.

Az internetes vásárlást illetően azonban a kaposvári mintában a nemek különbségénél sokkal markánsabb eltérés tapasztalható az életkorok és az iskolai végzettség szerint. Az életkorról később lesz szó, de az iskolai végzettségről annyit mindenképpen meg kell jegyezni, hogy egyértelmű az összefüggés a két változó között: a legalacsonyabb iskolai végzettségűek közül szinte senki sem élne ezzel a lehetőséggel, míg a legmagasabb arányban (32%) az egyetemet végzettek válaszoltak igennel a feltett kérdésre.

Az internetes szavazás mint az attitűdök kifejeződésének újabb aspektusa ismét megmutatta a nők és a férfiak közötti markáns különbségeket: a férfiak nyitottabbak az új megoldásokra, a nők pedig gyakrabban kerülnek a változtatás lehetőségét. (A nemek közötti különbség szignifikáns ebben a tekintetben.) A szavazás területén megnyilvánuló újtással kapcsolatban azonban ismételen sokkal erőteljesebb az iskolázottság befolyása: a legalacsonyabb iskolai végzettségűek 1/7-e, az általános iskolát végzettek 1/3-a, az érettségizettek (és főiskolai végzettségűek) fele, az egyetemi diplomával rendelkezőknek, pedig már 60 százaléka válaszolt igennel a feltett kérdésre.

Ennél talán érdekesebb azonban az elutasító válaszok magyarázata: a férfiak többsége a rendszer megbízhatatlanságára helyezte a hangsúlyt, míg a nőknél jobban megoszlottak a válaszok a személyesség hiánya, a megbízhatatlanság és a szavazási passzivitás között. További ellenérzést szült mindkét nemnél, hogy úgy érzik nincsenek meg a technikai és az ismeretbeli feltételei az internetes szavazásnak.

Generációs különbségek

Az általános tapasztalat szerint az idősebb korosztály sokkal kevésbé használja a számítógépet és az Internetet, mint a fiatalabbak. A munkaerő-piaci aktivitás még tovább erősítheti ezeket a trendeket, mivel a foglalkoztatottak érintettsége sokkal nagyobb, míg az idősebb és/vagy munkaerőpiacról távol lévő korcsoportok esetében elenyésző a számítógép-használat legegyszerűbb formája is.

Finországbán – és az információs technológiában élen járó többi országban is – a legjobb lehetőségei a húsz év alattiaknak vannak, akik az iskolákban hozzáférnek a számítógéphez és az Internethez. Ezen életkor fölött már nehezebb az új ismeretek elsajátítása, hacsak nincsen közvetlen szüksége rá az egyénnek a munkájához.

„A 10 és 74 év közöttiek megközelítőleg 2/3-a tudott valahonnan Internetet használni. A hálózat és az e-mail használata leggyakoribb a 15–19 évesek között volt. A 20 év alattiak hozzáférést jelentősen növelték az iskolai lehetőségek, amelyek nélkül a két legfiatalabb korcsoportnál az arány leesett volna 30%-ra. A 60 év felettiek közül nagyon kevésnek volt bárhol Internet-hozzáférése. E-mailt kevésbé használtak, mint Internetet.” (*Statistics of Finland... 2002*)

A németországi elemzések is ugyanezeket a trendeket erősítik meg: „A generációk közötti szakadék veszélyeztetheti az idősebb emberek integrációját társadalmunkba, különösen azokat, akik kisebb társasági életet élnek amúgy is. A fiatalabb szegmensekben az Internethez való hozzáférésre és a számítógépes ismeretekre úgy tekintenek, mint a munkaerő-piaci belépéshez szükséges belépőkártyára.” (Göpel 2003)

Az információs kor legfőbb nyertesei a fiatal korosztályok, akiknek – országonként különböző mértékű, de mégiscsak – a legnagyobb a hozzájutási esélye a számítógép- és Internet-használathoz. Ezzel szemben az idősebb korosztályok kirekesztődnek az új eszközök használatából. Különösen azokat fenyegeti a leszakadás veszélye, akiknek nincsen munkaerő-piaci kötődésük. Mint tudjuk, Magyarországon ez különösen sok embert érint a 60 év feletti (nők esetében már az ötven év feletti) korosztályából.

Ezek alapján a generációk esetében az alábbi várakozásokat fogalmazhatjuk meg:

1. különbség a technikai jártasságban/érintettségben, vagyis a legfiatalabb korosztály az információs társadalom fő hasznélvezője,
2. attitűdbeli különbség: a fiatalok a leglelkesebbek az új technológiákkal kapcsolatban.

A technikai jártasság: számítógép- és Internet-használat

Ezek az egymást felerősítő hatások jelenhetnek meg a következő táblázatokban. Sok elemzés az ötvenéveseknél húzza meg a kritikus határt. Valójában általában két nagy életkori határt láthatunk: az egyik a harminc év alattiaknál húzható meg, a másik pedig a hatvadiadik életévnél.

15. táblázat

Használt Ön számítógépet az elmúlt négy hét során munkavégzésre, vagy magáncélból bárhol?

	–29 év	30–39 év	40–49 év	50–59 év	60–69 év	70–	Összesen
Igen	60,7	38,0	32,2	26,4	6,3	3,1	26,4
Nem	39,3	62,0	67,8	73,6	93,7	96,9	73,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A gazdasági aktivitást is bevonva az elemzésbe azt láthatjuk, hogy az alkalmazottaknál fontos az életkor a számítógép-használat szempontjából: minél idősebb egy alkalmazott, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy használt számítógépet az elmúlt négy hétben. Ezzel szemben a vállalkozóknál nem tapasztalhatunk ilyen erős összefüggést, bár a harminc év alattiak előnye itt is megfigyelhető. *Az inaktívak leszakadása (a tanulóktól eltekintve, akik messze a legaktívabbak az információs technológiák használatában), továbbá a munkanélküliek szórványos jelenléte a számítógép-használók között egyértelműen kijelöli a digitális kirekesztés határvonalait.*

Az otthoni és a külön megjelölés nélküli számítógép-használat közötti különbség a legfiatalabb korosztályban volt a legnagyobb (csaknem kétszeres): ők azok, akik a

munkahelyükön vagy az iskolában hozzájutnak a számítógéphez, azonban otthonukban nincsen még gép. A többi korcsoport egyikében sem lehet ekkora eltérést találni, mert a többieknél 1,2–6,7 százalékpontnyi a két adat eltérése.

16. táblázat

Használt Ön számítógépet az elmúlt négy hét során munkavégzésre otthon? (%)
– országos minta

	–29 év	30–39 év	40–49 év	50–59 év	60–69 év	70–	Összesen
Igen	34,1	31,3	27,3	18,0	4,2	1,9	18,8
Nem	65,9	68,7	72,7	82,0	95,8	98,1	81,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A harminc (és feltehetően főleg a húsz) év alattiak képezik azt a csoportot, akiknél lényegesen, csaknem másfélszer gyakoribb a számítógép használata, mint a számítógép tulajdonlása. (A húsz év alattiak azért nem kerültek külön kategóriába, mert kevés az esetszám.) Az összes többi korcsoportban magasabb a gépbirtoklók aránya. A „legtehetősebb” csoportot a 40–49 évesek jelentik: Itt minden második megkérdezett háztartásában van számítógép. Emellett itt, illetve a hatvan év fölöttiekénél figyelhető meg leggyakrabban az, hogy noha a háztartásukban megtalálható, a kérdezettek mégsem használják a számítógépet. Nyilván valamely más családtag használja a gépet, elsősorban a gyermekük.

Emlékezzünk vissza, hogy a férfiak és a nők között ebben a tekintetben nem volt különbség!

17. táblázat

Van-e Önöknek személyi számítógépük?

	–29 év	30–39 év	40–49 év	50–59 év	60–69 év	70–	Összesen
Igen	39,0	41,1	50,3	35,4	16,8	6,2	31,4
Nem	61,0	58,9	49,7	64,6	83,2	93,8	68,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A kaposvári eredmények rámutatnak arra, hogy nemcsak a számítógép-használat elterjedtsége differenciálódik generációk szerint, hanem az is, hogy mire használják az egyes (egymás után egyre kevesebb embert számoló) korosztályok ezt az eszközt. Az ötven év alattiak háztartásaiban leggyakrabban mindenhol a játékot nevezték meg, majd innen kezdve a szövegszerkesztés említése volt a leggyakoribb.

A kaposvári térségben nagyon alacsony a munkahelyi számítógép-használat, illetve hozzáférés. A várakozás az volt, hogy főleg a fiatalabbak által betöltött állásokban lesz általános a használata, de az adatok viszonylag egyenletes elterjedést mutatnak, amelyben a középső generáció (30–49 évesek) a többiekénél átlagosan jobb helyzetben van. Azok, akik még hatvan éves koruk felett is dolgoznak, nincsenek látványosan lema-

radva a többi korcsoporthoz képest, aminek oka éppen az lehet, hogy mindegyik csoportban alacsony arányú a géphasználat.

Az otthoni számítógéppel nem rendelkezők közül leginkább a negyven év alattiak szeretnék gépet vásárolni: a 29 év alattiak 45%-a, a 30–39 évesek 42,2%-a jelezte ezt a szándékát. Akik nem terveznek gépvásárlást, azok ezt a fiatal korcsoportból leggyakrabban anyagi okokkal magyarázzák, míg az idősebbek úgy vélik, hogy nincs szükségük rá, számukra ez haszontalan.

A számítógép-használathoz képest feltűnően csekély az Internetet használók aránya: az országos mintában a legfiatalabb korosztály csaknem fele, az idősebbek mindössze 1-2%-a számolt be arról, hogy az elmúlt hónapban használta a világhálót. Itt is a hatvan év feletiek, tehát többnyire nyugdíjasok kisebb arányú érintettségéről szólnak az adatok. Ha az Internet- és e-mail-használókat azokhoz viszonyítjuk, akik az elmúlt négy hétben egyáltalán használtak számítógépet, akkor a harminc év alattiaknál 3/4-es arányt kapunk, majd onnan a középgenerációnál kb. 1/2-es az érintettség, míg a legidősebbekig tovább csökken.

18. táblázat

Használta Ön az Internetet vagy az e-mailt az elmúlt négy hét során munkavégzésre vagy magáncélból bárhol? – országos minta

	–29 év	30–39 év	40–49 év	50–59 év	60–69 év	70–	Összesen
Igen	45,9	20,9	14,2	12,9	2,1	1,3	15,0
Nem	54,1	79,1	85,8	87,1	97,9	98,7	85,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Még ennél is csekélyebb azok aránya, akiknek az otthonában van internetes kapcsolat: a legjobb ellátottság – akárcsak a számítógépeknél –, ismételten a 40–49 éveseknél figyelhető meg. Náluk az otthoni számítógéppel rendelkezők 1/3-ának van csatlakozása a világhálóra.

19. táblázat

Van Önöknek Internet-hozzáférésük? – országos minta

	–29 év	30–39 év	40–49 év	50–59 év	60–69 év	70–	Összesen
Igen	14,7	11,2	17,3	14,6	6,3	2,5	11,0
Nem	24,3	29,2	31,8	20,8	10,0	3,7	19,8
Nem kellett kérdezni	61,0	59,6	50,9	64,6	83,7	93,8	69,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az e-mail-használat gyakoriságáról csak a Kaposvár környéki adatok beszélnek. Ebből az derül ki, hogy egyetlen olyan korcsoport van, amelyik életében rendszeres kom-

munikációs eszközzé vált az e-mail: a legfiatalabbak. Az ő esetükben minden második e-mailezik inkább több mint kevesebb rendszerességgel, ezzel szemben a többieknél nem ilyen természetes az e-mailezés. Az alacsony használatot ismételten nem vezetjük vissza sem a géphiányra, sem az információk hiányára.

Minden életkori csoport meglehetősen tájékozott volt a számítógépek széleskörű felhasználási lehetőségét illetően, de a generációs információs szakadék itt is tapasztalható: a legfiatalabb korosztályban egyetlen ember akadt, aki nemleges választ adott, az ötven év felettieknél arányuk már csaknem elérte az egynegyedet.

Az attitűdök és a korcsoportok

Azt várjuk, hogy az életkor növekedésével párhuzamosan növekszik annak valószínűsége, hogy

1. a kért nem tud választ adni a feltett véleménykérdésekre (miként ezt már a férfi-női dimenzióban is megfigyelhettük),
2. kevésbé gyakran ad pozitív válaszokat
  - a) az információs társadalomnak a bizonytalanság növekedésére gyakorolt hatásával kapcsolatban,
  - b) vagy a társadalmi esélyekre gyakorolt hatását illetően.

Mint már előbb láttuk, az országos reprezentatív minta szereplőinek 20 százaléka nem tudott véleményt alkotni azzal kapcsolatban, hogyan fog hatni az információs társadalom a bizonytalanságra. A *nem tudom*-válaszok aránya a negyven év alattiaknál és a hetven év felettieknél tér el jellegzetesen az átlagos értéktől. Elég egységesnek tűnik, a korosztályoktól függetlenül az a harminc százalékos rész, amely szerint a bizonytalanság fog növekedni. A legoptimistább vélekedést a hatvan év alattiaknál láthatjuk, tehát azoknál, akik többségükben a gazdaságilag aktívak táborába tartoznak (vagy fognak tartozni).

20. táblázat

Ön szerint az információs társadalom csökkenti vagy növeli a bizonytalanságot?

	-29 év	30-39 év	40-49 év	50-59 év	60-69 év	70-	Összesen
Inkább csökkenti	43,0	39,9	39,6	39,3	30,9	22,5	35,7
Inkább növeli	29,6	31,3	33,5	32,0	30,4	22,5	30,0
Nem változtat rajta	16,3	19,6	9,3	12,9	17,8	11,3	14,5
Nem tudja	11,1	9,2	17,6	15,8	20,9	43,7	19,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ez az arány azonban egyértelműen lecsökken, ha csak azok véleményét kérdezzük, akik használják is a számítógépet. A tájékoztatlanúságot és a negatív viszonyulást kifejező vélemények erőteljesen csökkentek, miközben az optimista hangok súlya tíz százalékponttal megemelkedett. A válaszadók filterezésével egyszerre eltűnik a fiatalok optimistább vélekedése is: *a bizonytalanság csökkentésébe vetett hit nem az életkorral, hanem inkább a számítógép-használatban való jártassággal van kapcsolatban.*

A kérdezettek 2/3-a ért egyet azzal, hogy az egész ország számára inkább előnyökkel, mint hátrányokkal fog járni. A generációk közötti különbség a negyvenedik életévnél a legerősebb: az ennél fiatalabbak azok, akik egyértelműen optimisták.

21. táblázat

Őn szerint az információs társadalom inkább előnyös vagy hátrányos lesz az ország számára?

	-29 év	30-39 év	40-49 év	50-59 év	60-69 év	70-	Összesen
Inkább előnyös	81,5	83,4	68,3	70,2	59,4	47,9	67,7
Inkább hátrányos	5,2	6,1	12,6	6,2	13,2	9,9	9,1
Nem tudja	13,3	10,5	19,1	23,6	27,4	42,2	13,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Azonban ha ismételten csak azoknak a véleményét vizsgáljuk, akik az elmúlt időszakban használtak számítógépet, akkor feloldódik a generációs különbség, ismételten lecsökken a nem tudom válaszok aránya, és az egész minta véleménye egybehangozón pozitív az országra gyakorolt hatást illetően.

A településre vonatkozó előnyök és hátrányok terén a bizonytalanság nagyobb, mint az országra vonatkozó véleményekben. Itt még többen mondták, hogy nem tudják eldönteni a kérdést, miközben csökkent azok aránya, akik a településük számára előnyösnek tartják a változásokat. A vélemények közötti különbség megint a negyvenévnél fiatalabbak és idősebb csoportja között vált szét a legerősebben.

Most nézzük a számítógép-használók táborának csoportját! A bizonytalanok aránya itt is megnőtt, és a településszintű vizsgálat magával hozta az előnyöket remélők csoportjának csökkenését.

A fenti tendenciák folytatódtak az egyénre gyakorolt hatás vizsgálatokor is: saját magukra vonatkoztatva már csaknem 1/3-os azok aránya, akik nem tudják megválaszolni a kérdést. Mindeközben csak 57% gondolja azt, hogy számára több előny, mint hátrány származik az információs társadalomból.

Ez volt tehát az a kérdés, amelyre az országos reprezentatív minta tagjai a legkevésbé optimistán válaszoltak, azonban az aktív géphasználók véleménye meglepő módon nem mutatott különbséget ahhoz képest, amikor a település perspektíváját kérdezték.

Ugyancsak a fiatalok (40 év alattiak) részéről nyilvánult meg a legnagyobb bizalom az új lehetőségek iránt. Ők azok a Kaposvár környéki fiatalok, akik el tudják képzelni, hogy esetleg Interneten keresztül vásároljanak. A negyven év fölöttiek már sokkal ritkábban próbálnák ezt ki. Ez részben a biztonságra való törekvésre, részben az ismeretek hiányára vezethető vissza.

Szintén az életkor-függő tájékozottság nyilvánul meg abban, hogy a kérdezettek milyen mértékben tudják elképzelni az Internet használatát mindennapi életükben. Az életkor előrehaladtával egyértelműen csökken a kérdezettek igénye arra, hogy az Internetet elvileg vásárlásra is használják. Két ponton látható markáns eltérés a korcsoportok között: a negyven év alattiak, majd az ötven felettiak véleményében.

22. táblázat**Vásárolna-e az Interneten keresztül? – kaposvári régió**

	-29 év	30-39 év	40-49 év	50-59 év	60-69 év	70-	Összesen
Igen	28,0	26,7	16,5	5,9	3,1	-	13,7
Nem	70,7	69,5	81,6	91,9	96,9	98,9	84,4
Nem tudja	1,3	3,8	1,9	2,2	-	1,1	1,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A internetes szavazás lehetősége szintén megosztotta a generációkat: de most a legmagasabb aktivitást nem a legfiatalabb korosztály fejtette ki, hanem a második életkori csoport, a 30–39 év közöttiek, akik körében egyetértők aránya csaknem elérte a 2/3-ot az. A fiataloknál és az iskolázottabbaknál a fenntartás elsődleges oka az, hogy félnek a rendszer megbízhatatlanságától, míg az idősebbeknél a személyes kapcsolatok hiánya és az egyéb okok (például a számítógépnek, vagy a számítógépes ismeretnek a hiánya) szerepel fő indokként. (Hasonlóan ahhoz, amit a nőknél tapasztaltunk.)

Az attitűdök életkorok szerinti vizsgálatánál tehát arra derült fény, hogy ugyan jelentős eltéréseket tapasztalhatunk a korcsoportok között, azonban ha kiszűrjük annak hatását, hogy a fiataloknál gyakoribb, az idősebbeknél pedig a ritkább géphasználat a jellemző, akkor ez az attitűdbeli különbség egyértelműen eltűnik.

A távmunka lehetőségének vizsgálata a kaposvári régióban

Magyarországon a távmunka elterjedése alacsony mértékű. 2001-es adatok szerint „távmunka kutatások azt mutatták ki, hogy Magyarországon, szemben az európai 6 százalékkal, 1 százalékot sem éri el a távmunkások aránya. A jelenleg távmunkát végzők nagy része ún. kényszervállalkozó, aki csupán azért alapított céget, hogy úgymond számlaképes legyen. A vállalatok ugyanis szervezetükön belül alig alkalmazják a távmunkát, külsősök megbízása esetén pedig preferálják a költségként leírható szolgáltatásokat, kibújva a magas TB terhek, személyi költségek fizetése alól. A klasszikus, alkalmazotti távmunka jelenléte tehát hazánkban elenyésző, elterjedését hátráltatja a konzervatív munkakultúra, a menedzserek újtól való ódzkodása... A szemléletváltás nem valósítható meg egy konzervatív munkaszervezésre épülő szervezetben, ahol az értékelés a dolgozók jelenléte, és nem munkájuk eredménye alapján történik. Ráadásul, a vállalatok ma még túlságosan költségesnek tartják a távmunkahelyek kialakítását.” (Wesselényi 2001: 1)

Távmunkára vonatkozó kérdéseket a kaposvári vizsgálatban tettek fel. Várakozásaink szerint a távmunka lehetősége és fogadtatása eltérő lesz a különböző nemek és korcsoportok között. Egyrészt elsősorban a nők számára jelenik meg vonzó eszközként az élet különböző területeinek összehangolására (*work-life balance*). Másrészt a távmunkával és az Internet által megvalósítható új életmód formáival kapcsolatban a legfiatalabbak lesznek a leginformáltabbak, ám a távmunka iránt a család-munka dilemma

által leginkább nehéz helyzetben lévő 30–39 évesek lesznek a legfogékonyabbak. Ezért azt várjuk, hogy ez a lehetőség elsősorban a 30–39 évesek számára jelenik meg vonzó eszközként az élet különböző területeinek összehangolására. Ugyanakkor a legfiatalabb korosztály átlagosnál nagyobb affinitása is megfigyelhető, mivel ők könnyebben használják az új eszközöket és magasra értékelhetik a flexibilitást.

23. táblázat

Vállalna-e távmunkát? – kaposvári régió

	Férfi	Nő	Összesen
Igen	26,2	27,2	26,8
Nem	72,4	72,5	72,4
Nem tudja	1,4	0,3	0,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

Nemek szerint nem lehet különbséget tapasztalni a távmunkával kapcsolatos affinitásban, amely ellentmond várakozásunknak. Mindkét nem bő egynegyede vállalná szívesen ezt a lehetőséget. A fő megosztottság tehát nem a férfiak és a nők között húzódik, hanem például az életkorok (lásd később), ill. az iskolai végzettség mentén: míg az alacsonyabb iskolai végzettségűeknél elutasításra talált a távmunka gondolata, addig az érettségizettek és a főiskolai végzettségűek 38 százaléka elfogadta azt. Érdekes módon csökkenés következett be az elfogadottságban az egyetemi végzettségűekhez érve: itt egyrészt magyarázatul szolgálhat az, hogy az általuk végzett feladatokról (például vezetői, irányítói munkakör) úgy vélik, hogy nem lehet távmunkában végezni, de jelenleg az alacsony esetszám nem ad lehetőséget az adatok további bontására.

24. táblázat

Vállalna-e távmunkát? – kaposvári régió

	–29 év	30–39 év	40–49 év	50–59 év	60–69 év	70–	Összesen
Igen	48,8	48,6	29,3	20,9	6,3	1,1	26,9
Nem	50,0	48,6	70,7	79,1	93,7	97,8	72,3
Nem tudja	1,2	2,9	–	–	–	1,1	0,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A távmunka iránti legnagyobb fogékonyság tehát a két legfiatalabb korcsoportot, a 40 év alattiakat jellemzi. Valószínűleg azért is, mert ők tudják, hogy milyen tartalommal is lehetne megtölteni ezt a kategóriát. Egy további magyarázat lehet, – amelyet szintén nem tudunk adatainkon ellenőrizni –, hogy ezek azok a korosztályok, amelyeket a munka és a család összeegyeztetésének a terhe leginkább nyomaszt, és ezt a feszültséget ezen a módon tartanák enyhíthetőnek.

Ugyancsak szignifikáns kapcsolatot tapasztalhatunk a távmunka iránti érdeklődés és az idegennyelvtudás között. Azok, akik beszélnek valamilyen idegen nyelvet, kétszer olyan gyakran vennének részt szívesen a távmunkában. Itt azonban ezt a sajátosságot szintén az iskolai végzettség hatásának tudhatjuk be, bár annak hatását ez a készség megsokszorozza.

Összegzés

Az információs társadalom terjedése eltérő mértékben hat a különböző társadalmi csoportokra. Ez a hatás sokkal intenzívebben érinti a generációk, mint a nemek közti különbségeket. Az adatok azt jelzik, hogy a közvélékedéssel – és a korábbi adatokkal szemben – a nők nem tartoznak a leszakadók közé, bár találtunk arra vonatkozó jeleket, hogy a nők esetében az instrumentális technológia-használat tipikusabb, mint a férfiaknál, de ez további vizsgálatot és alátámasztást kíván. A számítógép- illetve Internet-használat társadalmon belüli tagolódásában a legfőbb választóvonalnak a korosztályokon túl az iskolai végzettség, de még ennél is inkább a (jelenlegi vagy jövőbeli) munkaerő-piaci kötődés számít. A munka formájának és tartalmának jelentős átalakulása zajlik, ahol a folyamatos, megszakítás nélküli foglalkoztatást felváltja az atipikus, illetve rugalmas foglalkoztatás. Azonban azt kell látni, hogy az embert körülvevő intézményeknek (munkahely, iskola) kiemelkedő jelentősége van egy újabb aspektusból is, mégpedig a legújabb információs technológiák megismerésének lehetősége szempontjából. Marie Jahodának a foglalkoztatás látens funkcióiról megfogalmazott téziseihez tehát hozzáfűzhetünk egy újabb tételt: A foglalkoztatásnak van egy olyan látens funkciója is, hogy ismeretünk legyen az információs technológia és az információs társadalom legújabb eszközeiről és azok használatáról, és ez egyszerűen meghatározza a hozzá fűződő viszonyunkat is.

Az információs technológia egyszerű használata és a vele kapcsolatban kialakított attitűdök azonban tipikusan szétválnak a nemek és a korosztályok szerint is: feltűnő a nők és az idősek tájékozatlansága, bizonytalansága az új lehetőségek használatával és hatásaival kapcsolatban. A tájékozatlanság mellett a negatív hozzáállás is megjelenik ebben a két csoportban. Azonban akárcsak az eszközök használatában, úgy az attitűdök esetében is fontos magyarázóváltozó az iskolai végzettség és a gazdasági aktivitás. A korosztályi különbségek noha kétségtelenül mélyek, a valódi választóvonal ott húzódik meg, hogy a kérdezett a számítógépet használja-e – és itt újra előkerül az intézményi kötődés fontossága. Ha ugyanis igen, akkor sokkal tájékozottabb és optimistább az információs technológiák hatását illetően, mint a használatból kizártak – és ez az összefüggés teljes egészében független a kérdezett korcsoportjától.

Ugyanígy a nemek közötti attitűdbeli különbség is mérséklődött, ha csak a használók véleményét vettük figyelembe, bár a férfiak pozitívabb hozzáállása minden kérdésben jellemzőbb maradt.

A családi státus elemzése ismét fényt derített a fiatalabb generációk előnyösebb helyzetére, amely mindenképpen pozitív indikátora lehet a digitális szakadék csökkenésének. Minden más családi státushoz képest a gyermekek csoportja a leggyakoribb számítógép- és Internet-használó, amely eredmény egybevág a korosztályok szerinti különbségeknél tapasztaltakkal.

Irodalom

- Göpel, Maja (2003): The Generation Gap in the Information Society. http://www.global-society-dialogue.org/background.htm_2003. április 16.
- Johnston, Peter (2001): eEurope Strategies and the Digital Divide in the European Union. mineco.fgov.be/information_society/digital_divide/Presentation_Johnston.doc
- SIBIS (2003): SIBIS Pocket Book 2002/03. *Measuring the Information Society: in the EU, the EU Accession Countries, Switzerland and the US*. <http://www.sibis-eu.org>
- Sorensen, Knut H. (2002): *Love, Duty and the S-Curve*. Summary on the Project Strategies of Inclusion: Gender in the Information Society (SIGIS). www.rcss.ed.ac.uk/sigis/public/D02/D02_part1.pdf
- Statistics Finland Information Society, Persons aged 15 and over (2003) http://www.stat.fi/tk/yr/tietoyhteiskunta/tietokone_tkonejainternetvrteu_kuvataulu_en.html
- Statistics of Finland, Information Society, Computers and Internet Connections (2002): http://www.stat.fi/tk/yr/tietoyhteiskunta/tietokonejaverkkoyhteys_en.html
- Tardos Róbert (2003): Az Internet terjedése és használata Magyarországon 1997–2001. *Jel-Kép*, 1: 7–22.
- The Finns and the Information Society. (2003) http://www.stat.fi/tk/yr/tietoyhteiskunta/suomalaiset_en.html
- Wesselényi Andrea (2001): A távmunka jelene és jövője Magyarországon – Tévhittek és valóság. <http://www.tavmunkainfo.hu/magyar2001.htm>

TÁJÉKOZÓDÁS

Bangó Jenő

A NÉMET ELMÉLETI SZOCIOLÓGIA ÚJABB TRENDJEIRŐL

A szociológiai társaság és folyóirata

Ha a szociológiát mint „sikertudományt” definiáljuk – miként ezt Némedi (2000) teszi és nem firtatjuk tovább, hogy milyen más jelzőkkel¹ láthatjuk még el, akkor a Német Szociológiai Társaságról, mint központi, szakmai-professzionális intézményről elmondhatjuk, hogy újraalapításától, 1964-től napjainkig valóban sikeres volt. A szociológia krízise természetesen a társaságban is állandó téma,² és azt hiszem ez mindig is így lesz (Esser 2002), ennek ellenére mint professzionális intézményrendszer (Pokol 1992) képes volt Németországban megteremteni azt a szocializáló mechanizmust, amely a szociológusokat felvértezte azzal, hogy a kríziseket át tudják látni, és intézményesen fel tudják dolgozni (Lüschen 1979). Megalakulásakor ötven tagot számlált – ma ezerkétszázan vesznek részt aktívan munkájában. Ezt a számot persze relativizálni kell, hiszen a húszezer szociológus mellett (akiknek javarésze nem kimondottan szociológiai pályán dolgozik) sajnos 2.400 munkanélküli, illetve munkát kereső végzett szociológus is van. A fő munkaadó továbbra is az egyetem, az aktív szociológusok egynegyede itt kutat vagy tanít. A társaság sikerének titka a minimális adminisztráció és a minimális központi vezérlés, valamint az a tény, hogy a társaság tagjai szakmai szekciókba sorolódnak (egy tag több szekcióba is beléphet), továbbá, hogy a szekciók többsége igen eredményesen dolgozik. A gondolatok, ötletek körforgalma az adott szekció kollégái között optimális, a publikációk egészséges konkurenciája biztosítja a nívót, a plagizálás esetleges vádjait a deontológiai bizottság mintegy házon belül vizsgálja ki. Az évente általában kétszer megtartott szekciógyűlésen kívül a 24 szekció tagjai regionális összejöveteleken is találkoznak. Írásomban a szociológiai társaság elméleti szekciójának az elmúlt négy évben történt fejleményeivel foglalkozom. A társaság számol azzal a ténnyel, hogy az egyetemen kívüli szociológia jelentősége megnőtt, ezért nem csak „professzorok klubjának” tekinti magát, hanem figyelt a nem egyetemi szociológiai elméleti alap kutatások (*Grundlagenforschung*) jelentőségére is. A központi német tudományos akadémia hiányát pótolják a tartományi akadémiaik, va-

1 Csak jelzésképpen a következők jutnak egyből az eszembe: „vidám tudomány” (*fröhliche Wissenschaft*), „optimista tudomány”, „kritikus tudomány”, „krízis-tudomány” vagy talán a legjobb a sorban „a szociológia az a tudomány, amit a szociológusok gyakorolnak” – ez a definíció természetesen egy amerikai szociológustól származik.

2 Hartmut Esser ír a szociológia állandósult „peremhelyzetéről” (*Randposition*) a pszichológia, a történelem, a jog, a gazdaságtudomány és a filozófia árnyékában.

lamint azok a Max Planck Intézetek (Köln, Berlin és Rostock), amelyek kimondottan társadalomtudományi, szociológiai alap kutatásokat végeznek. A Német Kutatási Közösség (*Deutsche Forschungsgemeinschaft*) igen hatékonyan segíti a fiatal kutatókat publikációik kiadásában, a nagy alapítványok (Thyssen, Volkswagen, Shell) sem sajnálják a pénzt az elméleti szociológia támogatására. A Német Szociológiai Társaság ügyesen és eredményesen közvetít a szponzorok és a kutatók között. A feminista elméleti szociológia nem-egyetemhez kötött központjaként tartják számon az oerlingshauseni Marianne Weber Intézetet. Max Weber felesége harcolt a nők jogaiért, sőt maga is kitűnő társadalomtudós, továbbá a Weber hagyaték kezelője volt. Az intézet érdekessége nemcsak az, hogy archiválja és kiadja Marianne Weber műveit, hanem az is, hogy a fiatal kelet-európai szociológusnőket is támogat.

Áttekintésem fő forrásaként a Német Szociológiai Társaság évente négyszer megjelenő közleményei (1999-től 2002-ig) szolgáltak. Vizsgálódásomban különösképp az elméleti kérdésekre fordítok figyelmet. A nagy tekintélynek örvendő folyóirat – amely az egyszerű *Soziologie* címet viseli –, a németországi, pontosabban az európai német nyelvterületen (tehát Ausztriát és Svájcot is ideértve) működő szociológus szakma mind személyi, mind tárgyi eseményeinek (jelen tanulmány keretében az elméleti eredményeinek) rendszeres tájékoztatója. A folyóirat felépítése egyszerű. Egy alig egy oldalas editoriál ismerteti a tárgyalt témákat, majd a szociológiai társaság szervezeti kérdései (pl. választások, stb.) következnek. Ezt követi öt-hat tanulmány, melyek főleg a német szociológia helyzetével foglalkoznak – kritikusan. A 1997/98-as kötetben a szociológusnők (női témák a szociológiában) helyzete volt az egyik kiemelt témakör. Dicsérendő, hogy a rövid, de alaposan dokumentált tanulmányokra általában replikák reagálnak, és ebből a szempontból a *Soziologie* iránymutató lehet a többi szaklapnak. Így történt ez a másik kiemelt téma esetében is, amikor a német szociológiatörténet egyik kritikus korszakát, az 1933–1945-ig tartó időszakot elemző tanulmányokat jelentettek meg. Felmerült az egyik hozzászólónál az az igény, hogy elméletileg vázolni kellene a harmadik birodalomban létező szociológiát. Ezenkívül minden folyóirat-szám bemutat egy vagy több németországi egyetemet abból a szempontból, hogy ott milyen fokon, színvonalon áll a szociológiai kutatás és oktatás (*Soziologie vor Ort*). Betekintést ad a folyóirat a társaság szekcióiban folyó munkába egy külön rovat keretében (*Aus den Sektionen und Arbeitsgruppen*). A szociológiai szakterületek iránt érdeklőknek fontos útmutatást jelent ez, mert közvetlenül, naprakészen értesülhetnek arról, hogy kollégáik mivel foglalkoznak, miről vitáznak, publikálnak. A folyóirat utolsó oldalai (*Nachrichten aus der Soziologie*) nemcsak személyi híreket, vagy megemlékezéseket, hanem a tervezett kongresszusokat, üléseket, ösztöndíjakat, pályázatkiírásokat, *call for papers*-eket is közölnek.

A folyóirat úgy nevezett olvasólistát (*Leseliste*) közöl, ahol a szociológiai társaság húsz szekciója ajánl mind a tanításhoz, mind pedig a kutatáshoz hasznos, aktuális könyveket. Különösen az elméleti szociológiai szekció válogatása érdekelt. Magyar szempontból örömdetes, hogy az elméleti szociológia tanításához ajánlott bevezető alapolvasmányok, illetve tankönyvek között két magyar szerző is fellelhető: az insbrucki Morel Gyula (*Szociológiai elméletek* 1997, 5. kiadás) és a bocchumi Kiss Gábor (*Bevezetés a a szociológiai elméletekbe* 1977, 3. javított kiadás) több kiadásban megjelent művei. Német szerzők közül Abels, Berger-Luckmann, Endruweit, Esser,

Reiman és Treibel műveivel sorakoznak a listán, a külföldiek Turner és Giddens képviselik.

Az elméleti szociológiai szekció haladók számára ajánlott könyvlistája négy részre tagolódik: 1) A szociális elméletek klasszikus szövegei. Itt találjuk Durkheim, Horkheimer, Mannheim, Marx, Schütz, Luckmann, Simmel, Tönnies és Max Weber írásait. 2) A modern társadalomelmélet (*Sozialtheorie*) központi szövegei cím alatt Axelrod, Bourdieu, Coleman, Elias, Elster, Foucault, Garfinkel, Giddens, Goffman, valamint Habermas, Luhmann, Parsons és Schelsky művei állnak. Érdemes megjegyezni, hogy itt a szerzők között csak négy németet találunk, a többi angol, amerikai és francia. 3) A szociológia tudományelméleti alapozása, és bevezetés a szociális elméletekbe. Túlnyomóan amerikai szerzők szerepelnek, Hans Albert öt kiadást megért műve a *Traktat über kritische Vernunft, Habermas Logik der Sozialwissenschaften* című könyve képviseli a német szerzőket: a többi mű szerzője angol vagy amerikai, mint pl. Outhwaite, Bottomore, Bohmann, Popper, Rabinow, Ritzer és Turner. 4. A jelenkor szociológiai diagnózisa (*soziologische Zeitdiagnose*) kiválasztott szövegeiben az amerikai Daniel Bell *The Coming of post-industrial Society* és Bourdieu *La distinction critique sociale du jugement* [Die feinen Unterschiede der gesellschaftlichen Urteilskraft] mellett Ulrich Beck rizikótársadalma, Luhmann ökológiai kommunikációja és Schulze élménytársadalma (*Erlebnisgesellschaft*) szerepel még.

Külön szekcióval rendelkezik a kelet- és közép-európai szociológia, melyet 2000-ig a berlini Balla Bálint vezetett. Ebben a szekcióban elméleti szempontból a kelet-európai rendszerváltások idején főként a megkésett, „szocialista“ típusú modernizációról, és az úgynevezett transzformációs elméletről folytak viták. A kilencvenes évek végén azonban már a demokratikus átalakulás kritikája került előtérbe. A szociális indikátorok szekció ajánlott könyvlistáján magyar szerzők műve is megtalálható: Andorka, Kolosi és Vukovich *Social Report*, Budapest: Társi, 1992. A gazdaságszociológiai szekció természetesen szerepelteti többek között Polányi Károlyt is.

A szociológiai elmélet szekciója a német szociológiai társaság évi plenáris gyűlésein igen hatékonyan dolgozik. 1996-ban a *bizalom a modern társadalomban* témakörét, valamint az *inklúzió-exklúzió problematikáját* tárgyalták. Az 1997-ös gyűlésen Alfred Schütz életvilág elméletét vizsgálták. A hozzászólásokon és vitákon összehasonlították Schütz elméletét a *rational choice*-szal, mely a methodológiai individualizmus értelmében az értelem fogalmát a cselekvés fogalmához kapcsolja. A hageni Uwe Schimank párhuzamot vont Niklas Luhmann konstruktivistikus rendszerelmélete és Schütz között. Az 1998-as tavaszi gyűlés a *Fundamentalizmus, Kommunitarizmus, Universalizmus – a normatív orientáció jelentősége a modern társadalomban* témakörrel foglalkozott. Az 1998 őszi tervezett konferencia témája *Hatalom és Szervezet* volt. A szociológiai elmélet szekciója 1999-ben nemzetközi konferenciát szervezett *Die Daseinsanalytik Martin Heideggers und die Kritik der soziologischen Vernunft* címmel, amely a szociológiaelmélet és a filozófia közötti kapcsolatokat iránti egyre fokozódóbb érdeklődés bizonyítéka. A konferencia egyik előadása érdekes párhuzamot vont Niklas Luhmann rendszerelmélete és Martin Heidegger filozófiája között.

Az 1998-as német szociológus kongresszusnak (svájci, és osztrák résztvevőkkel) a freiburgi egyetem adott otthont, a *határok nélküli társadalom* témakörben. A tanulmányok a szószerinti (vándorlások, kommunikációk, nemzeti határok leomlása) és átvitt

értelemben vett (nem fizikai) határok különbözőségét olyan értelemben emelték ki, hogy határok elválasztó szerepe helyett, inkább összekötő minőségére helyezték a hangsúlyt. A határok kockázatos áthágása, mint ez a biothechnológia és a géntechnológia terén ma történik, a nyilvánosság és a magánélet határainak folyamatos egybeomósodása, határok és „terek” jelentősége az egyének számára, a jóléti állam határai, a nemi kapcsolatok és a munkapiacok határai, a természeti, értelmi és szociális határok egybeomósodása, végül pedig a növekedés határai (*global cities – global villages*) mind az empirikus, mind pedig az elméleti szociológia számára olyan témák, melyeket a posztmodern társadalomban nem lehet tovább figyelmen kívül hagyni.

A 2000-es kölni német szociológus kongresszuson az elméleti szekció plenáris gyűlésen vitatta meg a *Die gesellschaftliche Konstruktion der „guten” Gesellschaft*, valamint a *Formen der schlechten Gesellschaft* témaköröket.

Érdekeségeket is találunk a folyóiratban: megtudhatjuk, hogy Ferdinand Tönnies (1855-1936) agyát – hagyatéki vizsgálat céljából – Oskar Vogt neurológusra hagyta. A düsseldorfi Vogt-Intézetben őrzik a parafinban tartósított agyszeleteket – a nem preparált agyrészeket Oldenswort-ban a családi kriptában helyezték örök nyugalomba. Ehhez a szociológiában egyedülálló esethez nem fűzhetünk kommentárt – nem tudjuk milyen eredménnyel járt a vizsgálat, ahogy Lenin agyának, vagy legújabban a terrorista Ulrike Meinhof esetében sem. Fontosabb az a tény, hogy a német szociológia alapítói közül Max Weber és Georg Simmel után a berlini Walter de Gruyter Kiadó megjelenteti a nagy szociológus összes műveit 24 kötetben.

Egy székfoglaló: Hitzler és a szociológia háza

A *Soziologie* 1997-es évfolyamának negyedik száma Ronald Hitzler dortmundi szociológiai professzori székfoglaló előadásának szövegét közli (Hitzler 1997). Az előadás tanulmányra átdolgozott szövege felveti azt a minden szociológus által ismert problémát, hogy a szociológiát magát minduntalan újra kell alapozni, mintegy önmagát, jelentőségét és létjogosultságát igazolni. Hitzler témája jelez egy kívánatos perspektívaváltást, melyet szerinte az életvilág-analízis által is megerősített „mesterséges tudatlanság” (balgaság, oktalanság) [*künstliche Dummheit*] kíséri. Bardmann (1997) ugyanezt a gondolatot más összefüggésben, más megfigyelésben fejti ki: az „okos” illetve „hasznos” butaságról beszél. Tanulmányában Hitzler Alfred Schütz fenomenológiai szociológiájának hagyományát követve a szociológiát más megvilágításba óhajtja helyezni, azonban ezt a megvilágítást az első részben még nem fenomenológiailag hanem inkább strukturfunkcionalista módon hajta végre. Felépíti a modern szociológia házát, s ez nem előzmény nélküli a szakirodalomban. Szabad legyen emlékeztetni Jürgen Ritsert könyvére (Ritsert 1988), amelyben a parsonsi szimbolikusan általánosított médiumokat (a híres AGIL-séma!), és a megfelelő négy funkciórendszer didaktikusan ábrázolva, az úgynevezett „Harvard torony” metaforája, mint a modern szociológia elméleti házának szimbóluma jelenik meg. Ugyancsak „ház” metaforát alkalmaz (Luhmann-kritikusok szerint helyesebben talán labirintust kellene írni?) Detlef Krause, amikor Niklas Luhmann elméletét ismerteti (Krause 1998). Hitzler házának két tartóoszlopa az elméleti szociológia és az empirikus kutatás, a ház fundamentuma az antropológia – melyet az utóbbi időkben a genetika legújabb felismerései erősen megingattak. Pincéjében találjuk

az alapfogalmakat, a sematizált szakterminológiát, melyek nélkül nem lehet ezt a tudományt gyakorolni. A ház földszintjén az egyik oldalszobában (az elmélet oldalán) találjuk a szociálfilozófiát, melynek episztemológiai jellege egyre szembetűnőbb. Ugyancsak a földszinten az empirikus kutatás tartóoszlopán nyugszik a methodológia, felölelve az eszközöket, eljárásokat és technikákat, melyek segítségével a társadalomkutatásban érvényes adatokat találunk és megbízható kijelentéseket tehetünk. Az emeleten, mintegy közvetítőként az empirikus kutatás és az elméleti munka között, találjuk a speciális szociológiákat (németül sokszor kötőjelszociológiának [*Bindestrickszociologie*] is hívják őket). Hitzler megjegyzi, hogy jelenleg a szociológiai szakmában nincs egyetértés abban kérdésben, hogy vajon az elméleteket az empiriával kell-e vizsgálni, vagy fordítva az empiria hivatott-e arra, hogy az elméletek alapozását elősegítse (Hitzler 1997: 7). A háztetőt a történelem alkotja, az a történelem, mely a mindennapos emberi együttélés problémáit akkor tudja csak többé-kevésbé megérteni és magyarázni, ha ennek geneziséét megfigyeli. Ami a szociológia elméletét illeti, Hitzler megjegyzi, hogy nincs egyetlen kizárólagos „elmélet” hanem csak „elméletek” vannak, melyeket bizonyos elmélet hagyományok és paradigmák mentén lehet csoportosítani. A szociológia mint hivatás, a konvenció és a megbotránkoztatás között lavírozik. A mindennapok konvenciói a „józan ész”, a rutin, éppúgy vizsgálata tárgya, mint a rendkívüli, a szokatlan és a valószínűtlen. Az életvilág-elmélet és a konstruktivizmus szellemében születik meg az a megállapítása, hogy a valóság elvileg szociális konstrukció. Szerinte a szociológus alapálláspontja a mesterséges (tetetett, „megjátszott”) butaság (*künstliche Dummheit*), a módszeres kételkedés afelől, hogy a dolgok tényleg olyanok-e mint ahogyan kinéznek, és hogy ezt felismerjük, ahhoz egy bizonyos „szociológiai látásmód” szükséges, melyet meg lehet tanulni. A társadalom megjelenési formái, a társadalom kialakulásának összefüggései és a társadalmi élet következményei azok a pontok, ahol a szociológus – akár gyakorlati, akár elméleti síkon dolgozik – élesíti a szociológiai látásmódot. Az általános szociológiából az elméleti szociológiára történő átmenetet Hitzler a fenomenológiai életvilág-analízisben látja. A tudásszociológia és az életvilág-analízis alkotják elméleti krédóját. Hatással van rá Luckmann, Weber és Schütz „megértő” szociológiája, irritálja Esser „*rational choice*” variánsa, tanul Goffmantól és Plessnertől is. Elméleti munkáját nem empirikusan megalapozottnak, hanem empirikusan ösztönzöttnek tartja. Tudományos pályafutását olyan kiválóságok fémjelezték mint, Luckmann Konstanzban, Neidhardt Kölnben és Beck (akínél asszisztens volt) Münchenben. A kultúrszociológia elmélete, Gehlen, Tenbruck és főleg Luckmann írásai nyújtották számára az első orientációkat, így érthető, hogy frappáns kultúradefiníciója életvilági, cselekvésszociológiai és tudásszociológiai háttérrel fogalmazódott meg. „A kultúra egy tágabb értelemben vett tudás arról, hogy mit, mikor, hogyan és miért cselekszik (vagy nem cselekszik) valaki” (Hitzler 1988:17). Münchenben, Ulrich Beck hatására a rizikótársadalomban a pluralizációs és individuációs körülmények mindennapi megbirkózásának problematikáját kutatja. Itt az egyén életét már nem tudja a hagyományos szociális és erkölcsi milió keretében rendezni, ennek következtében úrrá lesz rajta az egzisztenciális bizonytalanság, amelyet megkísérel a „közösség iránti vágyódással” kompenzálni. Keresi azokat a közösségeket, például vallási csoportokat, alternatív lakóközösségeket, kommunitarizmust stb., ahol nem kötelezik egy megszabott gondolkozási és viselkedési módra, hanem egy új életvilágnak engedheti át magát.

Neoinstitutionalizmus

A nemzetközi szervezetek jelentősége a második világháború után hatalmas mértékben növekedett és tudományos vizsgálatokra elsősorban a neoliberais-neoinstitutionalista elméleti irányzat vállalkozott. A nemzetközi kapcsolatok nemzetállam-központiságú vizsgálata azonban nem hozott eredményt, mert a szervezetek analízise elméletileg kimerült a bürokrácia weberi tanában. A csak racionális szervezeti elképzelés felettébb kérdéses, amennyiben a kérdést a rendszerelméleti szervezet (*Organisation*) konceptusában tekintjük. A döntést igénylő szervezet nem mindig jelenti a racionalitás alkalmazását a döntésekre magára. A szervezetelmélet és a nemzetközi szervezetek tanulmányozása külön vált egymástól. Fő kérdés: a nemzetközi szervezetek valóban szervezetek-e? Továbbkérdezve látnunk kell, hogy mi a szerepük a társadalomban és a társadalom számára. Ezt nem lehet ezt a nemzeti határookra visszavezetni.

A modern társadalmak struktúráját lényegében a formális szervezetek adják. A neoinstitutionalizmus forrásának a hálózati elméletek (Granovetter, White), a struktúrási elméletek (Giddens, Bourdieu), és a rendszerelmélet (Luhmann) tekinthetők.

A klasszikus institutionalizmus (Dahrendorf) az előre megadott szükségletekre alapozódik. Intézményeknek az életvitel szükségleteire (házasság, egyház, állam), a társadalom által felkínált megoldási módokat számítanak – elvben nélkülük is meg lehet lenni, de ha elfogadjuk őket, akkor megkönnyítik a társadalmi együttélést. Mivel a klasszikus intézményfogalom statikus – holott folyamatok is lejátszódnak benne –, ezért sokszor változás- és haladásellenes. A szociológiai neoinstitutionalizmus annyiban a változás elmélete, hogy radikalizálja a processzuális perspektívákat. A régi institutionalizmus az adott szükségleteket (*Bedürfnisse*), míg az új institutionalizmus az elvárás struktúrákat (*Erwartungsstrukturen*) veszi figyelembe. Ennek két formális előnye lehet: a) minden társadalmi aktorra alkalmazható, a pszichológiai szükséglet nélküli szervezetek, államok is kialakíthatnak elvárás struktúrákat, b) az elvárások, ellentétben a szükségletekkel, nem előre adottak, hanem társadalmi folyamatok eredményei.

A német szervezetszociológiában jelenleg két elmélet mérvadó: 1) a szociológiai neo-institutionalizmus, az úgynevezett Stanford Iskola és a 2) modern luhmanni rendszerelmélet. Mindkettőben azonos, hogy a szervezetet mint a társadalomba beágyazott szervezetet vizsgálja, és magát a társadalmat mint világtársadalmat tekinti. A rendszerelmélet endogén dimenziója azt vizsgálja, hogyan alakulnak és reprodukálódnak a szervezetek mint szociális rendszerek, amelyeket a döntés és a tagság jegyei dominálnak. Az úgynevezett exogén dimenzió a neo-institutionalizmus elképzelése szerint vizsgálja azt, hogy a szervezetek hogyan ágyazódnak be környezetükbe, és hogyan zajlik az interakció velük. A neo-institutionalizmus különös figyelemmel követi a nemzetközi nem-kormány szervezetek (INGO) fejlődését, és azok befolyását a világpolitikára. Míg a neo-institutionalizmus inkább empirikus érveket sorakoztat fel, de nem rendelkezik társadalomelmélettel – addig a modern rendszerelmélet a társadalom elméletét dolgozza ki, de elhanyagolja az empiriát.

A neoinstitutionalizmusban két irányzatot figyelhetünk meg a) az egyikben a szervezetet mint intézményt tekintik, b) a másodikban az intézményeket a szervezeten kívülieknek állítják be. A szervezet és intézmény közötti különbségtétel sokszor

elmosódik. Meyer és Rowan (1977) egyenesen „intézményesített szervezetekről” (*institutionalized organizations*) írnak, kihangsúlyozván ebben a normáknak, értékeknek, szimbólumoknak és mítoszoknak a szerepét.

A neoinstitucionalizmus az intézményekben nem az alapvető emberi (szociális) igényeket kielégítését látja, mint ezt a klasszikus intézményszociológiánál látjuk, hanem az intézményt mint szociális elvárást építi be elméletébe.

A világtársadalom a szociális rendszerek lehető legmagasabb szintje. Minden kommunikációt magába foglal. Nincs szó integrált világtársadalomról, egységét a belső funkcionális differenciálódással biztosítja. A politikai rendszeren kívül a területiális-regionális differenciálódás is fellép mint egy másodlagos differenciálódás, és a funkcionális differenciálódáshoz csatlakozik.

A világtársadalom a neoinstitucionalizmusnál a világ kulturális modelljeinek összessége, amelyben különböző aktorok játszanak szerepet. Megfigyeli az izomorfiát, a külsődleges hasonlóságokat – ellenben gyenge pontja, hogy nincs pontosan körvonalazott elmélete.

A német elméleti szociológia neoinstitucionalista irányzatát a legjobban Hasse és Krücken könyve (1999) foglalja össze. Eredetileg az amerikai organizációkutatás alapjain áll, és nem a német kultúrantropológia (Gehlen, Scheler, Plesner) hagyományaira támaszkodik. Az említett szerzők öt pontban summázzák a neoinstitucionalizmus lényegét: 1) A viselkedések magyarázatához nem csak a formális és előírt adottságok fontosak hanem a hagyományok, ideálok és alapvető meggyőződések is. 2) A gyakorlati cselekvések mezején kialakulnak „szabad terek” (*Freiräume*) melyek használata azonban nem önkényes, és nem vezethetők sem a preferenciákra sem a hasznossági számításokra vissza, hanem a rutin és a megfelelés kritériumainak engedelmeskednek. 3) A normák nem állnak mindig összhangban az aktorok orientációival, és az elvárási struktúrák sokszor egymással összeférhetetlenek. 4) Az intézményi adottságok sokszor szemben állnak a gyakorlati cselekvéssel, és nem mindig pozitívan funkcionálnak. 5) Az intézményesülési folyamat különféle fokozatokat érhet el, és ennyiben kontingens.

Niklas Luhmann

Elkerülhetetlen, hogy nagyon röviden ne írjunk Niklas Luhmann rendszerelméletéről, az elmélethez vezető útról, mielőtt a fontosabb trendeket említenénk, amelyek művét kritikusan vizsgálják, és értelmezik.

Luhmannál egy elvont és az első pillantásra meglehetősen „technikai” rendszerkonceptiót találunk (Barten 1996). A szocialitás általánosan elfogadott formája nála három rendszertípusban jelentkezik: interakció, szervezet és társadalom. Ezzel a hármas felosztással megdönti azokat az eddigi elméleti hagyományokat, amelyek beszűkítve csak egy bizonyos szinten vezetik vizsgálódásukat. A csak interakcionista szempontot (metodológiai individualizmus) elveti, a csupán szervezete alapuló társadalmi strukturálódást (neo-institucionalizmus, „*rational choice*”) nem tartja elegendőnek, és végül a szocialitás csupán társadalmi makrostruktúrákból történő magyarázatát (pl. marxizmus) nem fogadja el. Az interakciós rendszereket a jelenlévők alkotják, akik egymást kölcsönösen észlelik. Az ilyen rendszerek gyorsan keletkeznek, és rövid ideig

tartanak. A szervezeti rendszerek a tagsági kritérium alapján keletkeznek, amely kívülről meghatározza a szervezet határait, belülről pedig szabályozza a tagok felé a viselkedési elvárásokat. Végül, a társadalom egésze mint funkcionálisan differenciált rendszertípus kel életre, ami azt jelenti, hogy specializált alrendszerek képződnek a társadalmi funkciók betöltésére. A kollektív kötelező döntések előállítására, így a politika alrendszer, az ellátás, a gazdasági rendszer, és az elvárások biztosítása a jogrendszer funkciója lesz.

A modern luhmanni rendszerelméletet három pontban lehet vizsgálni: 1) A társadalmat a kommunikáció és csak a kommunikáció alkotja, nem a klasszikus minta szerint, hanem az információ, közlés és megértés hármasságával. Maga a társadalom garantálja a kommunikáció folytonosságát és elfogadhatóságát. 2) A társadalom funkcionálisan differenciált. A kettős kódolás útján a saját szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok és a funkcionális rendszerek specifikus programjának köszönhetően alakul ki a társadalom. A parsonsi társadalomintegráció helyett a luhmanni rendszerelmélet leginkább azzal foglalkozik, hogy hogyan zajlik a kommunikáció. Radikális változás Luhmannnál az autopoiesis koncepciójának elfogadása: a szociális rendszer minden elementuma – vagyis minden kommunikációja – magában a szociális rendszeren belül, saját elementumaiból jön létre. Nincs közvetlen interakció a rendszer és környezet között. A rendszerek operatív zártsága, de energetikai nyitottsága a környezetet belsőleg tudja csak saját struktúráiban rekonstruálni. 3) A szocialitás interakciós, szervezeti és a társadalmi (világtársadalmi) rendszerekből áll. Az interakció a jelenlévők között jön létre, a szervezeti rendszer a tagságra és a döntésre épül. A funkcionális rendszerek is szociális rendszerek – tulajdonképpen a világtársadalom rendszeréből levezethetők –, de az interakció, a szervezet és funkciók rendszerek nem zárják ki egymást. A világtársadalom két okból létezhet: először a világ egy fenomenológiai horizonttal szolgál, és mint utolsó referencia immanens; másodsor történeti és empirikus szempontból tekintve, ha a társadalom kommunikációkból áll össze, akkor a glóbusz teljes felfedezése folytán minden kommunikáció kapcsolódik egymáshoz, és nem lehet természetes különbözőség a társadalmak között. Különösen a nemzeti társadalmak nem lehetnek mások, mint belső differenciálódások: „Az állam ebben a kontextusban az a mód, ahogyan a politikai (ki-differenciálódott) rendszer leírja önmagát” (Luhmann 2000: 189).

Időközben a nagy német szociológus rendszerelméletéről csaknem annyi könyvet írtak – legtöbbször introdukció, bevezetés formájában –, mint amennyit a szerző maga is írt, és ez nem csekélység hiszen könyveinek száma meghaladja a hatvanat. Megemlíthető Luhmann *Einführung in die Systemtheorie* legújabb kiadása Baecker előszavával, amelyben tanárának a bielefeldi egyetemen 1991-ben tartott előadásainak magnószallagról átirat szövegét rendezte nyomda alá, és látta el kiegészítő lábjegyzetekkel (Luhmann 2002).

Luhmann magyarországi recepciójáról itt csak röviden annyit, hogy 2000-ig szórványosan írtak műveiről. Munkásságának szisztematikus áttekintése 2000-ben történt az első *Niklas Luhmann Emlékkonferencia* budapesti megrendezésével. A konferenciáról először 2001-ben német nyelven (Bangó–Karácsony 2001), majd 2002-ben magyarul *Luhmann–könyv* címmel látott publikáció napvilágot. „Ebben a könyvben, a konferencia anyaga mellett, található egy a luhmanni életmű magyarországi hatástörténetét bemutató rész is, melybe felvett írások öt témakört érintenek: – recenziók Luhmann

könyvekről, – összehasonlító tanulmányok hazai szerzőktől, amelyek Luhmann elméletét Bourdieu társadalomelméletével illetve Polányi Károly gazdaságfelfogásával vetik össze, – a Luhmannról szóló gazdag szekunderirodalom néhány művének ismertetése, emlékezések a luhmanni életműre, – bibliográfiai adatok: Luhmann könyvek és a hazai Luhmann recepció.“(Bangó – Karácsony, 2002: 9)

A legfontosabb kérdés lenne a kezdet – hogyan fogjunk hozzá Luhmann tanulmányozásához? Luhmann szerint minden kezdet már megkezdődött, és ha az általa többször hangoztatott cirkularitás, és önszerveződés paradigmáját komolyan vesszük, akkor ez a „legfontosabb kérdés” mellékes lesz, paradoxonná válik, vagyis bárhol elkezdhetjük, hiszen a kommunikációban is a pillanat újrakezdését, a körkörösen visszatérő, de minden újabb sikeres kommunikációval gazdagodó megismerést csak így tudjuk elérni. Számos Luhmannról írt könyv megpróbálkozik azzal, hogy a luhmanni alapfogalmakat az új, sokak számára szokatlan terminológiát glosszáriumban (Cs. Kiss–Karácsony 1994: 28–30), sőt lexikonban (Krause 1996) foglalja össze. Ezek a kísérletek annyiban sikeresek, hogy az olvasóban felkeltene egy beidegződést, megismertetik a szakkifejezésekkel, illetve a fogalmakkal, annyiban azonban nem lehetnek sikeresek, hogy a luhmanni elmélet komplexitásának redukálását jelentik, amelyek a cirkularitás elvének megfelelően nem oldják fel a bizonytalanságot, hanem újabb komplexitásokat okoznak. Tisztán gyakorlati szempontból azt lehet mondani, hogy a szótárak és glosszáriumok vagy a tautológia hibájába esnek, vagy ellenkezőleg, a paradoxont élezik ki, amennyiben egy szakmailag közismert fogalom luhmanni értelmezését háttérelmezés nélkül prezentálják. Nem lehet tehát a luhmanni művet glosszárium olvasásával kezdeni, mert rengeteg összefüggés hiányos marad, és az út a „labirintusban” ettől nem lesz járhatóbb. Ezért az ilyen értelmű „szótárakat”, adattárakat és útbajgazító műveket semmiképpen nem ajánlhatjuk olyanoknak, akik most ismerkednek Luhmann elméletével. Kivételt képez szerintem olasz tanítványainak: Baraldinak, Cordinak és Espositonak (1996) a munkája. Maga Luhmann már megpróbálta 1981-ben a *Szociológiai felvilágosítás* harmadik kötetében egy lábjegyzetben tématervét 12 fogalom segítségével egy ábrában felvázolni, ahol a fogalmak cirkuláris egybekapcsolódását és vonatkozásait nyilak segítségével ábrázolta. Ezt a tématervet értelmezői nem, vagy alig említik – ismét kivételt képez Dollhausen tanulmánya (1997) –, és maga Luhmann is megjegyzi, hogy elméleti architektúrája nem ábrázolható kétdimenzionálisan, ezért ez az ábra, amely egy terv lehetett volna a szociális rendszerekről írandó könyvéhez, optikusan azt jeleníti meg, hogy mért nem tudta ezt a könyvet eddig megírni (Luhmann 1981: 174). Azt gondolom, hogy ezen túlmenően kell értelmezni a luhmanni elméletet a másodfokú megfigyelő szempontjából, mint olyan elméletet, amely különös tekintettel az alapfogalmaira, mint cirkulárisan és önreferenciálisan leírható elméletet, önmagát is csak rekurzív látja. Az elmélet tehát állandóan vonatkoztat önmagára, ezért nem kezdődik valahol, és fejeződik be valahol, hanem mintegy menetközben alakul ki. Így volt ez Luhmannnál, mikor írta, és így kell, hogy legyen olvasóinál is, mikor könyveit olvassák. Majdnem minden könyvében újra és újra megfogalmazza a modern társadalom funkcionális differenciálódásának tételét, hol rövidebben, hol hosszabban, de ezt soha sem tekinthetjük egy ismert szöveg megismétlésének, hanem mindig egy új fogalmazványnak, ahol eddig még figyelembe nem vett szempontok tárulnak fel, és így gazdagítják a tételt tovább.

Niklas Luhmann a hatvanas években még csak egynéhány kiválasztott fedezi fel és értékeli. A hetvenes években tűnik fel a tudományos közösségnek, hogy szövegei provokálnak, miután a Habermassal közösen írt könyve *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – was leistet die Systemforschung?* (1971) az olvasókat két táborra osztotta. A hatalomról és a vallásról szóló publikációi már megtalálják kritikusaikat a vallástudomány és a politikatudomány terén. A nyolcvanas években a *Soziale Systeme* egyszerre vált ki lelkesedést és elutasítást. Támadják „radikális” (illetve operatív) konstruktivizmusát, és az önreferencia problémájának kiélezését a neurobiológiából kikölcsozött autopoiezis fogalmát. A *Szerellem – szenvedély* (1982, magyarul 1997) ismertté teszi a szélesebb akadémiai körökben is, bár ebben a művében még az „óeurópai” szemantikus tradíció ápolása konfrontálódik a rendszerelméleti fogalmi aparátussal.

Detlef Krause (mint Hitzler és Ritzer) keresi a luhmanni rendszerelmélet házát, de helyette csak egy labirintus jellegű építményt talál. A kölni dóm helyett a barcelonai Sagrada Familiát, vagy ha úgy tetszik Bauhaus helyett Hundertwassert. „Luhmann elkezdte egyszerűen az építkezési munkálatokat, hol ezen, hol azon a helyen, megszakítva, újrakezdve...” (Krause 1998: 95). Az építkezés köveit a többszáz újraértelmezett fogalom adja, melyek Krausenél és sokan másoknál megtalálhatók ABC-sorrendben a glosszáriumokban, és amelyeket állandóan variál, kreatívan összevon, majd újra szétválaszt hogy provokatívan ellentmondó tartalommal egy újabb különböztetést ejtsen meg. Csak alapos megfigyelés után alakulnak ki az építmény körvonalai, „rendszerelméleti szemüveggel” felismerhetők lesznek az átépítések, az alapozások és a tetőszerkezet. Az építmény fundamentuma az egység és különbözőség differenciája – a tetőt a paradoxiai cserepei borítják.

A jelenlegi Luhmann-kritikában négy főbb trendet állapíthatunk meg. A négy ponthoz csak szelektáltan említhetünk szerzőket:

1) Tovább tart az autopoiezis konceptus megkérdőjelezése és Luhmann radikális konstruktivizmusának kipellengérezése. Scherr megállapítja, hogy a szociális munka elméletében Luhmann szociális rendszerek elmélete nem szolgáltat elegendő alapot, hiszen a normatív szempontokat elhanyagolja (Scherr 2000). Staub-Bernasconi kritizálja a konstruktivizmus luhmanni konceptusát és megjegyzi, hogy a konstruktivizmusnak több variációja is van (Staub-Bernasconi 1998).

2) Az inklúzió fogalma többek véleménye szerint a rendszerelmélet utólagos korrekciójára, mivel a funkcionális alrendszerek nem magyarázzák meg a társadalmi egyenlőtlenséget és igazságtalanságokat. A „kizártakat” mint „biomasszát”, nem lehet ignorálni (Esser 2002). Pokol például a komplex modern társadalmat egy lehetséges (továbbgondolt) luhmanni szociológia fényében mutatja be, amennyiben a funkcionális alrendszerek határait a professzionalitásra szűkíti le, és a mindennapi élet kategóriáját (életvilág-elmélet) a luhmanni elméletbe bevezeti (Pokol 2001).

3) Több kritikus hiányolja a „negyedik dimenziót”, az idő, a dologi és a szociális dimenzió mellett a tér, illetve a térség (régio) felemlítését. Esposito az elmélet „vakfoltjáról” ír (Esposito 2002), Stichweh szerint hiányzik ez az alapkő az elméletből (Stichweh 1998), Filippov szerint a tér logikája hiányos, és a társadalmat tér és territorium nélkül elképzelni lehetetlen (Filippov 2000). Bangó „szociorégió” elmélete feltételezi a globalitás és a lokalitás szintézisét a világtársadalomban (Bangó 2003).

4) Luhmann filozófiáját többen támadják. Útja az ontológia kezdőfogalmától a paradoxia zárófogalmához nem tükrözi a modern filozófiát, hanem nagyon is „európai”. A világtársadalom nála a Hegeli „Weltgeist”-tel egyenlő (Merz-Benz–Wagner 2000).

Mindezek a példák tanusítják, hogy a luhmanni rendszerelmélet további javításokra és kiegészítésekre szorul. Eldönthetjük, hogy ez a tény az elmélet meghaladottságát, vagy inkább tanulóképességét jelenti-e? Az érvek és ellenérvek vitája mindenesetre korántsem tekinthető lezártnak.

Hartmut Esser

Az utóbbi években – különösen az Egyesült Államokban – az utilitarista elmélet a „racionális választások elmélete” alakjában nyert nagy befolyást a különböző társadalomtudományokban. Ennek az irányzatnak egyik legjelentősebb németországi képviselője, pontosabban az irányzat Coleman által kiszabott útjának reformátora Hartmut Esser. Monumentális műve a hatkötetes *Soziologie – Spezielle Grundlagen* (1999–2000) mintegy háromezer oldalon a luhmanni és müncheni opuszokkal hasonlítható össze. Az eredetileg tankönyvnek készült könyvsorozat azzal az igénnyel lép fel, hogy a szociológia elméletét megalapozza, az eddigi modern elméleteket (rendszerelmélet, cselekvésemélet, racionális választás stb.) egybefoglalja, és ezáltal a szociológiát egységesítse. „Nem többről és nem kevesebbről van nála szó, mint a szociológia egységének helyreállításáról!” (Schimank–Kron–Greshof 2002: 252) Ez nem csak könyve ismertetőinek a véleménye, hanem maga Esser is így nyilatkozik egy kisebb tanulmányában: „Megfontolandó, hogy nem létezhetne-e egy perspektíva, amely legalább is a szociológia egységére törekedne...” (Esser 2002: 27). A félő csak az, hogy egy ilyen elméleteiben egységesített szociológia a tudományos szünkretizmus jegyeit hordozná – az egymással összeférhetetlen elméletek keveredését. Esser nem fél a szünkretizmus veszélyétől és Max Weber híres szociológiadefiníciójával érvel, ahol – szerinte – a definíció minden egyes kifejezése egy egységes szociológiai elmélet lényegi vonatkozásait tükrözi vissza: megmagyarázni és megérteni, értelem és kauzalitás, cselekvés és struktúra, ember és társadalom, mikro- és makroperspektíva, életvilág és rendszer. Max Webernél a cselekvésemélet és a rendszerelmélet nem választódnak el egymástól, hanem egyetlen elméleti érvelésben kötődnek össze (Esser 2002: 22).

Esser tágasan értelmezett racionális választáselmélete a szociológiai felvilágosítás mintáját a hármas logika útján (helyzetlogika, szelekciólogika, aggregációlogika) egy úgynevezett „makro-mikro-makro összefüggésben” látja megvalósulni, amit gyakorlatilag három metodológia lépésben lehet tetten érni: 1) először azon a makroszinten kell a szociális helyzetet rekonstruálni ahol a cselekvők (*Akteure*) találhatóak. 2) Az aktorok cselekvését megmagyarázandó váltani kell a mikroszintre. Ehhez szolgál a „híd-hipotézis” (*Brückenhypothese*), ahol leírjuk hogy a szociális helyzet objektív adottságai hogyan ágyazódnak be a cselekvők által a helyzet szubjektív definíciójába. Esser ezzel kapcsolatban „értékelvárás-elmélet”-ről ír. 3) A mikroszinten történő cselekvésekről újabb váltással eljutunk a kollektív jelenségek magyarázatára. Esser nyilvánvalóan a szociális „egész”(ségek) (*Ganzheiten*) emergenciájára gondol, mint például a szociális képződményekre, a rendszerekre. Szerintem ezzel az elméleti

konstrukciójával a formális szociológia (Simmel, von Wiese) és a Gurvitch féle „totalitáselmélet” (phénomène social total) veszélyes közelségébe kerül, holott szándéka az, hogy a szociális történéseket nem egyedül a makroszint figyelembevételével, vagy fordítva a mikroszint hangsúlyozásával, hanem a kettő szoros egybekapcsolásával magyarázza. A szociális rendszerek kialakulását, fenntartását illetve változásait az individuális cselekvők helyzetétől, az arra felépülő cselekvésektől és végül az ebből eredendő következményektől teszi függővé.

A „jó szociológiai elmélet” nem veti el a metodológiai individualizmus popperi elveit, és még a szubjektumot tagadó luhmanni rendszerelmélet is – szerinte – elfogadja a mikroegységeket. Példának hozza fel ezzel kapcsolatban az „inklúzió” fogalmat (mely a régebbi integrációfogalmat helyettesíti), ahol újra megjelenik a konkrét individuum, a személy: a rendszerek és kommunikációk által kolonizált társadalmat újra benépesítik az emberek. Konklúziója: szociális rendszerek és cselekvők (aktorok) közösen alkotják a társadalmat.

Irodalom

- Baecker, D. (2002): *Einführung in die Systemtheorie – Niklas Luhmann*. Heidelberg: Carl-Auer-Verlag.
- Bangó, J.–Karácsony, A. eds. (2001): *Luhmanns Funktionssysteme in der Diskussion*. Heidelberg: Carl Auer Verlag.
- Bangó, J.–Karácsony, A. (2002): *Luhmann-Könyv*. Budapest: Rejtjel.
- Bangó, J. (2003): *Theorie der Sozioregion. Einführung durch Beobachtungen in vier Welten*. Berlin: Logos.
- Baraldi, C–Corsi, G–Esposito, E (1997): *GLU. Glossar zu Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Bardmann, Th. (1997): *Unterscheide! Konstruktivistische Perspektiven in Theorie und Praxis*. Aachen: IBS.
- Barten, D. (1996): *Theorietechnik und Politik bei Niklas Luhmann*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Cs. Kiss, L.–Karácsony, A. (1994): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége*. Budapest.
- Dollhausen, K (1997): Revision eingespielter Sichten. In Bardmann, T: *Zirkuläre Positionen. Konstruktivismus als praktische Theorie*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 67–84.
- Esposito, E. (2002): *Virtualisierung und Divination. Formen der Räumlichkeit der Kommunikation*, Bielefeld. Manuskript.
- Esser, H (1999-2000): *Soziologie – Spezielle Grundlagen. 6 kötet*, Frankfurt/M: Campus.
- Esser, H (2002): *Wo steht die Soziologie?* *Soziologie*, 4: 20–32.
- Filippov, A. (2000): *Wo befinden sich Systeme?* In Merz-Benz, P-U.–Wagner, G: *Die Logik der Systeme. Zur Kritik der systemtheoretischen Soziologie Niklas Luhmanns*. Konstanz: UKV, 381–426.

- Habermas, J.–Luhmann, N. (1971): *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie, Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt/M.
- Hasse, R.–Krücken, G. (1999): *Neo-Institutionalismus*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Hitzler, R. (1988): *Sinnwelten. Ein Beitrag zum Verstehen von Kultur*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Hitzler, R. (1997): Perspektivenwechsel. Über künstliche Dummheit, Lebensweltanalyse und Allgemeine Soziologie. *Soziologie*, 4: 5–18.
- Krause, D. (1996): *Luhmann-Lexikon. Eine Einführung in das Gesamtwerk von Niklas Luhmann mit 25 Abbildungen und über 400 Stichworten*. Stuttgart: Enke.
- Krause, D. (1998): Niklas Luhmann – das Werk. *Soziologie*, 4: 93–103.
- Luhmann, N. (1981): *Soziologische Aufklärung 3. Soziales System, Gesellschaft, Organisation*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1997): *Szerelem – Szenvedély. Az intimitás kódolásáról*. Budapest: Jósöveg.
- Luhmann, N. (2000): *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2002): *Einführung in die Systemtheorie (mit einem Vorwort von Dirk Baecker)*. Heidelberg: Carl-Auer-Verlag.
- Lüschen, G. (1979): *Deutsche Soziologie seit 1945*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Merz-Benz, P.-U.–Wagner, G. eds. (2000): *Die Logik der Systeme. Zur Kritik der systemtheoretischen Soziologie Niklas Luhmanns*. Konstanz: Universitätsverlag.
- Meyer, J.–Rowan, B. (1977): Institutionalized Organizations: formal Structure as Myth and Ceremony. *American Journal of Sociology*, 103: 144–181.
- Némedi, D. (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 2: 3–16.
- Pokol, B. (1992): *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Pokol, B. (2001): *Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologie*. Berlin: Logos.
- Ritsert, J. (1988): *Gesellschaft*. Frankfurt/M.
- Scherr, A. (2000): Was nützt die soziologische Systemtheorie für eine Theorie der Sozialen Arbeit? *Widersprüche*, 77: 63–82.
- Schimank, U.–Kron, T.–Greshoff, R. (2002): Soziologisches Survival-Sixpack – Hartmut Essers “Soziologie – Spezielle Grundlagen”. *Soziologische Revue*, 25: 251–366.
- Staub-Bernasconi, S. (1998): Soziale Arbeit auf der Suche nach autonomen Paradigmen. In Seibel F.W.–Lorenz W. (eds.): *Soziale Professionen für ein Soziales Europa*. Frankfurt: IKO-Verlag, 122–147.
- Stichweh, R. (1998): Raum, Region und Stadt in der Systemtheorie. *Soziale Systeme*, 4: 341–358.

Szabó Laura

A BOLDOGSÁG RELATÍV – FOGYATÉKOSSÁG ÉS SZUBJEKTÍV ÉLETMINŐSÉG¹

„Ha az orvostudomány és a felkínált technikai lehetőségek
mögött humanista szemlélet húzódik meg, akkor a
mozgássérült az egészségesekhez hasonló (hangsúlyozni
kívánom, csak hasonló, sohasem azonos) életet élhet .....”
Szendel Ádám (1985)

Előszó

Az Európai Unió 2003-at a *Fogyatékos Emberek Európai Évének* nyilvánította, ezzel is jelezve a fogyatékoság kérdésének aktualitását. Magyarországon nagyon hiányos ez a kutatási terület. Olyan kevés adat és társadalomtudományi ismeret van a fogyatékosággal élő népesség társadalmi helyzetéről, hogy még a fogyatékos személyek létszámáról és értékelhető élethelyzetükről sincs megbízható forrás.² Éppen ezért időszerű Magyarországon a fogyatékosággal élők szociológiai vizsgálata.

Ebben az írásban néhány kiragadott példán keresztül, Magyarországon eddig nem nagyon ismertett empirikus kutatások eredményeit szeretném bemutatni: a fogyatékkal élő népesség szubjektív életminőségét vizsgáló empirikus kutatások eredményeit.

Elképzelhető-e, hogy a fogyatékosággal élő emberek ugyanolyan boldognak és elégedettek vallják magukat, mint a nem fogyatékos személyek? A fogyatékos személyek szubjektív életminőségét elemző kutatók közül egyesek arra az eredményre jutottak, hogy a fogyatékos emberek szubjektív életminősége szignifikánsan alacsonyabb, mint a nem fogyatékos személyeké, míg mások éppen ellenkezőleg, *más kutatási adatokat* felhasználva, nem találtak statisztikailag szignifikáns különbséget a fogyatékos és nem fogyatékos emberek szubjektív életminőségében.

Tanulmányom első része a társadalmi dimenziót emeli ki a fogyatékoság új értelmezésében. Ezt követi egy rövid rész, az írásom szempontjából elengedhetetlenül fontos rész, a szubjektív életminőség definícióiról és meghatározóiról.³ A harmadik részben a fogyatékkal élő személyek szubjektív életminőségének kérdéseit vetem fel. Majd a negyedik részben mutatom be néhány kiragadott példán keresztül a fogyaté-

1 A tanulmány részlet a szerző *A társadalmi támaszt nyújtó személyes kapcsolatháló és a szubjektív életminőség összefüggései az egészséges és mozgáskorlátozott személyek körében* címmel készülő PhD-disszertációjából.

2 Ezt még a 100/1999. (XII.10.) OGY határozat az Országos Fogyatékosági Programban is elismeri, és 1999 óta sincs változás e tekintetben.

3 A szubjektív életminőségről, annak definícióiról, összetevőiről és elméleteiről részletesen a *Szociológia Szemle*, (2001): 2 számában olvashatunk.

kossággal élő népesség szubjektív életminőségét elemző empirikus kutatások eredményeit.

A bemutatásra kerülő empirikus kutatások más-más típusú fogyatékkal élő népesség szubjektív életminőségét vizsgálták. Mivel a magyar nyelvben még mindig nem egységesen használja a szakirodalom a különböző fogyatékosági szintek/összetevők/ megnevezéseit, röviden leírom, az angol szakkifejezések melyik magyar fordítását használom ebben az írásban, A Kálmán Zsófia és Könczei György legújabb, 2002-ben megjelent könyvében használt meghatározásokra támaszkodva (Kálmán–Könczei 2002: 81–82). Az angol „impairment” szakkifejezés alatt a károsodást, pontosabban az egészségkárosodást értem, amely nem más, mint „*az ember pszichológiai, fiziológiai szerkezetének, funkciójának bármiféle rendellenessége, esetleg hiányossága (hiányzó vagy sérült testrész, szerv)*”. Az angol „disability” szakszót fogyatékoságnak fordítom, és ez „*módosult, csökkent képessége az ember bizonyos tevékenységeinek: közlekedésnek, evésnek, ivásnak, mosakodásnak, munkának, írásnak és így tovább*”. Az angol „handicap” szakkifejezést magyarul hátránynak hívom, „*amely károsodásból vagy fogyatékoságból eredő társadalmi hátrány; korlátozza, esetenként meg is akadályozza, hogy az egyén betöltse kortól, nemtől, társadalmi és kulturális tényezőktől függő normális, mindennapi szerepét*”.

A társadalmi dimenzió a fogyatékoság értelmezésében

1997. évben a WHO új alapokról kiindulva határozta meg a fogyatékoság fogalmát, és az egészség dimenziója mellé beemelte a környezeti (társadalmi) dimenziót is, abból a megfontolásból kiindulva, hogy az egészségkárosodás nemcsak a személy tevékenységét korlátozza, hanem ezen keresztül a személy társadalomban történő részvételét is.

Ezzel az összefüggéssel a WHO azt kívánja hangsúlyozni, hogy mindenki annyira korlátozott, amennyire korlátozva van a szorosabb, illetve tágabb társadalmi környezetével való interakcióiban. Mert a fogyatékoság nem csak a fogyatékos személy által átélt, belső tapasztalatból származik, hanem létezik egy úgynevezett „külső (társadalmi) korlátozottság”, vagy inkább korlátozás, amely az adott személy környezetének oldaláról érkezik. Vagyis, nem (csak) az egyén, hanem a társadalom felelőssége is a fogyatékoság kezelése, mivel gyakran nem is az állapot, hanem a közeg tesz fogyatékosá (Kálmán–Könczei 2002: 85). Ha ez a környezet nem támogatóan áll a fogyatékkal élő személyek mellé, akkor ez nagyban hátráltatja mind a sikeres rehabilitációt, mind a sikeres alkalmazkodást, a magabiztosság kialakulását, az önbizalom megerősödését, és mindezek együttesen idézhetik elő a fogyatékkal élő emberek szubjektív életminőségének romlását.

A társadalmi környezet felelősségét, a környezet korlátozását és sokszor nem támogató hozzáállását a téma jeles magyarországi szakértője, Könczei György többször is hangsúlyozza munkáiban (1988, 1990, 1994, 2002). A társadalomban, a környezetben létező előítéletek és féligazságok korlátozzák a fogyatékkal élő emberek társadalmi beilleszkedését. Ezen előítéletek és féligazságok lerombolására van szükség elsősorban mind a társadalomban, mind a szűkebb szakmai körökben. Az egyik legelső lépés ennek megvalósításához a fogyatékos személyek közvetlen környezetében élők – és a tágabb

környezetben élők – felvilágosítása. A környezetben tudatosítani kell, hogy a fogyatékos személy nem beteg, hanem csak „nem egészség”. Mert az egészségnek nem a betegség, hanem a fogyatékos az ellentéte – vagyis aki nem egészséges, az nem feltétlenül beteg, hanem csak valamilyen szempontból fogyatékos. Az egészséget számos paraméter adja ki, és ebből a fogyatékos – nem fogyatékos kérdése csak egy a sok közül. Valóban egész, így teljesen egészséges ember nagyon kevés él a világon – másokhoz viszonyítva mindenkinek van valamiben hiányossága, éppen ezért mondhatjuk, hogy az egészség relatív – másképpen fogalmazva, valamilyen szempontból (szempontokból) szinte minden ember fogyatékos. Az előítéletek és féligazságok lerombolásában második lépés annak tisztázása, hogy a fogyatékos szerep nem egyenlő a betegszereppel. Ennek ellentéte félrevezető álláspont, amelynek tisztázására van szükség a rehabilitációban és az orvostudományban is. A mai orvostudomány csak az adott beteg szervre koncentrálnak és csak azt kezeli. Ennél humánusabb megközelítésre van szükség – úgy az egészséges, mint a fogyatékos személyek kezelésében. Ez az úgynevezett széles értelemben vett, vagy teljes rehabilitáció: amikor az orvosi mellett ugyanolyan hangsúllyal van jelen a *társadalmi*, a foglalkozási, a pszichológiai, a jogi és a pedagógiai rehabilitáció, amelyek mintegy fogaskerékszerűen kapcsolódnak egymáshoz. Mindezekben a területeken egyszerre érkező segítség járulhat hozzá a leghatékonyabban, a legjobban az életminőség, és ezen belül a szubjektív életminőség növeléséhez.

A fogyatékkal élő személyek szubjektív életminőségének tekintetében a legfontosabb mérőeszköz a társadalmi környezet, és ezen belül a fogyatékkal élő személyt körülvevő szociális hálónak a minősége, szerteágazósága, és a szokásos állapothoz viszonyított „teljességi foka”. Mintegy megerősítve a WHO legújabb definíciójában foglaltakat, mind az egészségügyi kutatások, mind a társadalomtudományi kutatások hangsúlyozzák a társadalmi dimenzió fontosságát az életminőség tekintetében (Leon et al. 2001; Miller et al. 2001; Fisher et al. 2000–2002; Albrecht–Devlieger 1999; Bosworth–Schaie 1997; Dijkers 1997; O’Connor 1993; Brown et al. 1987; Silver–Wortman 1980, 1987; Hammer 1983; Marks 1977; Cameron et al. 1973). A társadalmi dimenzió nem jelent mást, mint azokat a személyközi *kötéseket és viszonyokat*, amelyeken keresztül az egyének egymáshoz és társadalmi környezetükhöz kapcsolódnak. Ezekből a személyközi viszonyokból és kötésekéből épül fel az egyén úgynevezett *kapcsolati tőkéje (network capital)*, amely egyik alapösszetevője a társadalomtudományi kutatásokban egyre nagyobb ismertségnek örvendő társadalmi tőkének (Wellman–Frank 2001; Utasi 2000, 2002; Albert–Dávid 1998a, 1998b, 2001; Angelusz–Tardos 1988, 1991, 1998). A társadalmi kapcsolatok azonban nem csak társadalmi tőkét eredményeznek a kapcsolatokkal rendelkező személyek számára. Ezek lehetnek egyben azok a személyközi kapcsolatok is, amelyek segítséget nyújtanak az arra rászoruló személynek, vagy családjának, háztartásának. Az egyénnek, vagy családjának, háztartásának különböző típusú segítséget, támogatást, támaszt nyújtó kapcsolatok az egyén *társadalmi támaszt nyújtó személyes kapcsolathálóját (social support personal network)* alkotják. A társadalmi támasz⁴ pedig az egyik legfontosabb meghatározója annak, hogy az emberek biztonságban érzik-e magukat, hogy kiegyensúlyozottnak, optimistának, elégedettnek, vagy boldognak vallják-e magukat.

4 Az angol „social support” szakkifejezést fordítom társadalmi támasznak. Ebben a témakörben talán tartalmilag ez jobban megközelíti az angol kifejezés jelentését, mint a társadalmi támogatás.

A szubjektív életminőségről

A huszadik század jóléti államai társadalmi reformokkal igyekeztek egy általuk úgynevezett *jó társadalmat* felépíteni, egy olyan társadalmat, amely a materiális javak biztosítása mellett csökkenteni hivatott a tudatlanságot, a betegséget, és a szegénységet. 1960-ban a nyugati államok többségét már jóléti társadalmaknak nevezték a társadalomtudósok, és ezekben az években és országokban ismerték fel először a döntéshozók a gazdasági növekedés határait. Egyes társadalomkutatók azt a kijelentést is megkockáztatják, hogy 1960-tól kezdődően egyes társadalmakban, egyes társadalmi csoportokban a materiális javak egyre inkább elveszítik központi fontosságukat és helyükbe a „jó élethez” tartozó poszt-materiális értékek lépnek (például Inglehart 1997). A társadalomkutatók ezekben az években vezették be az „életminőség” fogalmát, és néhányan úgy vélik, hogy ma már az életminőség a jóléti rendszerek „magját” képezi (Berger–Schmidtt 2000), és egyre fontosabbá válik azokban a demokratikus országokban, amelyek fontosnak tartják, hogy állampolgárai teljes életet éljenek. A hetvenes évek elején pedig megindultak azok a kutatások, amelyek a gazdasági jelzőszámok mellett a társadalmi jelzőszámok kidolgozását tűzték ki célul (Social Indicator Movement; Campbell et al. 1976; Campbell 1976; Andrews–Withey 1976; Glatzer–Zapf 1984; Greenfield 1973). A kutatók felismerték, hogy az életminőség nemcsak azokból az objektíven mérhető külső mutatók alapján leírható elemekből áll, mint amilyenek például a társadalmi gazdasági státust leíró mutatók, hanem bizonyos szubjektív elemekből is.

A *magyarországi szociológiára* is hatott ez a felismerés. Már a 70-es évektől születtek eredmények az életminőség kutatások területén az MTA Szociológiai Kutatóintézet Értékszociológia Műhelyében (Hankiss et al. 1978, 1981, 1982; Hankiss–Manchin 1976, 1977; Manchin 1976). Ma is foglalkoztatják a szociológusokat az életminőséggel és szubjektív életminőséggel kapcsolatos kérdések (Lengyel–Hegedűs 2002; Lengyel–Janky 2002; Utasi 2000, 2002; Skrabszi–Kopp 1999; Kopp–Skrabszki 1989, 1992).

A legtöbb kutatás a szubjektív életminőséget a legszűkebben értelmezett formájában vizsgálja, amelyben „a kérdezett személy a saját vagy társadalma helyzetének szubjektív *felmérésén* túl *minősíti* is ezt a helyzetet, akár tudatos döntés szintjén, akár az érzések szintjén”⁵ (Hegedűs 2001, 2002), de még ezen a legszűkebb területen belül is nagy a definíciók körüli változatosság (a szubjektív életminőség definícióit összefoglalják Berger–Schmidtt 2000; Diener–Biswas–Diener 2000; Diener et al. 1997; O’Connor 1993; Campbell 1976). A szubjektív életminőség kutatások jeles szakértői, Dienerék egy újabb tanulmányukban (Diener–Biswas–Diener 2000) a szubjektív életminőséget úgy definiálják, mint az embereknek *saját életükről nyújtott értékelésüket*, és ez nem más, mint szubjektív értékelés a boldogságukról, a kellemes érzések gyakoriságáról, az étellel való elégedettségükről és a kellemetlen érzések relatív hiányáról. Egy másik jeles kutató, Veenhoven a szubjektív életminőség szinonimájának tekinti mind a boldogságot, mind az étellel való elégedettséget (Veenhoven 1996a; 1996b, 1997). Kahneman (2002) pedig az étellel való elégedettség és boldogság mérése mellett a pil-

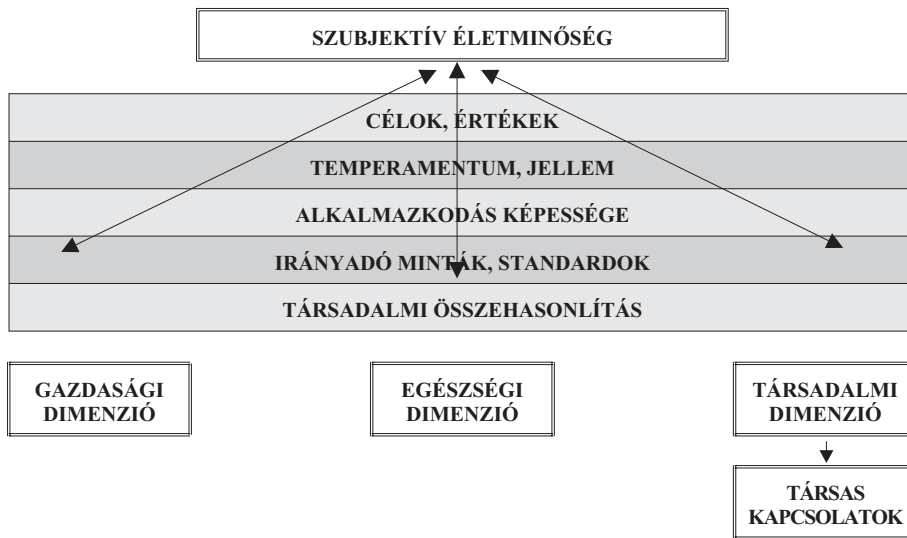
5 Kiemelések Hegedűs Ritától (Hegedűs 2001, 2002).

lanatnyi érzelmek mérésének szükségességét hangsúlyozza a szubjektív életminőség-ről nyújtott kép teljességéhez.

A szubjektív életminőség kutatások eredményei bizonyítják, hogy a szubjektív életminőség nemcsak az egyén fizikai vagy mentális egészségétől, nemcsak a demográfiai és gazdasági helyzetétől függ, hanem egy további, „társadalmi” meghatározója is van: függ a személyes kapcsolatok minőségétől is (például Leon et al. 2001; Miller et al. 2001; Fisher 2000–2002; Inglehart–Klingemann 2000; Albrecht–Devlieger 1999; Bosworth–Schaie 1997; Dijkers 1997; Brown et al. 1987; Silver–Wortman 1980, 1987; Hammer 1983; Marks 1977; Cameron et al. 1973).

1. ábra

A szubjektív életminőség meghatározó dimenziói és a szubjektív szűrők

A gazdasági, az egészségi és a társadalmi dimenziók hatását az egyén érzékelt életminőségére megszűrjük a különböző, személyeken belül játszódó, úgymond szubjektív „mechanizmusok”. Így a gazdasági, társadalmi és egészségi dimenziók ezeken a szubjektív szűrőkön keresztül hatnak az egyén életminőségére. Ilyen egyéni szubjektív szűrők lehetnek az *értékrend és a kitűzött célok*, vagy a *temperamentum és a jellem*, vagy a *társadalmi összehasonlítás*, vagy a különböző *irányadó minták és standardok* vagy az *alkalmazkodás* képessége (Diener–Biswas-Diener 2000; Szokolczai–Füstös 1998; Inglehart 1997; Csíkszentmihályi 1997; McCrae–Costa 1985; Hankiss et al. 1980, 1981, 1984).

A fogyatékkal élő személyek szubjektív életminőségének kérdései

Az alkalmazkodás elmélete szolgálhat magyarázatul ahhoz a több vizsgálatban is hangoztatott eredményhez, hogy a hátrányos helyzetű vagy a fogyatékkal élő embereknek magas az életminőségük, magas a szubjektív jólétük (Albrecht–Devlieger 1999; Devlieger–Albrecht 2000; Brown et al. 1987; Dijkers 1997; Diener et al. 1997; Allman 1990; Chwalisz et al. 1988; Stensman 1985; Silver–Wortman 1980, 1987; Cameron et al. 1973). Általában a nem fogyatékos személyek úgy érvelnek, hogy ha „a hátrányos helyzetű, fogyatékos emberek” nem néznek ki olyan jól, mint ők, vagy nem olyan intelligensek, mint ők, akkor hogyan lehetnének ugyanolyan boldogak? De nagyon kevés az az ember, akinek másokhoz viszonyítva nincsen valamilyen hiánya, hiányossága. Néhányan nem vagyunk túl vonzóak, vagy néhányunknak kevés a tudásunk, vagy nincsenek meg bennünk bizonyos képességek – a legtöbb „normális” ember megtanul együtt élni ezekkel a hiányokkal, hiányosságokkal, megtanuljuk mindezekkel együtt élvezni az életet. Talán a fogyatékkal élő emberek is ugyanígy próbálnak együtt élni állapotukkal (Cameron et al. 1973).

Magyarországon az egészségkárosodást, a fogyatékossgot, vagy akár a hátrányt, igen jelentős mértékben idézték elő az elmúlt 60 évben bekövetkezett robbanásszerű gazdasági és társadalmi változások (Könczei 1990, 1994; Novák 1990; Tardos 1991). A megváltozott életkörülmények új gondolkodásmód, értékek és ismeretek elsajátítására kényszerítették az embereket, ugyanakkor jelentősen gyengítették, sok esetben teljesen eltűntették a régi, összetartó közösségeket (Könczei 1990, 1994). Mindezek a tényezők erősen rombolták főleg a hátrányos társadalmi, gazdasági helyzetű lakosság egészségét, és vezettek el egészségkárosodásukhoz, majd fogyatékosná válásukhoz (Könczei 1994; Novák 1990; Tardos 1991). Több magyarországi kutatás is bizonyítja,⁶ hogy a gazdaságilag és társadalmilag hátrányos helyzetű népesség körében kimutathatóan több az egészségkárosodott, fogyatékkal élő és hátrányos (*handicap*) személy. Az egészségkárosodás és a szegénység egymást idézik elő, egymást „erősítik”: az egészségkárosodás következtében csökken a munkaképesség, ezáltal kevesebb lesz, vagy eltűnik a jövedelem, és ez szegénységbe taszítja a sérült személyt. Emellett az egészségkárosodás, a rokkantság, a fogyatékossg a társadalomban való részvétel is csökkenti, és ennek következtében elszigeteli a fogyatékkal élő embereket. Az egészségkárosodás és fogyatékossg okait lehet az egyénben is keresni, de Novák Mária (1990) empirikus kutatásai bizonyítják, hogy az egészségkárosodás okai⁷ – kivéve a biológiaiakat – maguk is jelzik, hogy mögöttük „társadalmunk betegségei” rejlenek (Novák 1990; Tardos 1991). Az egészségkárosodott személyeknek az elmúlt évtizedekben egy alternatívájuk maradt: 1) vagy vállalták, hogy többé-kevésbé változatlan munkakörülmények között, irracionális módon egészségükkel nem törődve, tovább dolgoznak egészen addig, amíg egészségi állapotuk annyira le nem romlik, hogy elérik

6 Például az Országos Orvosszakértői Intézet 1977-es, majd 1981-es vizsgálata, Novák Mária rokkantnyugdíjas kutatása 1981-ben – az eredményeket összefoglalja Könczei (1994).

7 Novák (1990) kutatási eredményei szerint az egészségkárosodáshoz legnagyobb valószínűséggel a munkahelyi ártalmak vezetnek (50,8%-os valószínűséggel), majd az öröklött és szerzett betegségek (21,6%), az életút eseményei (15,4%) és az egészségügyi ellátás problémái (12,2%). A munkahelyi ártalmak közül legnagyobb valószínűséggel a foglalkozási ártalmak (25,2%) hatnak az egészségkárosodásra, majd a munkavégzés egészségkárosító tényezői (23,1%) és végül a munkahelyi balesetek (2,5%).

a 67 százalékos munkaképesség-csökkenést és akkor elvonulhattak rokkantnyugdíjba; 2) vagy maradt az elbocsátás, a munkaerőpiacon bekövetkező marginalizáció, és az elszegényedés (Tardos 1991). Pedig a foglalkoztatás, a munkahelyi kapcsolatok ápolása, és ezeken keresztül a társadalmi integráció fenntartása az egyik legnagyobb segítség a fogyatékosokkal élő emberek számára. A társadalmi integráció, a társas kapcsolatok, a családtagok, barátok és munkatársak részéről érkező segítség, az elfogadás és megértés teszi sikeressé a rehabilitációt, segíti a károsodást, vagy veszteséget elszenvedett személyt abban, hogy alkalmazkodni tudjon „hozzászokjon” és megbirkózzon állapotával (Silver–Wortman 1980, 1987), így magas szubjektív életminőséget érhesen el.

A világ különböző országaiban növekvő intenzitással folynak olyan egészségügyi és társadalmi kutatások, amelyek a fogyatékkal élő népesség életminőségének javításához szükséges információkkal szeretnék ellátni a döntéshozókat, mivel a fogyatékosok társadalmi és gazdasági teher nemcsak a fogyatékos személynek és családjának, hanem a szociálpolitikai rendszerre is terhet ró. A jóléti országokban a döntéshozók már elfogadják, hogy a mindenkori kormánynak, a szociálpolitikának nem elég csak anyagi és egészségügyi ráfordításokkal „segíteni” a fogyatékkal élők életminőségének javítását, mert az életminőségnek nemcsak anyagi és egészségi /egészségügyi meghatározói vannak. A fogyatékosok egy szubjektív tapasztalat (Devlieger–Albrecht 2000), és ezért a nem fogyatékos személyeknek – így a szociálpolitikai és gazdasági döntéshozóknak, vagy a fogyatékos személy szűkebb és tágabb környezetében élőknek – kevés az esélyük arra, hogy ténylegesen bele tudják élni magukat a fogyatékosokkal élő személyek helyzetébe. Sok esetben még maguk a fogyatékos emberekkel foglalkozó szakemberek is csak egyes összetevőit képesek látni, átlátni a fogyatékosoknak. Ezért beszélhetünk, úgymond, kétoldalú fogyatékosági paradoxonról (Albrecht–Devlieger 1999). A paradoxon egyik oldala az, hogy maguk a fogyatékos emberek magas életminőségről vallanak (elégedettnek és boldognak tartják magukat), a másik oldala pedig az, hogy a nagyközönség, az orvosok, az egészségügyi szakemberek azt vallják, hogy a fogyatékos személyek életminősége „nem kielégítő”. Az a gondolat, hogy a fogyatékos emberek ugyanolyan boldogak lehetnek, mint a nem fogyatékos emberek, szinte ellentmond a hétköznapi intuíciónak (Chwalisz et al. 1988). Egy gerincvelő sérülést elszenvedett személy, aki nem volt depressziós a sérülése után, megjegyezte, hogy olyan gyorsan hozzászokott állapotához, bénulásához, hogy a hozzátartozói pszichiáterhez küldték, hogy az megvizsgálja, minden rendben van-e nála.⁸

Az Önálló Élet Mozgalom (*Independent Living*) támogatói is arra hívják fel a figyelmet, hogy ha a sérült emberek számára elérhetőek a megfelelő erőforrások, ha a társadalmi, közösségi és környezeti sorompók nem akadályozzák őket abban, hogy dolgozhassanak, tanulhassanak, szabadidős tevékenységekben vehessenek részt, elláthassák állampolgári és egyéb szerepeiket, akkor például a gerincvelő sérülést elszenvedettek szubjektív életminősége nagyon hasonló lehet egy átlagos, nem mozgássérült ember szubjektív életminőségéhez, akár még magasabb is lehet, mint a sérülésük előtt, vagy mint ahogy elképzelik a nem-fogyatékos, ebből a szempontból egészséges emberek (Brown et al. 1987; Dijkers 1997).

8 Silver–Wortman (1980) említik az esetet.

A következőkben néhány kutatási eredményt szeretnék röviden bemutatni azokat az empirikus kutatásokat felhasználva, amelyekre a leggyakrabban hivatkoznak a fogyatékkal élők szubjektív életminőségének vizsgálatakor a kutatók.

Empirikus kutatások a fogyatékkal élő személyek szubjektív életminőségéről

Az egészségkárosodott, a fogyatékos és hátrányos (handicap) személyek szubjektív életminőségével kapcsolatban az elmúlt húsz évben egyre több kutatási eredmény látott napvilágot. A kutatási eredmények alapján arra következtettek egyesek, hogy a fogyatékkal élő népesség szubjektív életminősége nem különbözik szignifikánsan a nem fogyatékos személyek szubjektív életminőségétől (pl. Cameron és társai, Chwalisz és társai, Stensman, Wortman és Silver, Allman). Más empirikus vizsgálatokból olyan eredmények születtek, hogy a fogyatékos személyek szubjektív életminősége szignifikánsan alacsonyabb, mint a nem fogyatékos személyeké (Brickman és társai, valamint Dijkers). Albrecht és Devlieger kutatásaikban pedig azt az eredményt kapták, hogy a fogyatékkal élők közül egyeseknek magas, míg másoknak alacsony a szubjektív életminőségük.

Gary Albrecht és J.P. Devlieger (1999) kvalitatív kutatási eredményei szerint a súlyosan fogyatékos és egészségkárosodott emberek 54,3 százaléka magas és kiváló szubjektív életminőségről számolt be. A kutatás során félig strukturált mélyinterjúkat készítettek 153 súlyos fogyatékos és egészségkárosodott személlyel, akik a következőktől szenvedtek: ízületi gyulladás, gerincvelő sérülés /paralízis/, agyvérzés, sclerosis multiplex, orthopédiai esetek, fejsérülés, HIV/AIDS, szívpanaszok, szem- és látási zavarok, krónikus tüdőbántalom, cukorbetegség, krónikus fájdalom, káros szenvedélybetegség. A szubjektív életminőséget egy tételű (*item*) kérdéssel mérték: a megkérdezetteknek arra kellett válaszolniuk az interjúban, hogy hová helyeznék el életminőségüket egy szegényestől – kiválóig terjedő skálán.

A kutatás eredményei arra engednek következtetni, hogy azok a fogyatékkal élő emberek vallanak magas életminőségről, akik tudatában vannak állapotuknak, kontrollálni tudják testüket és szellemüket (például autót vezetnek, templomba járnak), el tudják látni társadalmi szerepeiket, célt és értelmet találnak (keresnek) életükben, és harmóniában, lelki „megalapozottságban” élnek (például vallásosak), egy reciprocitáson alapuló környezetet építenek ki (azt nyújtanak viszonzásul, amit tudnak: például kiegyensúlyozottságot, világos és következetes értékrendet, emocionális támaszt), és mivel tudatában vannak állapotuknak, saját képességeikhez mérik teljesítményeiket, olyanokhoz hasonlítják magukat, akik hasonló helyzetben vannak (vagyis alkalmazkodnak és kognitíven is átállítják tudatukat).

A magas és kiváló életminőségről beszámoló fogyatékos emberek mellett a mintába kerültek 45 százaléka alacsony életminőségről számolt be (Albrecht–Devlieger 1999). Ők azok, akiknek nagy fizikai fájdalmakkal jár fogyatékoságuk, nem tudják kontrollálni testüket, nem tudnak környezetükbe beilleszkedni (mert például kiszámíthatatlan időközökben törnek rájuk a fájdalmak). A fizikai fájdalom kimeríti a testet és a szellemet, és az, hogy nincs kontrolljuk testük felett, megijeszti a fogyatékkal élő személye-

ket. Ezeket a hatásokat fokozzák, ha nincs világosan körvonalazott célrendszerük, értékrendjük, és nem kapnak lelki támaszt a környezetüktől.

P. Cameron, D.G. Titus, J. Kostin és M. Kostin (1973) 190 testileg fogyatékos személy (közülük 129-en súlyosan fogyatékos), és 195 ebből a szempontból „ép” személy szubjektív életminőségét vizsgálták. A testileg fogyatékos személyek köréhez tartoztak a paralízises személyek, az izomzati rendellenességgel küszködők (*muscular difficulty*), deformált végtaggal rendelkezők, hiányos vagy hiányzó végtagokkal élők, valamint látás- és halláskárosultak. A szubjektív életminőség olyan dimenzióit hasonlították össze a fogyatékkal élők és ép személyek almintáiban, mint például mennyire kedvelnek a kérdezettek általában másokat, mennyire kedvelik őket mások, az étellel való általános elégedettségüket (az ötös skála 1-es értéke a *borzalmas az életem*, míg az 5-ös értéke a *nagyszerű az életem* végpontokat jelölték), az elmúlt fél órában milyen volt a hangulatuk (boldog, semleges, szomorú), milyen volt az életük a közelmúltban és milyen lesz várhatóan a közeljövőben, az öngyilkossági kísérletek száma a múltban, valamint a közelmúltban, frusztráltak találják-e az életet (soha, ritkán, néha, gyakran, állandó jelleggel), mennyire várják a következő hónapot, és mennyire fontos számukra a vallás. A két alminta nem különbözött szignifikánsan az étellel való elégedettség, a frusztráltság és a hangulat dimenzióiban. Ugyanakkor a fogyatékos személyek kevésbé hajlamosak öngyilkosságot megkísérelni, sokkal vallásosabbak, inkább kedvelnek másokat, és inkább érzik nehéznek életüket, mint az ebből a szempontból ép emberek.⁹

K. Chwalisz, E. Diener és D. Gallagher (1988) *self-report* mérései sem találtak szignifikáns különbséget a fogyatékos és nem fogyatékos személyek szubjektív életminőségében. Kutatásukban összesen 32 fogyatékos személy (18 gerincvelő sérült személy és 14 kerekesszékes, de nem gerincvelő sérült) és 23 ép kontroll személy (tanulók) eredményeit hasonlították össze. A szubjektív életminőséget öt mérőeszközzel mérték. Az étellel való elégedettségi skála (*Satisfaction with Life Scale*) öt kijelentést értékeltek a kérdezettekkel egy 1-től 7-ig terjedő skálán (pld „*A legtöbb szempontból az életem közel áll az ideálhoz.*”) (Diener et al. 1985). A Bradburn-skála (*Bradburn Affect Balance Scale*) tíz tételes igaz/hamis alternatívájú kérdései segítségével egy pozitív és egy negatív érzelmi skála indexet lehet számolni, majd ezekből az érzelmi egyensúlyi indexet (Bradburn–Caplovitz 1965). Fordyce első boldogságskálája egy 11 fokú, 0–10-ig terjedő skála, amelynek 0 végpontja jelöli a rendkívül boldogtalan, és a 10 végpontja a rendkívül boldog alternatívákat. Fordyce második boldogságskálája segítségével a kérdezetteknek azt kellett megbecsülniük, hogy idejük hány százalékában érzik magukat boldognak, hány százalékában boldogtalanak, és hány százalékában se boldognak, se boldogtalanak (Fordyce 1978). Az eredmények szerint egyetlen mutató mentén sincs szignifikáns különbség a fogyatékos és kontroll csoport szubjektív életminőségében: az étellel való elégedettség átlaga a fogyatékos személyek körében 20,81, a kontroll csoportnál 23,35 (5–35 terjed a skála); a Bradburn pozitív érzelmi skála index átlaga a fogyatékos mintában 3,44, a kontroll csoportban 3,09, a negatív skála indexek pedig rendre 2,53 és 2,57. Fordyce általános boldogságskáláján a fogya-

9 Ebben a vizsgálatban 40 mentálisan visszamaradott, 13 éves átlagéletkorú gyerekek, és 40 „normális”, 13 éves átlagéletkorú gyerekek boldogságát is összehasonlították a kutatók. A mentálisan visszamaradott gyerekek átlagosan boldogabbak voltak, mint a normális gyerekek mind a szülői, mind a tanári értékelések alapján.

tékos csoportban az átlag 6,94 pont, a kontroll csoportban pedig 7,17. A fogyatékos minta tagjai átlagosan idejük 49,88 százalékában boldognak, 22,44 százalékában boldogtalannak érzik magukat és 27,69 százalékában se boldognak, se boldogtalannak. A kontroll csoportban ugyanezek az átlagok rendre 49,57%, 21,74% és 28,70%.

R. Stensman (1985) 36 kerekesszéket használó és napi segítségre szoruló testileg fogyatékos személy szubjektív életminőségét vizsgálta.¹⁰ A 36 fogyatékos személyből álló mintához 36 nem fogyatékos személyből álló, nemre, korra, születési országra és jelenlegi lakóhelyre nézve hasonló kontroll mintát illesztett. A szubjektív életminőséget egy kérdéssel mérte: a mintába kerülő személyek egy 11 fokú, 0–10 skála segítségével arra kellett válaszoljanak, hogy az elmúlt egy évben mennyire voltak általában elégedettek életükkel. A skála 0 végpontja jelentette a legalacsonyabb életminőséget, a 10 végpontja pedig a legmagasabbat. A testileg fogyatékos személyek szubjektív életminőségének átlaga 8,0 pont (terjedelem: 5–10), míg a kontroll csoporté 8,3 pont (terjedelem: 4–10). A testileg fogyatékos személyek szubjektív életminősége nem különbözik szignifikánsan a kontroll csoport szubjektív életminőségétől.

Roxane L. Silver és Camille B. Wortman (1987) 8 tételes *self-report* méréseket használtak a fizikai károsodást elszenvedett személyek pozitív érzelmeinek mérésére. Váratlan, traumatikus balesetek következtében fizikailag rokkanttá vált, frissen kórházba került személyeket kérdeztek meg 1 héttel, 3 héttel és 8 héttel a sérülést okozó baleset után, összesen 125 főt. A balesetet elszenvedettek kétharmada gerincvelő sérülést szenvedett, egyharmada pedig háttörést, gerincvelő sérülés nélkül. A sérülést elszenvedett személyek 21 és 25 év közöttiek, és 80 százalékuk férfi. Az ép kontroll minta életkorban illeszkedett a sérült mintához. A kutatás során arra a kérdésre kellett többek között válaszoljanak a kérdezettek, hogy a kérdezést megelőző héten milyen gyakran szorongtak, milyen gyakran voltak depressziósak, éreztek haragot és boldogságot. Az ötfokú skálán a 0 érték jelentette a „soha”, míg a 4-es érték a „mindig” végpontokat. Mind a három időpontban (1, 3 és 8 héttel a sérülés után) a pozitív érzések domináltak a sérültek érzelmei között. A sérülést elszenvedettek az idő teltével egyre gyakrabban számoltak be arról, hogy boldognak érezték magukat a megkérdezésük előtti héten: az átlagok egy héttel a sérülés után 1,63, három héttel a sérülés után 2,15 és nyolc héttel a sérülés után 2,29 pont voltak. Egy héttel, három és nyolc héttel a baleset után egyre ritkábban érezték depressziósnak magukat a balesetet elszenvedettek (átlagok rendre 1,84, 1,39 és 1,37 pont), és egyre ritkábban szorongtak (átlagok rendre 2,27, 1,89 és 1,78 pont). Haragot átlagosan egy héttel a baleset után 1,45-ször érezték a kérdezettek, három héttel a baleset után 0,94-szer és végül nyolc héttel a baleset után 1,01-szer. A boldogságot leginkább a társadalmi kapcsolatok váltották ki a megkérdezettekél. Összehasonlítva a kontroll minta adataival, Silver és Wortman arra az eredményre jutottak, hogy egy héttel, valamint három héttel a baleset elszenvedése időpontjától a fizikailag rokkant személyek szignifikánsan kevesebbszer érezték boldognak magukat, mint az ép kontroll személyek. Nyolc hét elteltével, habár még mindig kevesebbszer érezték boldognak magukat a fizikailag rokkant személyek, mint a kontroll személyek, ez a különbség már nem szignifikáns statisztikailag.

10 A kutatás emellett azt is vizsgálta, hogy a testileg fogyatékos emberek és a kontroll csoport tagjai különböznek-e egymástól abban, ahogyan rangsorolnak és értékelnek 30 hétköznapi tevékenységet az életminőség szempontjából.

P. Brickman, D. Coates és *R. Janoff-Bulmann* sokat emlegetett kutatásukban (1978) a lottónyerteseknek, a balesetet elszenvedetteknek – a gerincvelő sérülteknek –, és egy kontroll csoport (épek és nem nyertek lottón) tagjainak szubjektív életminőségét hasonlították össze, valamint azt, hogy a három almintá tagjai mekkora élvezetet találnak a hétköznapi eseményekben. Összesen 29 gerincvelő sérült és 22 nem sérült (kontroll) személy szubjektív életminőségét vizsgálták. A szubjektív életminőséget egy általános boldogságskálával mérték, amelynek 0 végpontja jelentette az egyáltalán nem boldog és 5-ös végpontja a nagyon boldog alternatívákat: a mintába került személyek arra a kérdésre kellett válaszoljanak, mennyire érzik az életük mostani szakaszában boldognak magukat.¹¹ A gerincvelő sérültek jelenlegi szubjektív életminősége szignifikánsan alacsonyabb, mint a kontroll csoport tagjaié.¹² A 0–5 terjedésű skálán mérve a boldogságot, a gerincvelő sérültek átlagosan boldogtalanabbak (átlag 2,96 pont), mint a kontroll csoport tagjai (átlag 3,82 pont). A kutatók megjegyzik, hogy figyelemreméltó tény, hogy a gerincvelő sérültek szubjektív életminőségének átlaga a skála középpontja felett van, és hogy nem tűnnek annyira boldogtalanoknak, mint amennyire a kutatócsoport várta volna (Brickman et al. 1978). Emellett a gerincvelő sérültek és a kontroll csoport tagjai egyformán találtak élvezetet a hétköznapi eseményekben.¹³

Ezekhez az eredményekhez néhány megjegyzést szükséges hozzáfűzni. 1) A gerincvelő sérültek szignifikánsan alacsonyabb boldogság szintje annak is lehet a következménye, hogy a baleset időpontja elég közel volt a megkérdezés időpontjához: a mintába került gerincvelő sérültek sérüléseiket 1–4 hónappal a kutatás előtt szenvedték el, ezért még nagyon friss a sérülés „élménye”, nem telt el elég idő ahhoz, hogy feldolgozassák az eseményeket (Brickman et al. 1978; Chawlisz et al. 1988). 2) Egy másik, ugyanilyen fontos említésre méltó tényező, hogy a kutatásban részt vevő gerincvelő sérültek egy rehabilitációs intézetben fekvőbetegek, akik a sérülésük óta a kórházban vannak – az alacsonyabb boldogság szint a környezetnek is betudható, nem feltétlenül a gerincvelő sérülésnek. 3) A harmadik megjegyzés, hogy a gerincvelő sérültek átlagéletkora 23 év, a kontroll csoporté pedig 46 év. Mindezek mellett azonban azt is szükséges kiemelni, hogy a Silver és Wortman (1987) által vizsgált balesetet elszenvedett személyek mintájára is jellemző, hogy a vizsgálat időpontjában legfeljebb 8 hét telt el a sérülésük óta, a vizsgálat ideje alatt kórházban voltak, és átlagéletkoruk 23 év, mégis dominálnak körükben a pozitív érzések, és ahogy múlik az idő, átlagosan annál gyakrabban érzik magukat boldognak, kevesebbszer depressziósak és szoronganak.

Dijkers (1997) meta-analízisében 22 olyan kvantitatív kutatás eredményeit veti össze, amelyben gerincvelő sérültek szubjektív életminőségét elemzik a kutatók. Ki-

11 A kutatásban azt is megkérdezték, mennyire voltak boldogok a gerincvelő sérültek a baleset elszenvedése előtt (a kontroll csoport 6 hónappal a kérdés előtt), és mennyire lesznek várhatóan boldogok néhány év múlva.

12 A gerincvelő sérülést elszenvedettek átlagosan boldogabbak voltak a múltban (átlag 4,41), mint a kontroll csoport tagjai (átlag 3,32), és ez statisztikailag szignifikáns különbség. A jövőre nézve is boldogabbnak tartják magukat a gerincvelő sérültek (átlag 4,32), mint a kontroll csoport tagjai (átlag 4,14), de ez a különbség statisztikailag nem szignifikáns, és a gerincvelő sérültek közül tíz személy nem válaszolt erre a kérdésre.

13 A lottónyertesek és kontroll csoport boldogság szintjében nem volt szignifikáns különbség, ugyanakkor a hétköznapi eseményekben a lottónyertesek már kevesebb élvezetet találtak, mint a kontroll csoport tagjai.

mondottan gerincvelő sérülést elszenvedett személyeket vizsgáló kutatásokat választott ki az összehasonlítás céljából, olyanokat, amelyekben legalább egy szubjektív életminőséget mérő kérdés is szerepelt. Az elemzett kutatások kiválasztásának egy másik kritériuma az volt, hogy az adott kutatásban szerepeljenek olyan empirikus adatok, amelyekből kiszámítható legalább egy mérőszám az életminőség és a fogyatékos-ság (disablement) közötti kapcsolatról. A 22 kiemelt kutatás közül hét kutatásban hasonlították össze a gerincvelő sérültek és a nem sérült személyek szubjektív életminőségét, a maradék tizenöt kutatásban csak a gerincvelő sérülést elszenvedett személyek szubjektív életminőségét mérték. A kutatásokban a szubjektív életminőséget a boldogsággal, a hangulattal, a pszichológiai „jól-léttel” és az étellel való elégedettség-gel mérték¹⁴ összesen 12 mérőeszközzel. Ezen mérőeszközök közül hatot¹⁵ használtak azokban a kutatásokban, amelyekben összevetették a gerincvelő sérülést elszenvedett személyek és ép személyek szubjektív életminőségét is. Annak ellenére, hogy ilyen sokféle és sokszintű mérőeszközzel mérték a szubjektív életminőséget a meta-analízisbe bevont kutatásokban, Dijkers azt a következtetést vonja le, hogy a gerincvelő sérülést elszenvedett személyek szubjektív életminősége szignifikánsan alacsonyabb, mint az összlakosságé, vagy mint a meta-analízisbe bevont kutatások nem fogyatékos almintáié. Két esetben talál kivételt Dijkers: a krónikus hátfájással élő személyek, valamint a börtönben élők szubjektív életminősége nem különbözik szignifikánsan a gerincvelő sérülést elszenvedett személyek szubjektív életminőségétől.

A szignifikáns különbségek magyarázata abban állhat, véli Dijkers, hogy más-más a kapcsolat a fogyatékos-ság három komponensének szintje¹⁶ (*impairment*, *disability*, *handicap*) és az életminőség között. A meta-analízis eredményei szerint a károsodás (*impairment*) szintje és a szubjektív életminőség között nincs kapcsolat: az átlagos korreláció -0,05, de statisztikailag nem különbözik nullától szignifikánsan. A fogyatékos-ság (*disability*) szintje és a szubjektív életminőség negatívan függ össze: az átlagos korreláció -0,21 (a korrelációs értékek -0,02 és -0,66 között mozognak) és ez az érték statisztikailag szignifikánsan különbözik nullától. A hátrány (*handicap*) szintje és a szubjektív életminőség között az átlagos korreláció -0,32, és ez is szignifikánsan különbözik nullától.¹⁷ A hátrány (*handicap*) különböző elemei közül a formális és informális társadalmi integráció, valamint a társas támogatás bírnak a legnagyobb hatással a szubjektív életminőségre: a korrelációs együtthatók értéke -0,45, -0,29 és -0,49 (szignifikánsan különböznek nullától).

14 Összesen 12 féle mérőeszközt használtak a 22 különböző kutatásban: 1) Life Situation Survey; 2) Life Satisfaction Index -A; 3) Quality of Life and Individual Needs Questionnaire; 4) Life 3 Measure; 5) Quality of Life Index (Michalos); 6) Quality of Life Index (Padilla and Grant); 7) Index of Psychological Well-Being; 8) Life Situation Questionnaire, Factor 1; 9) bármilyen egy *item* étellel való elégedettséget mérő kérdés; 10) Life Satisfaction of the Elderly Scale; 11) bármilyen egy *item* boldogságot mérő kérdés; 12) Cantril létra-skálája.

15 Az előző jegyzet alatt felsorolt mérőeszközök közül az 1, 2, 7, 9, 11 és 12 számúakat használták az ép személyek adatait is tartalmazó kutatások.

16 Lásd WHO 1993.

17 Dijkers bemutatja Fuhrer hasonló jellegű, kvalitatív meta-analízisének eredményeit is. Fuhrer arra a következtetésre jutott, hogy a károsodás szintje és az életminőség közötti kapcsolat nagyon kicsi, ha létezik egyáltalán, a fogyatékos-ság szintje és az életminőség közötti negatív összefüggés inkonzisztens, a hátrány és életminőség közötti pedig rendszerint van kapcsolat (Fuhrer 1996: 65–71).

Amint a kiragadott példákban is látszik, léteznek olyan kutatási eredmények, amelyek arra engednek következtetni, hogy a közhiedelemmel ellentétben, a fogyatékkal élők szubjektív életminősége nagyon hasonló lehet a nem fogyatékos emberek szubjektív életminőségéhez. Mindezen eredmények ellenére sok kutató megkérdőjelezi a szubjektív életminőség mérések érvényességét, és ezeket az eredményeket. Kritikai véleményük szerint a fogyatékkal élők másképpen értelmezik ezeket a skálákat, úgymond „kiigazítják” ezeket, a saját körülményeikhez képest értékelik boldogságukat (Allman 1990). Hogy valóban ugyanolyan boldogok-e a fogyatékos személyek, mint a nem fogyatékos személyek (ahogy a *self-report* skálák eredményei mutatják), azt be lehet bizonyítani többszörös mérésekkel, több *item*ű mérésekkel, és egyéb indirekt mérések segítségével.

Amanda Allman (1990) kutatásában 29 fogyatékossgal élő és 29 nem fogyatékos személy szubjektív életminőségére vonatkozó adatokat hasonlított össze. A szubjektív életminőséget öt *self-report* skálával mérte: 1) az 5 tételes (*item*) étellel való elégedettségi skálával (SWLS lásd Diener et al. 1985), amelyben 5 kijelentést kellett értékelnie a kérdezettnek 1-től 7-ig terjedő skálán; 2) az Andrews és Whitey (1976) féle „*delighted-terrible*” skálával, amelyben a kérdezettnek értékelnie kellett egy 7 fokú skálán, hogy mennyire boldog (1= *szörnyen érzi magát*, 7= *elragadtatottnak érzi magát* a kérdezett); 3) a Fordyce (1978) féle 11 fokú boldogságskálával, amelyben arra kell válaszoljon a kérdezett, mennyire érzi magát boldognak általában, és a Fordyce féle második boldogságskálával, amelyben a kérdezett arra kellett válaszoljon, az idejének hány százalékában érzi magát általában boldognak, hány százalékában boldogtalannak és hány százalékában se boldognak, se boldogtalannak; 4) a Bradburn (1965) féle 10 tételes érzelmi egyensúly skálával, amely pozitív és negatív érzelmi egyensúlyi indexek kiszámolását teszi lehetővé; valamint 5) a Silver (1980) féle érzelmi skálával, amelyben a kérdezettnek 8 kijelentést kellett értékelnie, és a válaszok alapján azt lehetett kiszámolni, hogy a kérdezett milyen gyakorisággal érzi magát boldognak, depressziósnak, milyen gyakran szorong és milyen gyakran dühös.

A *self-report* skálák mellett Allman olyan indirekt méréseket is használt kutatásában, mint például az informátorok értékelése (az informátorok is kitöltötték ugyanezt az 5 *self-report* skálát, csak a kérdések a fogyatékos személyekre vonatkoztak), csipogó hangjára történő pillanatnyi hangulat mérések, a kérdezőbiztosok értékelése a kérdezett személy boldogságáról, a kérdezett boldogságának ismeretlen személyek általi fénykép alapján történő értékelése, pozitív és negatív események felidézésének száma adott időintervallumon belül a kérdezett által, pozitív és negatív események bekövetkezési valószínűségének becslése a kérdezett által, valamint a Marlowe-Crowe féle „*social desirability*” skála.

Mivel a *self-report* skálák eredményei erősen korrelálnak, sokkal nagyobb információ tartalommal bír az érvényesség szempontjából, véli Allman, ha a *self-report* skálák eredményeit az indirekt mérések eredményeivel vetjük össze. Allman eredményei azt mutatják, hogy a *self-report* skálák és a többi indirekt mérés eredményei szignifikánsan korrelálnak, a korrelációs értékek a „közepes erősségű” és „magas” értékek között helyezkednek el. Allman azt a következtetést vonja le a korrelációs értékek alapján, hogy a *self-report* skálák érvényesen mérik a megkérdezettek szubjektív életminőségét. Vagyis, ha a fogyatékkal élő személyek körében a különböző kutatások magas szubjektív életminőséget regisztráltak, akkor ezeket az eredményeket nem lehet elutasítani azzal az indoklással, hogy nem jók a mérőeszközök.

2. ábra

A szubjektív életminőséget mérő változók értékei a fogyatékkal élők és nem fogyatékos személyek körében, valamint az informátorok értékelése

	Fogyatékkal élő személyek adatai (N=29)		Nem fogyatékos személyek adatai (N=29)	
	Átlag	SD	Átlag	SD
Átlag	24,3	7,4	24,8	5,9
<i>Informátorok értékelése az SWLS-n</i>	20,9	6,3	22,6	5,7
Andrew és Whitey boldogságskála	5,4	1,1	5,2	0,8
<i>Informátorok értékelése</i>	5,4	0,7	5,1	0,7
Fordyce első boldogságskála	7,4	1,4	7,2	0,9
<i>Informátorok értékelése (N=28)</i>	7,3	1,6	6,9	1,1
Fordyce: „idejének hány százalékában boldog”	58,1	24,1	50,9	16,3
<i>Informátorok értékelése</i>	59,8	17,8	52,0	16,3
Fordyce: „idejének hány százalékában boldogtalan”	14,9	8,5	19,3	7,5
<i>Informátorok értékelése</i>	16,3	11,1	18,7	9,7
Bradburn érzelmi egyensúly-skálája	1,9	1,9	1,2	1,9
<i>Informátorok értékelése</i>	2,1	1,6	1,5	1,6
Silver boldogság-alskálája	7,4	1,4	7,1	0,9
Silver depresszió-alskálája	4,3	1,7	4,1	1,4
Pozitív Érzelmi index (csengő) – átlag	2,2	0,9	1,7	0,7
Negatív Érzelmi index (csengő) – átlag	0,6	0,4	0,8	0,6
<i>A kérdezőbiztos értékelése (N=28)</i>	1,8	2,5	1,6	1,8
<i>Fénykép alapján történő értékelés</i>	1,7	1,9	1,2	1,7
Pozitív események felidézésének átlagos gyakorisága	14,6	5,7	13,7	4,5
Negatív események felidézésének átlagos gyakorisága	11,2	3,7	9,9	3,8
Pozitív események bekövetkezésének átlagos valószínűsége	3,6	0,9	3,6	0,8
Negatív események bekövetkezésének átlagos valószínűsége	3,0	0,9	3,2	0,8
Marlowe-Crowne index – átlag	14,8	5,3	13,8	5,1

Forrás: Allman 1990: 30.

Ha Allman vizsgálatában az összes mérés átlageredményeit hasonlítjuk össze, akkor nincs szignifikáns különbség a fogyatékkal élő személyek és a nem fogyatékos személyek eredményei között.

Allman kutatásának egy másik fontos eredménye, hogy a lényegében a személyiség-típusokat¹⁸ mérő Marlowe–Crowne skála eredményei nem különböznek szignifikánsan a fogyatékkal élő és nem fogyatékos személyek között, de a Marlowe–Crowne skála és a szubjektív életminőséget mérő *self-report* skálák kapcsolatai igen: a fogyatékkal élő személyek esetében a *self-report* skálák és Marlowe–Crowne skála eredményei között erősen szoros a kapcsolat. Ezekből az eredményekből arra következett Allman, hogy két csoport tagjai különböznek egymástól a helyzetekkel való megbirkózásban (*coping*). Azért lehet magasabb a korreláció a fogyatékkal élő személyek *self-report* skálái és Marlowe–Crowne skála eredményei között, mert a fogyatékos emberek körében nagyobb lehet az igény arra, hogy tagadják vagy elnyomják a negatív érzéseket annak érdekében, hogy boldogok legyenek.

Utószó

Annak ellenére, hogy paradoxonnak tűnik, vagy ellentmond a hétköznapi intuíciónak, egyes empirikus vizsgálatok elemzői arra a következtetésre jutottak, hogy a fogyatékkal élő népesség szubjektív életminősége nem feltétlenül különbözik a nem fogyatékos személyek szubjektív életminőségétől. Más vizsgálatok azonban szintén empirikus adatokkal támasztják alá azokat az eredményeket, miszerint a fogyatékkal élő népesség szubjektív életminősége szignifikánsan alacsonyabb, mint a nem fogyatékos népességé. Az egymásnak ellentmondó kutatási eredmények arra készítetik a társadalomtudósokat, hogy magyarázatokat keressenek az eltérő és ellentmondó eredményekre.

Ezek az egymásnak ellentmondó kutatási eredmények nem egy vizsgálatból származnak, nem ugyanarra a mintára vonatkoznak (kivéve Albrecht és Devlieger kutatásaiban). Fontos kiemelni, hogy a kutatásokban vizsgált személyek más-más típusú fogyatékossgal élnek, különböznek abban is, hogy mennyire súlyos a károsodásuk, fogyatékossguk és hátrányuk. Ugyanakkor, nemcsak a minták összetétele különbözik, hanem a szubjektív életminőséget is más-más kérdésekkel mérték. A szubjektív életminőséget mérő kérdések közül a leggyakrabban használtakról A. Allman meggyőzően bizonyítja vizsgálatában, hogy érvényesen mérik a szubjektív életminőséget. A legtöbb kutatás azonban nem tér ki az érvényesség kérdésére. Ezért nehéz, vagy szinte lehetetlen eldönteni az eddigi vizsgálatok alapján, hogy melyik kutatási eredményt fogadjuk el hitelesnek – vagy éppen mindkettőt elfogadjuk-e.

A fogyatékossgal élő népesség szubjektív életminőségéről különböző eredményeket publikáló tanulmányokat tekintve, az ebben a témakörben elmélyülő kutatókban mindenképpen felmerül az igény, hogy empirikusan ellenőrizzék, milyen tényezők határozzák meg, hogy a fogyatékkal élő népesség magas, vagy alacsony szubjektív életminőségről vall-e? Milyen feltételek kell meglegyenek ahhoz, hogy a fogyatékos személy boldognak és elégedettnek érezze magát?

18 McCrae és Costa (1985) azt mutatták ki, hogy a Marlowe–Crowne-skálát kezdetben arra találták ki, hogy a társadalmilag kívánatossgat mérje (*social desirability*), de inkább a személyiség-típusokat méri, például azt, hogy valaki mennyire elfojtó (*repressor*).

A szakirodalomban megjelenő szubjektív életminőséget magyarázó faktorok közül, akár direkt módon, akár indirekt módon, kiemelkedik egy: a társadalom, a környezet, az emberek és a szakemberek felelőssége, hozzáállása.

Irodalom

- 100/1999. (XII.10.) OGY határozat az Országos Fogyatékosági Programról.
- Albert, F.–Dávid, B. (1998a): A hajléktalanság az emberi kapcsolatok szemszögéből: szakirodalmi áttekintés. *Szociológia Szemle*, 4: 119–138.
- Albert, F.–Dávid, B. (1998b). A barátokról. In Kolosi et al. (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI, 257–278.
- Albert, F.–Dávid, B. (2001): *Ha elszakad a háló... A hajléktalanság kapcsolathálózati megközelítésben*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Albrecht, G.L.–Devlieger, P.J. (1999): The disability paradox: high quality of life against all odds. *Social Science and Medicine*, 48 (8): 977–988.
- Allman, A. (1990): Subjective well-being of people with disabilities: Measurement issues. Unpublished masters thesis, University of Illinois, Champaign.
- Andrews, F. M.–Withey, S. (1976): *Social indicators of well-being. American Perceptions of life-quality*. New York: Plenum Press.
- Angelusz R.–Tardos R. (1988): A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. *Szociológia*, 2: 185–204.
- Angelusz R.–Tardos R. (1991). A „gyenge kötések” ereje és gyengesége. In Utasi Á. (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat, 40–58.
- Angelusz R.–Tardos R. (1998): A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi T. et al. (szerk): *Társadalmi Riport*, 237–257.
- Berger-Schmidtt, N. (2000): Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators. http://www.social-science-thesis.de/en/social_monitoring/social_indicators/EU_reporting/pdf_files/paper9.pdf
- Bosworth, H.B.–Schaie, K.W. (1997): The relationship of Social Environment, Social Networks, and Health Outcomes in The Seattle Longitudinal Study: Two Analytical Approaches. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 52B(5): 197–205.
- Bradburn, N.M.–Caplovitz, D. (1965): *Reports on happiness*. Chicago: Aldine.
- Brickman, P.–Coates, D.–Janoff-Bulmann, R. (1978): Lottery Winners and accident victims: Is happiness relative? *Journal of personality and Social Psychology*, 36: 917–927.
- Brown, M.–Gordon, W.A.–Ragnarsson, K. (1987): Unhandicapping the Disabled: What is possible? *Archives of Physical Medical Rehabilitation*, 68 (April): 206–209.
- Cameron, P.–Titus, D.G.–Kostin, J.–Kostin, M. (1973): The life satisfaction of nonnormal persons. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 41(2): 207–214.

- Campbell, A. (1976). Subjective Measures of Well-being. *American Psychologist*, February: 117–124.
- Campbell, A.–Converse, P.E.–Rodgers, W. L. (1976): *The Quality of American Life*. New York: Russel Sage Foundation.
- Chwalisz, K.–Diener, E.C.–Gallagher, D (1988): Autonomic Arousal Feedback and Emotional Experience: Evidence From the Spina Cord Injured. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(5): 820–828.
- Csikszentmihalyi, M. (1997): *Finding flow: The psychology of engagement with everyday life*. New York: Basic Books.
- Devlieger, J.P.–Albrecht, G. (2000): Your experience is not my experience. The concept and experience of disability on Chicago's Near West Side. *Journal of disability policy studies*, 11(1): 51–60.
- Diener, E.–Emmons, R.A.–Larsen, R.–Griffin, S. (1985): The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assesment*, 49: 71–75.
- Diener, E.–Biswas-Diener, R. (2000): New Directions in Subjective Well-Being Research: The Cutting Edge. <http://s.psych.uiuc.edu/~ediener/hottopic/paper1.html>.
- Diener, E.–Suh E.–Oishi S. (1997): Recent Findings on Subjective Well-Being. <http://s.psych.uiuc.edu/~ediener/hottopic/paper1.html>.
- Dijkers, M. (1997). Quality of life after spinal cord injury: a meta analysis of the effects of disablement components. *Spinal Cord*, 35: 829–840.
- Fisher, M.–Butt, J.–Moriarty, J. (2000–2002): Quality of Life and Social Support Among Older People from Different Ethnic Group. Research Plan. Growing Older. The ESRC Research Programme on Extending Qualiity of Life.
- Fordyce, M.W. (1978): Prospectus: The self-description inventory. Manuscript. Edison Community College, Fort Myers, Fl.
- Fuhrer, M.J. (1996): The subjective well-being of people with spinal cord injury: relationships to impairment, disability and handicap. *Topics Spinal Cord Inj Reh*, 1: 65–71.
- Glatzer, W.–Zapf, W. (1984): *Lebensqualität in der Bundesrepublik*. [Quality of life in West-Germany] Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Greenfield, S.M. ed. (1973): The Quality of Life Concept. A Potential New Tool for Decision-Making. The Enviromental Protection Agency Office of Research and Monitoring Environmental Studies Division.
- Hammer, M. (1983): 'Core' and 'extended' social networks in relation to health and illness. *Soc. Sci. Med*, 17(7): 405–411.
- Hankiss, E.–Manchin, R. (1976): Szempontok az élet „minőségének” szociológiai vizsgálatához. *Valóság*, 1: 20–34.
- Hankiss, E.–Manchin, R. (1977): Quality of Life Models: The Hungarian Experience. *Indicators of Environmental Quality and Quality of Life*, Paris: UNESCO.
- Hankiss, E.–Manchin, R. (1983): *Interactions between socio-economic factors, ways of life, and value orientations*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences.

- Hankiss E.–Manchin, R.–Füstös, L. (1978): *Életminőség modellek. Szempontok a társadalmi tervezés információs bázisának kiépítéséhez.* Budapest: Tömmegkommunikációs Kutatóközpont.
- Hankiss, E.– Manchin, R.–Füstös, L. (1980): *The role of values and value deficiencies in Primary Health Care Recording Systems.* Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Hankiss, E.–Manchin, R.–Füstös, L.–Szokolczai, Á. (1981): *Continuity and Discontinuity: Value Change in the US and in Hungary.* Budapest.
- Hankiss, E.–Manchin, R.–Füstös, L.–Szokolczai, Á. (1982): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között. 1–2. kötet.* Budapest: MTA Szociológia Kutatóintézete, Értékszociológiai és Alkalmazott Társadalomtudományi Elemzések Műhelye.
- Hankiss, E.–Manchin, R.–Füstös, L.–Szokolczai, Á. (1984): *Modernization of Value System: Indicators of Change in Cross-Cultural Comparisons.* Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Hegedűs R. (2001): Szubjektív társadalmi indikátorok – szelektív áttekintés a téma irodalmából. *Szociológia Szemle*, 2: 58–71.
- Hegedűs R. (2002). Szubjektív társadalmi indikátorok – szelektív áttekintés a téma irodalmából. In Lengyel György (szerk.): *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből.* Budapest: BKÁE.
- Inglehart R. (1997): *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 societies.* Princeton. New Jersey: Princeton University Press.
- Inglehart, R.–Klingemann, H-D. (2000): Genes, culture, democracy and happiness. In Diener, E.–Suh, E. (eds.): *Subjective well-being across cultures.* Cambridge, MA: MIT Press. <http://wvs.isr.umich.edu/papers/genecult.pdf>
- Kahneman, D. (2002.): A Day in the Lives of 1,000 Working Women in Texas. Paper presented at the First International Positive Psychology Summit. Gallup Building, Washington DC. October 3-6. 2002. <http://www.gallup.hu/pps/kahneman.htm>
- Kálmán Zsófia–Könczei György (2002): *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig.* Budapest: Osiris – Gyula: Dürer.
- Kopp M.–Skrabski Á. (1989). *Munkaképesség csökkenés – a neurosis és depresszió tüneti képe, alkoholfogyasztás, dohányzás, magatartászavarok, öngyilkossági magatartás – regionális jellemzők. I.–II. kötet.* Budapest.
- Kopp M.–Skrabski Á. (1992): *Magyar lelkiállapot.* Budapest: Végeken. [Idézi Andorka Rudolf (1996): A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése a rendszerváltás óta. *Szociológia Szemle*, 1: 3–26.]
- Könczei György (1988). A fizikailag vagy szellemileg fogyatékos emberek és szociális mozgalmak szociológiájáról. *Szociológia*, 4: 307–314.
- Könczei György (1990). A rehabilitáció rehabilitációjáért! (Fogyatékos emberek a munkaerőpiacon). *Szociálpolitikai Értesítő*, 3.
- Könczei György (1994). „Mégis kinek az érdeke?” A fogyatékkutatás és a fogyatékospolitika útja a rehabilitációtól a független életig. Budapest: Akadémiai doktori értekezés.

- Lengyel Gy.–Hegedűs R. (2002): A szubjektív jólét és a makrotársadalmi jelzőszámok összefüggése. Előadás a Bertalan László Emlékkonferencián.
- Lengyel Gy.–Hegedűs R. (2002): A szubjektív jólét objektív tényezői nemzetközi összehasonlításban. In Lengyel György (szerk.): *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest: BKÁE.
- Lengyel Gy.–Janky Béla (2002): A szubjektív jólét társadalmi feltételei. In Lengyel György (szerk.): *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest: BKÁE.
- Leon, M.–Gold, D.–Glass, A.–Kaplan, L.–George, L. (2001): Disability as a Function of Social Networks and Support in Elderly African Americans and Whites: The Duke EPESE 1986–1992. *J. Gerontol. B. Psychol. Sci. Soc. Sci.*, 56: S179–S190.
- Manchin, R. (1976). *Az életmódkutatás módszertani problémái. Életmódkutatás a szocialista országokban*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Marks, S. (1977). Multiple roles and role strain: Some notes on human energy, time, and commitment. *American Sociological Review*, 42: 921–936.
- McCrae, R. R.–Costa, P. T. (1985): Updating Norman's adequate taxonomy: Intelligence and personality dimensions in natural language and in questionnaires. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49: 710–721.
- Miller, B.–Townsend, A.–Carpenter, E.–Montgomery, R.V.J.–Stull, D.–Young, R.F. (2001): Social support and caregiver distress. A replication analysis. *J. Gerontol. B. Psychol. Sci. Soc. Sci.*, 56: S249–S256.
- Novák Mária (1990). Munka – munkahely – rokkantság. *Szociálpolitika értesítő*, 3: 24–39.
- O'Connor, R. (1993): Issues in the measurement of health related quality of life. Working paper. NHMRC National Centre for Health Program Evaluation. Melbourne, Australia.
- Outcomes Following Traumatic Spinal Cord Injury: Clinical Practice Guidelines for Health-Care Professionals* (1999): Consortium for Spinal Cord Medicine. Administrative and financial support provided by Paralyzed Veterans of America. http://www.pva.org/NEWPVASITE/publications/cpg_pubs/OUT.pdf.
- Silver R.L.–Wortman, C.B. (1980): Coping with Undesirable Life Events. In Garber, J.–Seligman, M.E.P (eds.): *Human helplessness*. New York: Academic Press.
- Silver R.L.–Wortman, C.B. (1987): Coping with Irrevocable Loss. In VandenBos, G.R.–Bryant, B.K. (eds.): *Cataclysms, Crises, and Catastrophes: Psychology in Action. Master Lecture Series*, 6: 189–235. Washington DC: American Psychological Association.
- Szendel Ádám (1985): A tömmegekommunikációs eszközök szerepe a rehabilitációban. In Gölesz Vilmos (szerk.): *Tanulmányok a fogyatékos rehabilitáció szakirodalmából*. Budapest: Tankönyvkiadó, 194–198.
- Stensman, R. (1985): Severely Mobility-Disabled people Assess the Quality of Their Lives. *Scandinavian Journal of Rehabilitation Medicine*, 17: 87–99.

- Szakolczai, Á.–Füstös, L. (1998): Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban. In Miszlievitz Ferenc (szerk.): *Társadalmi változások. Társadalmi folyamatok és stratégiák*. Budapest: MTA Szociológia Intézet–Szombathely: Savaria University Press.
- Skrabszki, Á.–Kopp, M. (1999): Társadalmi beállítottság, társadalmi tőke. *Századvég*, 12: 128–146.
- Tardos Katalin (1991): Problems of Social Policy with regard to disabled workers in Hungary. *Research review*, 3: 225–234; *Szociálpolitikai Értesítő*, 1990(3).
- Utasi Á. (1990): Baráti kapcsolatok. In Andorka et al. (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI, 475–489.
- Utasi Á. (1991): Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In Utasi Á. (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat, 169–193.
- Utasi Ágnes (2000): *A társadalmi szolidaritás és integráció. Fogalmi értelmezés, kategóriák és jelzőszámok*. Budapest: KSH.
- Utasi Á. (2002): A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. *Századvég*, 2, <http://www.szazadveg.hu/kiado/szv/archivum/24/utasi.html>.
- Veenhoven, R. (1996a): The study of life satisfaction. In Saris, W.E.–Veenhoven, R.–Scherpenzeel, A.C. –Bunting B. (eds): *A comparative study of satisfaction with life in Europe*. Eötvös University Press, 11–48.
- Veenhoven, R. (1996b): Developments in satisfaction-research. *Social Indicator Research*, 20: 333–354. [idézi Hegedűs Rita 2001]
- Veenhoven, R. (1997): The utility of happiness. <http://www.eur.nl/fsw/personeel/soc/veenhoven/index2.htm>
- Wellman, B. (1979): The Community Question: The Intimate Networks of East Yorkers. *American Journal of Sociology*, 84 (March): 1201–31, <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/index.html>.
- Wellman, B. (1992): Which types of ties and networks provide what kinds of social support. *Advancies in Group Processes*, 9: 207–235.
- Wellman, B.–Frank, K. (2001): Network Capital in a Multi-Level World: Getting Support from Personal Communities. In Lin, N.–cook, K.–Burt, R. (eds.): *Social Capital: Theory and Research*. Chicago: Aldine. <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/index.html>.
- Wellman, B.–Wortley, S. (1990): Different Strokes for Different Folks: Community Ties and Social Support. <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/index.html>.
- WHO (1993): *International classification of impairments, disabilities and handicaps. A manual of classification relating to the consequences of disease*. Geneva: World Health Organization.
- WHO (1997): *International Classification of Impairments, Activities and Participation*. Geneva: World Health Organization.

Lőrincz László

DIGITÁLIS SZAKADÉK ÉS INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM

Lisa J. Servon: *Bridging the Digital Divide*. Blackwell, 2002.

Barry Wellmann–Caroline Haythornthwaite (szerk): *The Internet in Everyday Life*. Blackwell, 2002.

Az *Information Age Series* (Információs kor sorozat) második és harmadik könyveként jelent meg Lisa J. Servon *Bridging the Digital Divide* című könyve és a *The Internet in Everyday Life* című gyűjtemény, Barry Wellmann és Caroline Haythornthwaite szerkesztésében 2002-ben. A sorozatot Manuel Castells szerkeszti és a Blackwell kiadó gondozza. Mindkét könyv címe ígéretes, új, eddig össze nem foglalt területekről szól, amelyek elvileg fontos kiindulási pontot jelenthetnek ahhoz, hogy az interneten megtalálható, a témába vágó tanulmányok rengetegében el tudjunk igazodni, és ki tudjuk válogatni az igazán újdonságot hozó, tudományos igényű elemzéseket. Azonban a két könyv elolvasása után, sajnos nem állíthatjuk, hogy akár a sorozat, akár Manuel Castells szerkesztő neve erre biztosíték lenne. Holott a következő kötet is izgalmas témát dolgoz fel, amelyet Matthew Zook jegyez, és a *The Geography of the Internet* címmel jelenik meg.

Lisa J. Servon *Bridging the Digital Divide (A digitális szakadék áthidalása)* című könyve azokat az erőfeszítéseket foglalja össze, amelyeket az Egyesült Államokban tettek annak érdekében, hogy azokat is „bekapcsolják az információs társadalomba”, akik egyébként kimaradtak volna belőle.

A könyv alapvetően az eddig történt intézkedések, kezdeményezések összefoglalását adja, nem jellemző rá, hogy a szociológiai összefüggések alapos vizsgálata után normatív érveket vonultatna fel arról, hogy hol *kellene* tenni valamit, illetve, hogy milyen típusú intézkedésekre, kezdeményezésekre lenne szükség. Bár a politika értékelésekor is erős szociológiai alapra lehetne helyezni a digitális szakadék kérdését, keresve olyan felszín alatti összefüggéseket, amelyek bizonyos „érzékeny pontokat” tárnának fel a problémák gyökerének megragadására – a szerző ezt nem teszi meg. Ennek oka, valószínűleg az író irányultsága lehet: *professor of management and urban policy*. A digitális szakadék ilyen oldalról történő megközelítése egyébként az USA-ban nem ritka, sokan foglalkoznak a kérdéssel ebből a megközelítésből, ezért a téma iránt Magyarországon érdeklődők számára is érdemes ezt a nézőpontot is megismerni.

Ebből a megközelítésből a digitális szakadék empirikus leírásával foglalkozó 2. fejezet nem túl ambiciózus: az NTIA jelentések három hullámára, illetve a Pew Internet & American Life Project eredményeinek összefoglalására korlátozódik, a témában valamilyenre olvasott érdeklődőknek tehát nem nyújt új információt, viszont hasznos összefoglaló lehet a témával először találkozó számára.

A digitális szakadék definíciójánál a szerző felhívja a figyelmet, hogy nem csak szűken a hozzáférést kell vizsgálni, hanem fontos tényezője az egyenlőtlenségeknek a

képzés, és a megfelelő (megfelelő nyelvű, illetve helyi) tartalom is. Fontos, hogy a szerző a digitális szakadékra nem, mint valami önmagától való rosszra gondol. Megindokolja, hogy ez egy tágabb egyenlőtlenség-rendszer része, és a szegények bekapcsolás az információs társadalomba gyakorlatilag az egyenlőtlenségekre fókuszáló szociálpolitika fontos eleme lehet.

Ezután a bevezető után a könyv összefoglalja az eddigi kezdeményezéseket és szakpolitikákat. Először az amerikai teleház mozgalom (*Community and Technology Center, CTC*) történetét írja le részletesen interjúk alapján, majd pedig a szövetségi és állami intézkedéseket. A következő fejezet a fiatalokra fókuszáló, elsősorban a teleházakban zajló programokkal ismerteti meg az olvasót, de néhány iskolai programra is kitér.

Kiderül, hogy az amerikai teleházak nem csak hozzáférést biztosítanak a szegényeknek, hanem képzést is, és néha a helyi civil szervezetekkel együttműködve segítenek a helyi hálózatok kiépítésében is. Megvilágítja a szerző a teleházak működésének problémáit is: egyrészt nehezen tudnak megfelelő személyzetet találni, mert az USA-ban is nagyon keresettek még az informatikai szakemberek, másrészt a támogatók nehezen adnak pénzt a működésre, mindig csak a fejlesztéseket szeretnék támogatni. Ezenkívül a bemutatott példák is alátámasztják, hogy egy sikeres, nagy hozzáadott értékkel rendelkező programhoz elhivatott, karizmatikus vezetőre van szükség.

A hatodik fejezetben a szerző a digitális szakadék áthidalásának szociálpolitikai indokát gazdaságfejlesztési szempontból is alátámasztja. Különböző felmérések kimutatták, hogy az informatikai szakmákban munkaerőhiány van az Egyesült Államokban. Ez fontos gátja lehet a gazdasági fejlődésnek, és a hiányt többek között speciális vízumok kiadásával oldják meg. Ezért fontosak az informatikai képzések.

A könyv nagy értéke, hogy részletesen bemutatja az egyesült államokbeli civil kezdeményezéseket és az állami programokat. Számos innovatív helyi kezdeményezést ismerhetünk meg, amelyek a helyi döntéshozók és a civil szervezetek, a téma iránt potenciális érdeklődők számára sok ötletet tartalmazhat. Az állami programok is sok tanulsággal járnak, bár alkalmazhatóságukat sok esetben korlátozza, hogy az amerikai intézményrendszerre épülnek. Például az informatikai képzésben az ún. *community college*-ok szerepét nehéz átültetni, mivel Magyarországon nincsenek ilyen intézmények.

A könyv tanulságai mindenesetre nehezen vonatkoztathatóak más területekre. Talán azért sem, mivel a szerző a tárgyalásnál nem alkalmazza a közpolitika-elemzési megközelítést sem, így a programok mérlegelése, akár a sikerek, akár az esetleges sikertelenség okainak értékelése (egyáltalán feltárása) meglehetősen felszínes marad. Zavaró továbbá a könyvben, hogy bár a szerző megemlíti, hogy fontos az állami intézményrendszerek (iskolák, könyvtárak) szerepe – kiderül, hogy szerepük valójában jelentősebb, mint a teleházaké (minden könyvtárban van már Internet-hozzáférés) –, a könyv mégsem foglalkozik velük érdemük szerint. Egy-két iskolai programról esik csak szó, és mindössze öt oldal szól az iskolák nehézségeiről. A teleházban készült interjúk alapján fény derül arra, hogy komoly problémák vannak egyes (valószínűleg hátrányos helyzetű) iskolákban, mert ott csak gépelni tanulnak a diákok. Egy teljes fejezet mutatja be a teleházak történetét interjúk segítségével. A könyv azonban gyakorlatilag nem foglalkozik az új pedagógiai módszerekkel, könyvtárakkal, holott ezek a programok

léteznek. A könyvtárosok és a pedagógusok amerikai és nemzetközi konferenciákat is rendeznek, tehát ez a hiányosság nem magyarázható azzal, hogy ne lenne mit feltérképezni ezen a területen.

Összességében bár a benne található információk miatt hiánypótlónak tekinthető a könyv, azonban sem a tematikájában, sem a tárgyalás módszerében, sem pedig a megközelítésmódjában nem tekinthető kiemelkedő alkotásnak.

Különösen egy szociológus számára tudományosabb megközelítésűnek tűnik a Barry Wellmann és Caroline Haythornthwaite szerkesztette *The Internet in Everyday Life* című kötet. Ennek tizenkilenc tanulmánya jelentős előrelépést jelent az Internet társadalmi hatásainak vizsgálatában. Részben azért, mert szakítanak azzal a kilencvenes években és korábban jellemző hagyománnyal, hogy a szerzők az Internet jövőjéről és az információs társadalomról alkotnak víziókat, illetve azzal a megközelítéssel is, amely ezeket a narratívákat próbálja meg empirikusan cáfolni vagy igazolni. A kötet szerzői nem akarnak új társadalomértelmezési kereteket kialakítani, amelyek az információs társadalom jellemzői lesznek, hanem beillesztik az Internetet, mint médiumot a „mindennapi élet” egyéb cselekvéseinek rendszerébe. Így az Internet kutatásának kiindulópontjai lehetnek a mindennapi életre alkalmazható szabályszerűségek és a szociológiai eredmények. Mivel a könyv mindennapi élet tematikájára fókuszál – nem próbálja meg megragadni a társadalom egészének megváltozásnak problematikáját mindössze néhány száz oldalon.

Más a kutatás tárgya is: nem avantgárd jelenségek konceptualizálásáról van szó, hanem egy széles rétegek által mindennapi célokra használt médium elemzéséről. Ezt persze a való világ változása, az Internet használatának elterjedése segítette elő. Vállalt törekvése is a szerzőknek, hogy „kimozdítsák az Internetet a kibertérből, és a mindennapi élet szférájában kezeljék”. Ezzel az elmozdulással az Internet szociológiai kutatása közelebb kerül a szociológia egyéb, legitim területeihez.

Másrészt a kötet szerzői módszertanilag sem makrotrendeket állítanak fel aggregát adatok alapján, mint ahogy ezt a „*communication studies*” irányzat tagjai gyakran teszik, hanem empirikus adatok (kérdőívek, időmérleg-vizsgálatok, interjúk, stb.) mikroelemzésével, tehát a hagyományos empirikus szociológia eszközével próbálják meg téziseiket igazolni.

Ennek a megközelítésnek köszönhetően a szerzők az Internetet, mint témát közelebb hozzák a tudományos területhez, alkalmassá teszik tudományos vitára. Az, hogy az Internet problémáit ilyen szempontból (is) kellene vizsgálni, a szociológus számára magától értetődő, nem tekinthető forradalmi újításnak. Az sem igaz, hogy korábban ne születtek volna hasonló jellegű tanulmányok, de mindenesetre ez a megközelítés nem volt általános, magam ilyen átfogó kötetről nem tudok.

A kötet első hat tanulmánya elvileg megalapozó jellegű: arról szól, hogy ki mire használja az Internetet, illetve a digitális szakadék kérdései kerülnek tárgyalásra. Ebben a témában a könyv nem hiánypótló: különböző kutatók és kutatóintézetek világszerte közölnek hasonló témájú tanulmányokat, ezek gyakran hozzáférhetőek az Interneten is – bár mindenképpen továbblépést jelentenek a Servon könyv elején található összefoglaláshoz képest. Ezenkívül több szerző próbálja meg tesztelni a „Növeli-e az internetezés a társadalmi tőkét?” hipotézist. Az első részben található tanulmányok igen vegyes képet mutatnak. *Chen, Boase* és *Wellmann* írásában például komoly módszertani problémák vannak, amelyekre nem hívják fel a figyelmet a szer-

zők; *Wagner, Pischner* és *Haisken-DeNew* tanulmánya pedig meglehetősen koncepciótlannak tűnik.

Számomra az első részben *Anderson* és *Tracey* tanulmánya tűnt kiemelkedőnek. Ők longitudinális adatok alapján több módszerrel vizsgálják, hogyan változik egyes tevékenységekre fordított idő az Internet-használat kezdete, és ennek abbahagyása kapcsán. Megközelítésük szerint nem egyszerű oksági viszony van az Internet és a tevékenységek megváltozása között, hanem ezek a változások beépülnek az életmód egyéb változásaiba is. Megállapították, hogy az internetezés kapcsán csak kevés elsődleges tevékenységre fordított idő csökkent (például hobbi), a másodlagos tevékenységek között pedig nem lehetett csökkenést kimutatni, azaz az internetezés inkább több különböző tevékenységtől lopott idő. Az eredményeknél mindenesetre figyelembe kell venni, hogy a vizsgált csoport nem túl gyakori Internet-használókból állt. Kimutatták a tapasztalat hatását is, azaz, hogy a tapasztaltabb felhasználók több időt fordítanak az internetezésre.

Érdekesség továbbá az első részben *Neustadt*, *Robinson* és *Kestnbaum* tanulmánya, ami igazából inkább reklám, mint tanulmány. Az írás egy, az Internet szociológiai kutatásával foglalkozó Web-oldalt mutat be. Az oldalon az Internet kutatásával kapcsolatos cikkeknek található egy nem túl átfogó gyűjteménye – gyakran a kötet szerzőinek tollából. Megtalálhatóak itt továbbá nem túl friss, de letölthető, vagy on-line elemezhető, az Internet-használattal kapcsolatos nyilvános amerikai adatbázisok, amelyekből részben a szerzők maguk is dolgoztak. Mivel ezek a magyar olvasók szempontjából is igen érdekesek lehetnek, csatlakozom én is a reklámozáshoz: www.webuse.umd.edu

A második rész azt vizsgálja, hogy milyen tevékenységeket helyettesít az e-mailezés és az internetezés. A tanulmányok időmérleg adatokat használnak. A kérdésfelvetés szerintem igen fontos, és a módszertan is újszerű, adekvát. Ezeknek a tanulmányoknak összességében sikerül alaposan körüljárnia ezt a témát, ezért véleményem szerint a könyv legérdekesebb részét alkotják. Közülük kettők emelnék ki:

Nie, Hillygus és *Erbring* arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen tevékenységek végzése helyett interneteznek az emberek. Módszertanilag érdekes, hogy az időmérleg-felvételben amiatt, hogy ne legyen túl megterhelő az adatszolgáltatás, az előző nap néhány véletlenszerűen kiválasztott órájára vonatkozóan tettek fel csak kérdéseket. Tekintve, hogy a tevékenységek kontextusát is vizsgálták, kiderült, hogy az emberek általában egyedül interneteznek. Így nem meglepő az az eredmény, hogy a munkahelyi internetezés csökkenti a kollégákkal való kapcsolatra szánt időt. Továbbá az otthoni internetezés nem a feltétlenül szükséges tevékenységektől veszi el az időt, hanem az olyan kötetlenebb programoktól, amelyeket egyébként a barátokkal, vagy a családdal lehetne eltölteni. Az e-mailek száma viszont az internetezési idővel kontrollálva nem mutat ilyen hatást. Érdekes összehasonlítás az Internet és a TV kapcsán, hogy az emberek inkább közösen tévéznek, az Internet viszont több figyelmet is igényel, így ennek hatása izolálódhat.

Ezzel részben ellentmondó eredményeket mutat be *Robinson, Kestnbaum, Neustadt* és *Alvarez*, akik szintén időmérleg adatokat használtak. Mivel kis mintából dolgoztak, azok mellett, akiknél az időmérlegben jelezték, hogy előző nap interneteztek, az internethasználóknak egy tágabb csoportját is megvizsgálták: azokat, akik saját bevallásuk szerint szoktak internetezni. Azokról, aki saját bevallásuk szerint interneteztek, kiderült, hogy több időt töltenek barátokkal, munkatársakkal, több írott médiát is hasz-

nálnak (emiatt az Internet nem tekinthető ezek funkcionális helyettesítőjének), és általában több időt töltenek társas tevékenységekkel. Azokról, akik előző nap interneteztek, néha ezzel ellentétes hatásokat mutattak ki, de mivel itt kicsi volt az elemszám, nem volt szignifikáns a különbség.

A harmadik rész az Internet és az emberi interakciók, kapcsolatok, társadalmi részvétel problémakörével foglalkozik.

Quan-Haase, Wellmann, Witte és *Hampton* az Internet és a társadalmi tőke közötti kapcsolatot vizsgálja, valamint, hogy ki milyen on-line tevékenységeket végez, ezért átfedés érzékelhető az első részben található más cikkekkel. *Kavanaugh* és *Patterson* Blacksburg egyetemvárosban vizsgálta, hogy a hozzáférés egy újonnan kiépített szélessávú hálózathoz hogyan befolyásolja a közösségi tevékenységet. Eredményül azt kapták, hogy az Internet nem növeli a közösségi tevékenységek gyakoriságát. Ezzel Putnam hipotézise igazolódott, miszerint az internetezők egyébként is aktívak társadalmilag, az internetezés olyan helyként szolgálhat, ahol ezt az aktivitást ki lehet fejteni, mint például egy egyesületben, de nem növeli az off-line aktivitást más tényezőket változtatlanul hagyva. *Hampton* és *Wellmann* egy Netville nevű elővárosi települést vizsgálnak tanulmányukban. Azt találják, hogy akik odakerülnek, azok gyakran elvesztik előző kapcsolataikat, de az Internet segít ezek fenntartásában.

A negyedik rész különböző internetes tevékenységeket vesz górcső alá. A tanulmányok témája itt meglehetősen vegyes, az indiai agrárkutatóktól a japán anyákig, és az amerikai távmunkás ügynökökig mindenki szóba kerül. Több érdekes tanulmány is szerepel ebben a részben, amelyek érdekes eredményeket, módszereket, vagy kérdéseket mutatnak be, ezeket emelném ki.

A többihez képest például viszonylag kiterjedt szociológiai irodalomra támaszkodhat *Boneva* és *Kraut*, akik a férfiak és nők e-mailezési szokásait vizsgálják kvantitatív és interjú módszerek kombinációjával. Hipotézisük, hogy a nők kommunikációjának e-mailen is hasonló jellemzői vannak, mint máshol: inkább expresszív, mint instrumentálisak, továbbá nagyobb körben e-maileznek, ők ápolják a család szimbolikus tőkét.

Haythronthwaite és *Kazmer* egy távoktatásban résztvevő csoport tapasztalatai követte végig, leírva a felmerülő problémákat. Az oktatási program miatt sok tevékenységet fel kellett adniuk a diákoknak, ez sok plusz energia-befektetést jelentett nekik. Először a saját pihenési tevékenységüket adták fel, majd a barátokkal töltött időt. A tanulás miatti erőfeszítésben különböző módon segítették a tanulókat családtagjaik, és általában a munkáltatójuk is támogató hozzáállású volt. A legfontosabb azonban a társaik on-line segítsége volt, amit a programban kialakított on-line terek tettek lehetővé. Ezekben a kapcsolatokban nagy szerepe volt a diákok korábbi személyes találkozásának.

Salaff egy hasonló új, Internet által lehetővé vált formát, a távmunkát vizsgálta kanadai ügynökökkel készített interjúk alapján. Sok problémát tár fel ennek kapcsán: amiatt, mert a dolgozókat távmunkára kényszerítették, azok gyakrabban végeznek rejtett munkát, pótlólagos költségeik merültek fel, nehézséget okozott számukra a többi családtag menedzselése, nem tudtak közösségi tevékenységet folytatni munkatársakkal, stb. A cikk nem teljesen kimondott tanulsága, hogy a távmunkával igazából a munkaadó járt jól, a munkavállalók pedig rosszul.

Miyata tanulmánya több szempontból is érdekes volt. Azt vizsgálja, hogy hogyan segítik az on-line közösségek a japán anyákat, az on-line közösségek kérdőíves meg-

keresésének módszerével. Kimutatta, hogy a gyerekneveléssel kapcsolatos olyan stresszt, amelyik a gyakorlat hiányából fakad (miért nem eszik a gyerek) a hagyományos rokoni támogatás csökkenti jobban, míg az egyedüllétből származót jobban csökkenti az on-line közösség támogatása. Érdekes volt módszertanilag is az általa alkalmazott strukturális egyenletek modellje, illetve az eredmények között figyelemre méltó volt az on-line részvétel szerepe. Megállapította ugyanis, hogy az objektív on-line támogatás csak abban az esetben járul hozzá a (szubjektív) jólléthez, ha ehhez on-line részvétel (hozzászólás a vizsgált fórumokhoz) is társul.

Elsősorban módszertanilag volt szokatlan *Lunn* és *Sumann* tanulmánya, akik az on-line vásárlás magyarázatára nem a hagyományos regressziós, hanem a magyarázó változókból főkomponens-elemzéssel képzett ortogonális faktorokat használtak.

A tanulmányok tehát mind empirikus elemzéseken alapulnak, és gyakran innovatív, többfajta technikát ötvöző módszertant használnak. Azonban, mivel még viszonylag kevés ilyen típusú elemzés született, kevésbé találhatóak olyan korábbi elemzések, amelyekkel összevethetőek lennének az eredmények, s így a módszertani különbségek hatása is értékelhető lenne. Továbbá, a téma viszonylagos újdonsága miatt kevés olyan elmélet van, amelyet alkalmazni tudnának. Ezért a tizenkilenc tanulmány közül kevés jut el annál tovább konceptuálisan, hogy az Internet „hatásait” vizsgálja, azaz, hogy tágabb szociológiai megalapozása lenne. Általában ugyanazt a néhány alapösszefüggést vizsgáló tanulmányt használják (például Putnamot az Internet – társadalmi tőke kapcsán), illetve az Internet korábbi iskoláihoz tartozó „elméletekből” (utópia és társai) indulnak ki. Részben ez az oka, hogy a hivatkozások nagyon hasonlóak a cikkekben, amihez az is hozzájárulhatott, hogy látszólag közös projektként jött létre a könyv.

E kötet – véleményem szerint – hasznos abban a tekintetben, hogy több fontos alaphipotézist fogalmaz meg az Internet hatásaival kapcsolatban, ami egyrészt viszonyítási pontként nagyon hasznos további kutatásokhoz, másrészt sok új ötletet is adhat áttekintésük. A cikkek tárgyalásmódja, módszertani következetessége, hipotéziseik ambiciózussága azonban erősen hullámzó. A tematikusan válogatott, egymásra épülő szerkezet jelentős hozzáadott értékkel bírhatna egy ilyen válogatásnál, a szerkesztőknek azonban nem sikerült megfelelően kihasználnia ezt a lehetőséget. A könyv tehát jelentős előrelépést jelent az Internet szociológiai kutatásában, de a benne található tanulmányok olvasása vegyes élvezeti értékkel bír.

Molnár Szilárd

TÁRSADALMI TŐKE ÉS INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM

Egyedül kuglizni, egyedül szörfözni?

A szociológiai gondolkodás történetében meghatározó szerepet játszik annak a folyamatnak a vizsgálata, amely a modern társadalmakban egyre inkább háttérbe szoruló személyes kapcsolatok és az ezeken alapuló elsődleges közösségek (családi, szomszédai, baráti kapcsolatok) csökkenő jelentőségére hívja fel a figyelmet. Az agrártársadalmak átalakulása óta tartó folyamat a mai napig a *Gemeinschaft*-ból a *Gesellschaft*-ba való átmenettel jellemezhető. A mezőgazdasági társadalom átalakult iparivá, most az ipari társadalom válik információs társadalommá, amely az előző átmenethez hasonlítható (Fukuyama 2000). Daniel Bell már 1976-ben úgy látta, hogy a posztindusztriális társadalmak kialakulását segítő stratégiai erőforrások az információ és az elméleti ismeretek lesznek (Bell 2001[1976]). Két tényezőnek tulajdonított fontos, társadalom-átalakító szerepet. Egyfelől a társadalmakat behálózó közlekedési- és energia-hálózatok mellett kialakuló új infrastruktúrának, azaz az emberek közötti kommunikációt és adatátvitelt lehetővé tevő telefon, számítógép, fax, kábeltelevízió hálózatoknak, másfelől a számítógépes adatfeldolgozás és kommunikációs technológiák összeolvadásának. Bell néhány évvel később már ezt a formációt információs társadalomnak nevezte.

A modern társadalmak fejlődésének egyik alapvető veszélyét abban látják, hogy egyre erősebben a személytelen, közvetett kapcsolatokon – például intézményeken, szerződéseken, kommunikációs technológiákon – alapuló szerveződések törnek előre, míg ezzel párhuzamosan csökken a társadalmi normákat közvetlenül átadó, fenntartó közösségek szerepe. Sok jellemző folyamatról tűnik úgy – mint például az industrializáció, a globalizáció, az információtechnológia forradalma –, hogy folyamatosan a polgári aktivitás hanyatlását, az individualizációt erősítik. Ebben a kontextusban jut egyre komolyabb szerephez a társadalomtudományokban a társadalmi tőke fogalma, ahol az egyik legfontosabb vonatkoztatási pont kétségtelenül Robert D. Putnam, a Harvard Egyetem professzora lett a '90-es évektől e témakörben megjelenő könyvein és cikkein (1993a, 1993b, 1995, 2002) keresztül, még akkor is, ha például Mark Granovetter (1991 [1988]), James S. Coleman (1990 [1996], 1998) és Pierre Bourdieu (1997) révén a fogalom nagyon jelentős előtörténettel bír.

A társadalmi tőke fogalomköre iránti fokozódó társadalomtudományi érdeklődést mutatja, hogy míg a társadalmi tőkéről szóló akadémiai cikkek száma az első nagyhatású Putnam (1993a) könyv 1993-as megjelenésének évében húsz alatt volt, addig 2001-ben ez a szám megközelítette a száznyolcvanot (lásd Aldridge–Halpern–Fitzpatrick 2001).

A fogalom történetének felidézésében Putnam (2000) egészen az 1920-as évekig nyúl vissza. Megemlíti Hanifant, aki 1916-ban az emberek mindennapi életében érde-

kelhető szubsztanciaként osztályozta a társadalmi tőkét, úgy, mint az egyének, családok között létrejött társadalmi relációkat (például jóindulat, szimpátia, barátság). Hanifan meglátása szerint, amikor kapcsolatot alakítunk ki a szomszédokkal, azok pedig további ismeretéseket kötnek másokkal, akkor gyakorlatilag a társadalmi tőke létrejöttéről van szó. Ennek révén egyrészt társadalmi szükséglet elégíthető ki, másrészt a kialakult kapcsolathálókat használva javítható, jobbá tehető az egyén és a közösség élete.

A társadalmi tőkét gyakran azonosítják a Hanifan által is körülírt „polgári erénnyel” (*civic virtue*), amellyel Putnam (2000) olyannyira egyetért, hogy társadalom tőke koncepciójának alapját is ez a megközelítésmód képezi. Igaz, hozzáfűzi, a társadalmi tőke gazdagabb terminológia, mert magában foglalja azt a jelenséget, hogy ha a polgári erény nagyon erős formában jelenik meg, akkor az beágyazódik a reciprocitásra (viszonzosságra) alapuló társadalmi kapcsolatok sűrű hálózatába. Azaz a társadalmi tőke utal az egyének közötti kapcsolatokra, azaz a társadalmi hálózatokban (és csak ott) létrejövő reciprocitás normáira és a bizalomra, megbízhatóságra. A társadalmi tőke az egyének társadalmi relációinak értéke, terméke, amelynek révén nem csak az egyén, hanem az azt magába foglaló közösség is kézzel fogható haszonra, előnyre, fejlődésre tesz szert. Putnam (2000) utal is a társadalmi tőke egyidejűségére. Ha a társadalmi tőkére, mint „magán jószág”-ra (*private good*) tekintünk, akkor az egyéni érdekek által vezérelt kapcsolatépítés eredményéhez jutunk, ha „közjószág”-ként (*public good*), akkor, igaz nem a közösségek alakítanak ki társadalmi kapcsolatokat, mégis részesednek a hálózati mechanizmusok következményeiből. A „kölcsonös haszonnak” (*mutual benefit*) ez a felismerése vezeti el az embereket az együttműködésre.

Putnam itt nem utal Hegelre (ami még akkor is feltűnő, ha ez az európai civil társadalom gondolatvilág alapjaihoz vezet), pedig ez a koncepció erősen hasonlít Hegel jogfilozófiájában foglaltakra. Hegel normatív modelljében a civil társadalom a család és az állam között képez egy közvetítő médiumot. A bürgerliche Gesellschaft a partikuláris érdekeiket képviselő konkrét egyének, a moralitást kizáró anyagi érdekek küzdőterévé válik, így a fogalom az alakuló civilizáció, a modernitás válságának hordozója lesz. Hegel a fogalommal az ipari társadalmak addig elért fejlődési állapotát írja le, amelyből kihalt a primitív társadalmakra jellemző erkölcsi összetartás (lásd bővebben Kumar 1992). „A polgári társadalomban mindenki önmagának célja, minden egyéb neki semmi. Ámde másokra való vonatkozás nélkül nem érheti el valamennyi célját: ezek a többiek tehát eszközök a különösnek céljára. De a különös cél [...] kielégül, amennyiben egyúttal a másoknak javát is kielégíti” (Hegel 1983: 207). Az egyének tehát rá kell jönnie, hogy önös céljait csak akkor érheti el, ha másokkal együttműködik, ha saját törekvéseit összeegyezteti a többiek törekvéseivel. „De ez a tudattalan szükségyszerűség nem elég: tudatos és gondolkodó erkölcsiséggé csak a testületben lesz. E felett persze az állam magasabb felügyeletének kell állnia [...]”. Az egyén a testületen (ma önkéntes, vagy civil szervezeteknek, avagy hálózatoknak neveznénk) keresztül tud bekapcsolódni a közösségbe, amely megjeleníti, közvetíti az ő sajátos érdekeit. Tehát a putnami társadalom tőke koncepció egyik alapját képező „kölcsonös érdek”, amely kifejezi az egyén és a közösség hasznának „egyidejűségét”, már Hegelnél is tetten érhető.

Putnam (1993a, 2000) társadalmi tőkének a társadalmi élet azon jellegzetességeit – hálózatok, normák és bizalom – tekinti, amelyek lehetővé teszik a részvételt a közös cselekvésre. Röviden, a társadalmi tőke utal a társadalmi kapcsolatokra, és az ezekkel

együtt járó normákra és bizalomra. A társadalmi tőke teremthet informális és formális együttműködésekben, köz- vagy a magánszükségletek kielégítése során, de az egyik legfontosabb megkülönböztetést a „kötés-jellegű” (*bonding*), és a „híd-jellegű” (*bridging*) tőkeformák között kell megtennünk.

A „kötés-jellegű” társadalmi tőke magában hordozza az „exkluzivitást”. A tőkének ez a formája játszik szerepet a homogén, valamilyen identitást megjelenítő csoportok működésében (vallásos nők olvasóköre, patrióta klubok, stb.). Ugyanakkor ez a forma nagyon kedvez a közösségen belüli reciprocitás, szolidaritás, lojalitás kialakulásának. Ezek a hálózatok képesek társadalmi vagy pszichológiai támogatást, segítséget nyújtani azoknak a szerencséseknek, akik a hálózaton belül vannak.

Ezzel kontraszt módon, a „híd-jellegű” olyan „inkluzivitást” jelöl, amely az előzőekkel szemben szélesebb identitást és reciprocitást generál. Putnam hivatkozik Mark Granovetter (1991 [1988]) munkájára, aki a gyenge kötések elemzésével azt mutatta be, hogy egyes élethelyzetekben (például munkahelykeresés, információáramlás) a gyenge, „híd-jellegű” kötések töltenek be különleges értéket az egyének számára. Ez szükséges ahhoz, hogy a tőlünk távol lévő társadalmi csoportok tagjaival, tőlünk távol álló nézetekkel, eszmékkel, innovációkkal, stb. kapcsolatba kerüljünk, informálódjunk.

Putnam az exkluzív és inkluzív jelzőkkel gyakorlatilag a gyenge és erős kötésű társadalmi tőke formák közötti különbségtételt jelöli meg, bár némiképp megtévesztő módon, hiszen nála az exkluzivitás hordozza az erős kötést, míg az inkluzivitás a gyenge kötést. Az emberek természetesen a társadalmi tőke e két, kötés- és híd-jellegű formáját kevert stratégiaként használják. Granovetter a hivatkozott tanulmányában utalva Weimannra, megemlíti, hogy a két kötés között létezik egyfajta munkamegosztás: a gyenge kötések hidakat képeznek az egymástól távol lévő társadalmi csoportok között, így például az újítások ezeken keresztül tudnak terjedni, míg az egyes hálózatokon belüli erős kötések a döntéshozatalt segítik elő. Ezek tehát a társadalmi tőke egymást kiegészítő formái, így nem az a helyes kérdésfeltevés, hogy melyik létezik és melyik nem, hanem az, hogy melyikből mennyi van jelen.

Putnam munkásságának egyik legfontosabb elemét abban kell látnunk, hogy empirikus adatok sokaságával támasztja alá annak az általános civil társadalmi hanyatlásnak az ívét, amely a második világháborútól kezdve napjainkig jellemzi az amerikai társadalmat. Egyértelmű tendenciaként rajzolódik ki, hogy csak az informális, valamilyen átmeneti ügyet szolgáló kapcsolatokat keresők és kialakítók csoportja került többségbe, amely nem tudja a reciprocitás normáira, a kölcsönösségre és a bizalomra alapuló civil aktivitást (társulási hajlandóságot) és közösségi életet fenntartani. Az amerikai demokrácia és gazdaság sikerének alapját pedig ez a civil elkötelezettség adta/adja, amelyről már Tocqueville olyan pontos képet adott Az amerikai demokrácia című könyvében. Putnam meglátása szerint ennek a sikernek és versenyképességnek a fenntartása csak az amerikaiak közösségi elkötelezettségének újraélesztésével, a társadalmi tőke növelésével érhető el.

Nem véletlen tehát, hogy a társadalmi tőke conceptualizációja során gyakran a „közösség” vagy a „civil társadalom” fogalmaihoz jutunk, hiszen ez a terminológia írja le, hogyan élnek az emberek a saját életüket abban a harmadik szektorban, amelyben szervezetek, klubok, társulások, szomszédsági, baráti, ismerősi viszonyok révén kapcsol-

latba lépnek egymással, normák és értékek közvetítése révén hatnak egymásra. Mégis, tisztán látni kell, hogy a putnami társadalmi tőkének két fontos alkotórésze van:

1. a társadalmi hálózat: baráti találkozók, látogatások, szomszédi kapcsolatok, társadalmi események, és

2. a civil elkötelezettség: közösségekben való részvételi hajlandóság, véleménynyilvánítás, tagsági viszonyok, választásokon való részvétel, stb.

A társadalmi tőke egyszerre két jelenséget foglal magába, egy strukturális (társadalmi hálózatok) és egy kulturális (társadalmi normák) komponenst (Norris 2000), viszont a társadalmi tőke kifejezésénél, mérésénél igen gyakran csak az egyiket, vagy csak a másikat veszik figyelembe.

		Strukturális dimenzió (társadalmi hálózatok, aktivitás)	
		Gyenge	Erős
Kulturális dimenzió (bizalom, részvételi hajlandóság)	Erős	Kevert típusú társadalom	Társadalmi tőkében gazdag társadalom
	Gyenge	Társadalmi tőkében szegény társadalom	Kevert típusú társadalom

Forrás: Norris 2000.

Putnam több évtizedes munkásságának esszenciáját az a megállapítás adja, hogy a civil szerepvállalás, a reciprocitás normái és ennek hálózatai nagymértékben befolyásolják a demokrácia, a kormányzatok és a gazdaság működését. Ezt fejt ki és támasztja alá empirikus adatokkal az első nagyhatású, már hivatkozott, 1993-ban megjelent könyvében (Putnam 1993a). A különböző itáliai régiók helyi önkormányzatát vizsgálva azt találta, hogy noha az összes vizsgált helyi önkormányzat papíron egyenlő volt, hatékonyságuk mégis jelentősen különbözött egymástól. A kormányzati munka különböző minőségét a civil elkötelezettség régi hagyománya (avagy ennek hiánya) magyarázza. Például a szavazók számaránya, az újságolvasók száma, a kórus és futball klubtagság aránya. Az idősoros kutatási adatok arra engednek következtetni, hogy „az intézményesített kölcsönösség és civil szolidaritás hálózata korántsem a társadalmi-gazdasági modernizáció jellemzője, hanem annak előfeltétele”.

Az utóbbi idők legkülönösebb és leginkább zavarba ejtő amerikai példája a részvételi hajlandóság csökkenésére a kuglizás. Napjainkban az Egyesült Államokban, eddig soha nem tapasztalt mértékben kugliznak, ugyanakkor a szervezett kugli-egyletek aránya az utóbbi évtizedben rohamosan csökkent. 1980 és 1993 között 10 százalékkal nőtt a játékosok száma, míg az egyesületi játék 40 százalékkal csökkent. Az egyesületen belüli kuglizás hanyatlása a maga végtelen egyszerű példáján keresztül híven demonstrálja ennek a folyamatnak a szélesebb társadalmi hatását. Ugyanis azzal, hogy „a magányos játékosok lemondanak a sörözés és pizza evés melletti alkalmi beszélgetésekről, elmaradnak a társadalmi kölcsönhatások. Akár a kuglizás mellett akár ellene szavaz az amerikai polgár, tény, hogy a kugli-csapatok esete a társadalmi tőke pusztulását illusztrálja”. Ez a hanyatlás pedig az '50-es évektől kezdve határozott tendenciát

mutat. Putnam jellemzően az oktatáshoz kapcsolódó civil kezdeményezéseket, az egyházi szerveződéseket, a sporttal kapcsolatos szervezetek számát, a szakmai szervezeteket és az irodalmi társaságok taglétszámában megfigyelhető változásokat elemzi. Kitér az önkéntesek számára, valamint az önszervező csoportosulások számának alakulására is (lásd még Csizmadia 2002).

Putnam (2000) bevezet egy új kategóriarendszert, amelyben megkülönbözteti az informális és a formális szervezetekben résztvevők csoportjait. Azokat, akik inkább formális szervezetekben vesznek részt a *macher* elnevezéssel illeti, azokat viszont, akik inkább csak informális kapcsolattartók, *schmoosernek* nevezi. A macherek rendszeresen olvasnak napilapot, politizálnak, templomba járnak és önkéntes véradók, rendszeres résztvevői különböző kluboknak. A helyi kötődést fejezi ki az is, hogy jellemzően rendelkeznek saját házzal. Ezzel szemben a *schmooserek* kapcsolatai kevésbé formalizáltak, viszont igen aktív társadalmi életet élnek: gyakran rendeznek partikat, kártyáznak, sűrűn járnak bárókba és küldenek üdvözlőlapokat. Fiatalkorban a legaktívabbak, középkorban a legkevésbé. Az informális kötéseik kialakulását segítő baráti kapcsolatokat keresik csak, amihez megfelelő életmódnak tűnik a gyakori utazás és költözés.

Érdekes kettősség figyelhető meg Putnamnál (2000, 2002) a technológiai fejlődés vívmányainak társadalmi tőkére tett hatásainak megítélésében. Amíg a televízió elterjedésének következtében bekövetkező életvitel- és időhátartásbeli változásokat a társadalmi tőke csökkenésének magyarázatában döntőnek tekinti, addig az új információs és kommunikációs technológiai eszközök esetében lát reményt arra, hogy ezek használata révén az egyének növelni tudják társadalmi tőkéjüket. Az óvatosság mögött természetesen az húzódik meg, hogy ilyen irányú kutatások még csak elvétve történtek ekkor, ami viszont ebben a témakörben született, az inkább az ellentáborhoz tartozott. „Az Internet lehet az a végső izoláló technológia, ami még inkább visszaszoríthatja a közösségi életben való részvételünket. Sokkal jobban, mint azt a televízió tette annak előtte” – vélekedett Norman Nie, a stanfordi egyetem professzora 2000 év végén. Kutatásuk szerint „minél több időt internetezik valaki, jellemzően annál kevesebb időt tölt el valódi emberi lények társaságában” (Nie–Erbring 2000).

Putnam (2000) a televíziózással kapcsolatban kiemeli, hogy felnőtt egy olyan generáció, amely a TV-t szinte csak kikapcsolódásra, háttérzajnak vagy csatorna-szörfözésre használja, nem pedig céltudatos információszerzésre. Nem véletlen, hogy ebben a fiatal, 18–29 éves korosztályban radikálisan csökkent a társulási hajlam a szülőkhöz képest. Ugyanakkor számos olyan kutatás, amely például az Internetet gyakran és több éve használó hálózati polgárokat kutatta, kimutatja, hogy ezek elsősorban olyan fiatalok (18–35 évesek), akik magas iskolai végzettséggel, magas jövedelemmel rendelkeznek, elsősorban férfiak, az átlagnál gyakrabban olvasnak újságot és könyvet, nagyobb valószínűséggel mennek el szavazni, a tévét és az Internetet pedig elsősorban információszerzésre és a munkájukkal kapcsolatban használják, nem pedig kikapcsolódásra, játékra (lásd például Paul DiMaggio előadását *The Internet and Society 2002*, vagy a Word Internet Project elmúlt háromévi adatfelvételeit az Egyesült Államokban).

A nagy visszhangot kiváltó stanfordi Quantitative Study of Society (SIQSS) elharmarkodott megállapításaiival szemben számos olyan kutatási eredményt lehet felsora-

kozatni (lásd például a Pew Internet & American Life Project kutatásait, a UCLA WIP adatait, vagy a US Department of Commerce NTIA jelentéseit), amelyek azt mutatják, hogy a társadalmi tőke egyes komponenseinek növelését elő tudja segíteni az Internet kiterjedt használata. Pippa Norris (2002) azt vizsgálta, hogy a putnami „kötés-”, és „híd-jellegű” funkciókat hogyan befolyásolja az Internet az online közösségeknél. A társadalmi különbségek (nem, etnikai hovatartozás, stb.) mélysége és típusa, illetve az online közösség típusa szerint az online közösségek társadalmi funkciójának sematikus képét a következőképpen rajzolta meg:

	Társadalmi homogenitás	Társadalmi heterogenitás
Ideológiai homogenitás	Kötés-jellegű társadalmi tőke	Kevert típus
Ideológiai heterogenitás	Kevert típus	Híd-jellegű társadalmi tőke

Forrás: Norris 2002.

Az Internet társadalmi diffúziójának kezdeti szakaszaiban erős a digitális megosztottság például a nemek, az etnikai- és korcsoportok, eltérő iskolai végzettségűek, stb. között. Mindez azt a klasszikus feltevést erősíti, hogy az erősebb társadalmi és ideológiai homogenitás gyakrabban előforduló jelenség az online közösségeknél, azaz mélyebb kapcsolatok alakulhatnak ki online olyan emberek között, akik hasonló társadalmi és kulturális háttérrel rendelkeznek. A tipológia szerint, ezzel kontraszt módon a híd-jellegű társadalmi tőke növelését jelenti, ha a társadalmi kapcsolatainkat túlünk különböző nézetekkel, társadalmi háttérrel bíró emberek felé szélesítjük.

Annak ellenére, hogy az Internet társadalmi diffúziója még napjainkban is tartó dinamikus folyamat, így ennek társadalmi hatásáról nehéz messzemenő következtetéseket levonni, Norris az adatok alapján mégis megkockáztatja, hogy azoknál a felhasználóknál, akik aktív tagjai valamilyen online közösségnek, ezáltal

kiszélesedik („*widen*”) a „közösségi gyakorlatuk” (azzal, hogy gyakrabban veszik fel a kapcsolatot tőlük eltérő nézetekkel és háttérrel rendelkező csoportokkal), másrészt

elmélyülnek („*deepen*”) ezek a képességek (azáltal, hogy megerősítik a fennálló társadalmi kapcsolataikat, hálózatukat).

Ez reményt adhat arra, hogy az online közösségek meghaladják a területi elven szerveződő közösségek gyakran társadalmi megosztottságot és meghatározottságot visszatükröződő szerveződéseit, hiszen úgy tűnik, az Internet hozzájárul a társadalmi kapcsolatok mélyítéséhez és szélesítéséhez, azaz a közösségek „kötés-” és „híd-jellegű” funkcióinak erősödéséhez. E funkciók egyidejűségét fejezi ki az igen frappáns „glokalizáció” szóösszetétel, amelyet egymástól függetlenül, ám körülbelül egyidőben Hampton és Wellman alkotott (lásd Hampton 2001). Szerintük az Internet segíti a felhasználókat abban, hogy tőlük távol lévő emberek felé is kiterjesszék társadalmi világukat, miközben ez a médium arra is lehetőséget ad, hogy egyre mélyebben részt vegyenek a helyi közösség életében. Többek között ezért is szembetűnő, hogy az

Internet kapcsán igen gyakran, csak mint online, vagy virtuális közösségről beszélnek, elkülönítve a valós, fizikai közösségektől. Mintha a kettő között nem is lenne kapcsolat, mintha ezek nem lennének hatással egymásra.

Ezt a látszólagos ellentmondást hidalják át többek között a Pew Internet & American Life Project kutatásai. Egyik gyakran hivatkozott felmérésükben arra keresték a választ, milyen az Internet-felhasználók társadalmi aktivitása (Horrigan 2001). Az adatok alapján azt a képet kapták, hogy az amerikai felhasználók online világát egy „vibráló” és „mély” társadalmi aktivitás jellemzi. A kisközösségekkel kapcsolatos online aktív szerepvállalásnak legalább két színterét különböztették meg: azokat, akik elsősorban

- a földrajzi szempontokat figyelmen kívül hagyó cyber-alapú közösségekkel veszik fel a kapcsolatot, „cyberközösség-rajongóknak” (*Cyber Groupies*), míg azokat, akik
- az Internetet elsősorban arra használják, hogy a lakhelyhez közeli közösségekkel lépjenek kapcsolatba, „helyiközösség-rajongóknak” (*Local Groupies*) nevezték el.

A Pew becslése szerint az Internet-felhasználók 84 százaléka, abszolút számokban kifejezve 2001-ben körülbelül 90 millió amerikai került már kapcsolatba online helyi, vagy cyber-alapú közösséggel. Ezen a csoporton belül a megkérdezettek 56 százaléka arról számolt be, hogy miután online kommunikált valamely közösséggel, ténylegesen is taggá vált (a tagsági viszony kialakításába a hagyományos közösségeket is ide értették). A Pew becslése szerint, abszolút számban kifejezve, összesen 28 millió amerikai veszi igénybe az Internetet arra, hogy még inkább elmélyítse a kapcsolatát azzal a helyi közösséggel, ahol ő is él. Ebben az esetben tehát az emberek nem arra használják az elektronikus hálózatot, hogy földrajzi távolságokat hidaljanak át, hanem arra, hogy még inkább involválva legyenek a helyi közösségi életében való részvételre.

Az Internet intenzív használatának tehát nem csak közvetlen hatása van a kommunikációs gyakorlatra, hanem közvetett is, hiszen a kommunikációs készségek növelésével hatással van a tradicionális közösségekkel való kapcsolat kialakítására is. A Pew szerint az Internet általános értelemben járul hozzá a felhasználók kommunikációs kompetenciájának növeléséhez, amit már nem csak az exkluzív virtuális térben, hanem a face-to-face interakciókban is ki tudnak használni.

Az Internet társadalmi tőkére gyakorolt hatásának vizsgálatában jelentős szerepet játszik Barry Wellman, a Torontói Egyetem professzora. Wellman és szerzőtársai (2002) úgy látják, Putnam a társadalmi tőke két elemét különbözteti meg:

- a hálózati tőkét: olyan baráti, szomszédi, munkatársi, stb. interakciók tartoznak ide, amelyek érzelmi, fizikai támogatást, segítséget tudnak nyújtani,
- a részvételi tőkét: amely a politikai és önkéntes szervezetekben való involváltságot, az önkéntes részvétel képességét, hajlandóságát fejezi ki.

Wellmanék egy harmadik komponenst is megkülönböztetnek:

- a „közösségi elkötelezettség” tőkét: a társadalmi tőke ugyanis többet takar, mint pusztán az interperszonális interakciók motivációi és a szervezetekben való involváltság, hiszen az emberek általában rendelkeznek egy erős, a közösségek felé irányuló, nyitott attitűddel, a valahová tartozás motivációjával, amely tovább növelheti a társadalmi tőkét.

Kutatásaik révén arra a kérdésre, hogy a társadalmi tőke ezen komponenseire milyen – növelő, kiegészítő vagy csökkentő – hatással van-e az Internet, azt a választ adták, hogy az internethasználat

- kiegészíti a hálózati tőkét,
- növeli a részvételi tőkét és
- úgy tűnik, hogy a gyakorlott, régi internethasználóknál szintén elősegíti a közösségi elkötelezettséget, növeli a közösségi érzést.

Wellmanék azt sugallják, hogy „az Internet növeli a személyek közötti kapcsolattartást, a szervezetekben való részvételi hajlandóságot és új lehetőséget biztosít a közösségi elkötelezettségnek”. Paul Resnick (2002) ennél még bátrabban fogalmaz, ugyanis ő úgy látja, a közös kuglizásnál sokkal több társadalmi tőkét képesek generálni az új kommunikációs eszközök. Véleménye szerint ez egy olyannyira jellemző mozzanat, hogy a tőke-elméleteket tovább bővítve, bevezette a „társadalmi-technikai tőke” (*SocioTechnical Capital*) fogalmát, amely véleménye szerint megfelelő keretet nyújt a technológia-közvetítette társadalmi viszonyok méréséhez és értelmezéséhez. Úgy tűnik, ezzel túl is lépünk a társadalmi tőke putnami értelmezési tartományának bővítésén, és a modern információs és kommunikációs technológiai eszközök kontextusában mindinkább az önálló terminológiai meghatározások kontúrvonalai rajzolódnak ki.

Az Internettel kapcsolatos újabb és újabb kutatások tovább finomítják, bontják a társadalmi tőke fogalmi és értelmezési keretét. Ennek a rövid áttekintésnek nem lehetett más célja, mint bemutatni a jellemzőbb és fontosabb irányokat és munkákat, illetve, hogy utaljon arra, a társadalmi tőke hanyatlását bemutató putnami érvrendszer egyik jelentős hiányosságát abban kell látni, hogy a 2000-ben megjelenő könyv nem szentel ennek a területnek mélyebb figyelmet. A hivatkozott eredmények és tanulmányok viszont abba az irányba terelik a gondolatainkat, hogy a modern információs és kommunikációs technológiai eszközök, ezen belül is elsősorban az Internet használata, a putnami terminológiával élve, a macherek táborát erősítik, azaz gátolhatják – talán vissza is fordíthatják – a civil társadalom, a demokrácia hanyatlásának folyamatát. Putnam tehát e terület mellőzésével olyan támadási felületet hagyott az Egyedül kuglizni könyvére replikázó kutatók számára, amelyet kellő mértékben ki is használnak. Ez meglehetősen jó Putnamnak, de úgy tűnik, jó a tudományak, illetve a társadalmi tőke irodalmának.

Irodalom

- Aldridge, Stephen–Halpern, David–Fitzpatrick, Sarah (2002): *Social Capital. A Discussion Paper*. London: Performance and Innovation Unit.
- Bell, Daniel (2001 [1976]): Az információs társadalom társas keretrendszere, *Információs Társadalom*, 1 (1).
- Bourdieu, P. (1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Válogatott tanulmányok, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 156–177.
- Coleman, S. James (1996 [1990]): Társadalmi tőke In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*, Budapest: BKE, 99–129.

- Coleman, J. S. (1998): A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és a kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 11–43.
- Csizmadia Zoltán (2002): Robert D. Putnam: Bowling Alone recenzió, *Szociológiai Szemle*, 3.
- Granovetter, Mark (1991 [1988]): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. In Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Hampton, Keith N. (2001): *Living the Wired Life in the Wired Suburb: Netville, Glocalization and Civil Society*. Toronto: Sociology University of Toronto.
- Hegel, G. W. F. (1983): *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Horrigan, John; Lee Rainie–Fox, Susannah (2001): *Online Communities: Networks that nurture long-distance relationships and local ties*. Pew Internet & American Life Project.
- Kumar, Krishan (1992): Civil társadalom. Egy fogalom újrafelfedezése. *Mozgó Világ*, 7.
- Nie, Norman H.–Erbring, Lutz (2000): *Internet and Society*. Stanford Institute for the Quantitative Study of Society, http://www.stanford.edu/group/siqss/Press_Release/internetStudy.html
- Norris, Pippa (2000): Making Democracies Work: Social Capital and Civic Engagement in 47 Societies. Paper for the European Science Foundation EURESCO Conference on Social Capital: Interdisciplinary Perspectives at the University of Exeter, 15-20 September 2000.
- Norris, Pippa (2002): The bridging and bonding role of online communities, *Press-Politics Editorial* 7 (3).
- NTIA (2001): *Falling Through the Net*, US Department of Commerce, Washington, DC <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/digitaldivide/>
- NTIA (2002): *A Nation Online*, US Department of Commerce, Washington, DC http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/dn/nationaline_020502.htm.
- Putnam, R.D.(1993a): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R.D.(1993b): The Prosperous Community: Social Capital and Public Life, *The American Prospect*, 13 (Spring): 35–42.
- Putnam, R.D.(1995): Bowling Alone: America's Declining Social Capital, *Journal of Democracy*, 6 (1): 64–78.
- Putnam, R.D.(2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R. (2002): Bowling together, *The American Prospect*, February 2002.
- Resnick, Paul (2002): Beyond Bowling Together: SocioTechnical Capital In Carroll, John M. (ed.): *HCI in the New Millenium*. Addison-Wesley. <http://www.si.umich.edu/~presnick/papers/stk/index.html>

The Internet and Society (2002). Summery Report of Presentations ,University of Maryland, First Annual WebShop.

Wellman, Barry–Haase, Anabel Quan–Witte, James–Hampton, Keith) (2002): Növe-
li, csökkenti vagy kiegészíti az Internet a társadalmi tőkét? *Információs Társadalom*,
2 (1).

Word Internet Project UCLA, Center for Communication Policy, www.ccp.ucla.edu

A magyarországi WIP eredmények a www.ittk.hu webhelyen láthatók.

KÖNYVEK

Letenyei László

A KAPCSOLATHÁLÓ REGÉNYE

Barabási Albert László: *Behálózva*. Budapest: Magyar Könyvklub, 2003.

Barabási Albert László: *Linked. The New Science of Networks*. Cambridge MA: Perseus Publishing, 2002.

Egy magyar szociológus most kétszeresen is büszke lehet.

Egyfelől magyarként, hiszen az óceán túlsópartján egy valódi magyar könyvsiker született. A *Behálózva*, ez a tudományos bestsellernek számító munka nem csak a szerző magyar származása miatt, hanem a könyvben található számtalan magyar vonatkozású híradás miatt is izig-vérig „hazai termésnek” tekinthető. Másfelől pedig szociológusként, hiszen míg az elmúlt évszázad során jellemzően a természettudományok hatottak termékenyítően a társadalomtudományos gondolkodásra, addig most végre egy fordított folyamat játszódik le, az eddig alapvetően szociológiai/antropológiai szakdiszciplínának tekintett kapcsolatháló-elemzés elméleti és módszertani eredményei iránt fordult a természettudományok érdeklődése. Barabási könyve a számunkra ismertebb szociológiai és közgazdasági kérdéseken túl a fizika, az informatika, a sejtbiológia területéről hoz számos olyan példát, ahol a továbblépést a kapcsolatháló-elemzés jelenti.

A *Behálózva* természetesen alapvetően nem magyar és nem is társadalomtudományos vonatkozásainak köszönhetné nemzetközi sikerét, hanem annak, hogy a rendkívül fontos, és jelentős részben valóban új tudományos kérdéseket lebilincselő, olvasmányos stílusban fogalmazta meg. A kötet a szerző több korábban megjelent folyóiratcikkének népszerű, tudományos összefoglalása – és egyben a kapcsolatháló-elemzés első nagyközönségnek szánt regénye.

Jelen recenzió a könyv ismertetésén túl a könyv nemzetközi fogadtatásának bemutatására is törekszik, részben a szerzővel folytatott beszélgetés alapján.

Skálafüggetlen háló

A könyv borítóján található szlogenszerű alcím szerint a kötetből megtudhatjuk, hogy *“hogyan kapcsolódik minden mindenhez, és mit jelent ez a tudomány, az üzlet és a mindennapi élet számára”*. *A New Scientistben* megjelent kritika (Cohen 2002) szerint *olyan szabályt fedeztek fel, amely egyaránt szabályozza szexuális életünket, a fehérjék működését és a filmsztárok világát*. Ez a „mindenható” szabály a skálafüggetlenség.

A skálafüggetlen kapcsolatháló (scale-free network) fogalmát Barabási Albert László és kutatócsoportja (Albert Réka és Hawoong Jeong) korábban több publikációban

közzétette. Az 1999-ben a *Science*-ben megjelent írás 2002-ben a legtöbbet hivatkozott cikk volt a fizika területén az Államokban. Az Internet és a modern gazdaság *támadhatóságáról* illetve *robotosságáról* szóló téziseit a szerzőcsapat 2000-ben tette közzé – a *Nature* folyóirat címlapjára került. A siker Barabásit számos újabb cikk, végül e népszerűsítő munkának szánt könyv megírására sarkallta.

A könyv üzenete röviden összefoglalva a következő: korábban Erdős Pál és Rényi Alfréd nyomán a gráfelmélet elsősorban a *véletlen* kapcsolatok vizsgálatával foglalkozott, ahol az egyes pontokhoz tartozó kapcsolatok száma Poisson-eloszlású. Barabási arra mutat rá, hogy a nem-szabályozott módon, azaz természetesen fejlődő rendszerekben a kapcsolatok nem véletlenül alakulnak ki, az újonnan érkezők jellemzően a korábbi kapcsolati központokhoz kapcsolódnak (lásd „kapcsolatérzékeny útfüggőség” Sik 2001). A természetben és a társadalomban fellelhető legtöbb kapcsolatháló ezért nem Poisson, hanem hatványfüggvény eloszlású lesz. A Poisson- és a hatványfüggvény-eloszlású kapcsolatháló közti különbség érzékeltetésére Barabási számtalan szemléletes példát hoz, melyek közül az egyesült államokbeli közúti és légi közlekedési térkép szemléletes összehasonlítását ismertetem. „*A közúti térképen a városok a pontok és az őket összekötő utak a kapcsolatok. Ez egy eléggé egyenletes hálózat: minden nagyobb város legalább egy helyen kapcsolódik az autópályák rendszeréhez, és nincsenek olyan városok, amelyek autópályák széléhez kapcsolódnának. Így a legtöbb pont hasonló, és nagyjából azonos számú kapcsolata van. (...) Az egységesség a csúcsos eloszlású véletlen hálózatok tulajdonsága.*

A repülési útvonalak térképe jelentősen eltér az utak térképétől. Ebben a hálózatban a pontok a repülőterek, amelyeket közvetlen járatok kötnek össze. Ha megvizsgáljuk a térképeket, amelyeket a repülőgépek üléseinek hátuljába betett reptéri magazinokban találunk, akkor képtelenség nem észrevenni egy-két középpontot, olyanokat, mint Chicago, Dallas, Denver, Atlanta és New York. (...) A repülőterek többségét viszont legfeljebb néhány link kapcsolja össze egy vagy több központtal. Így a közúti térképekkel ellentétben, ahol a pontok többsége egyenrangú, a légi útvonalak térképén néhány középpont kis repülőterek százait köti össze” (Barabási 2003: 6/2 láncszem).

A fenti gondolatmenetből következik a skálafüggetlenség definíciója:

„*A hatványfüggvények azt a tényt fogalmazzák meg matematikailag, hogy a valódi hálózatokban a pontok többségének csak néhány kapcsolata van és ez a számtalan kis pont együtt létezik néhány nagy középponttal, olyan pontokkal, amelyekhez szokatlanul sok kapcsolat tartozik.*

A véletlen hálózatokban a fokszámeloszlás csúcsa azt mutatja, hogy a pontok nagy részének ugyanannyi kapcsolata van, és az átlagtól eltérő pontok rendkívül ritkák. Ezért a véletlen hálózatban a pontok fokszámának van egy jellemző nagysága, egy skálája, amelyet a fokszámeloszlási grafikon csúcsa határoz meg, és amelyet egy átlagos pont segítségével képzelhetünk el. Ezzel szemben a hatványfüggvény esetében az eloszlás csúcsának hiánya arra utal, hogy a valódi hálózatokban nincsen tipikus pont. A pontok folytonos hierarchiáját figyelhetjük meg, amely a kevés középponttól a sok kicsi pontig terjed. A legnagyobb középpontot két vagy három, valamivel kisebb középpont követi szorosan, majd egy tucat még kisebb következik, és így tovább, végül elérkezünk a sok kis pontig.

A hatványfüggvény szerinti eloszlás tehát arra kényszerít bennünket, hogy teljesen lemondjunk a skála vagy a jellemző pont fogalmáról. (...) Ezekben a hálózatokban nin-

csen belső skála. Ezért kezdte csoportom skálafüggetlen hálózatként említeni a hatványfüggvény-eloszlású hálózatokat” (Barabási 2003: 6/2 láncszem).

Barabási először a Internet működése kapcsán fedezte fel a skálafüggetlen kapcsolatháló létezését: a honlapok egymásra utalásának (azaz a *link*-ek) vizsgálata kapcsán fedezte fel, hogy a világháló nagyon kevés központi helyzetű és rengeteg periférikus helyzetű honlapból áll. A kialakult helyzet magyarázata, hogy az Internet is egy szabályozatlan módon növekvő rendszer, ahol az új honlapok többsége már létező, sőt, már ismert, tehát már jelentős honlapok felé mutat.

A szerző nagy érdeme, hogy ki tudott lépni saját szűkebben vett szakterülete, az informatika területéről, és többek közt biológusokkal, fizikusokkal dolgozott együtt. A könyv számtalan példát hoz arra, hogy korábbi tudományos kérdéseket miként lehet egy csapásra megoldani a skálafüggetlenség révén. A sejtbiológusok a fehérje működése kapcsán elsősorban a protein egyes összetevőinek és funkcióinak megállapítására törekedtek, Barabási és Oltvai Zoltán viszont ezen összetevők kapcsolatait vizsgálták. Megállapították, hogy *„minden sejt egy kicsi hálónak nézett ki, és aránytalanul kevés molekula vett csak részt a reakciók többségében – ők az anyagcsere középpontjai –, a legtöbb molekula csak alig egy vagy két reakcióban szerepelt*” (Barabási 2003: 13/3 láncszem). A sejtek skálafüggetlen szerkezetét kialakulásuk szabályozatlan folyamata magyarázhatja: *„a szerves molekulákból álló ősselevesben az első ősi sejtek sokasága olyan lehetett, mint egy növekvő hálózat.*”

Különböző országokban folytatott vizsgálatok eredményei alapján Barabási rámutat, hogy a szexuális kapcsolatháló szintén skálafüggetlen: nagyon sok kevés kapcsolattal, és kevés extrém sok kapcsolattal rendelkező partnerből áll minden kortárs társadalom. A nemi betegségek és AIDS kapcsán ebből egy egyszerű, de kétségkívül megütközést kiváltó javaslat következik. *„A középpontok kulcsfontosságú szerepe (...) határozott, de kegyetlen megoldást sugall: amíg a források végesek, csak a középpontokat kezeljük. Vagyis, amikor létezik egy gyógyszer, de nincs elég pénz, hogy mindenkinek biztosítsuk, elsődlegesen a középpontoknak kell hogy adjunk. Erre a következtetésre jutott két friss tanulmány, az egyik Pastor-Satorras és Vespignani műve, a másik Dezső Zoltáné, egy doktori képzésben résztvevő hallgatóé a kutatócsoportomban. (...)Bármely megkülönböztető eljárás fontos etikai kérdéseket vet fel. Mivel forrásaink korlátozottak, a promizskuitás megjutalmazásánál kötnénk ki. (...) Fel vagyunk készülve arra, hogy inkább a szegény prostituáltaknak biztosítsunk gyógyszereket, mint a gazdagabb, de szexuálisan kevésbé összekapcsolt középosztálynak?”* (Barabási 2003: 10/10 láncszem).

További példák a filmvilág, a gazdaság vagy a mikroelektronika világából valóban alátámasztani látszanak, amit Barabási maga ír gondolatuk fogadtatásáról: *„miután kiderült, hogy a természetben a legtöbb komplex hálózatra érvényes a hatványfüggvény-eloszlás, a skálafüggetlen hálózatok elnevezés gyorsan elterjedt a legtöbb olyan területen, ahol komplex hálózatok fordulnak elő”* (Barabási 2003: 6/2 láncszem).

Barabási és kutatócsoportja a skálafüggetlen kapcsolatháló jelentőségének felfedezésén túl a skálafüggetlen rendszerek tulajdonságainak leírásával is foglalkoztak. Legfontosabb megállapításuk a rendszer *robotstusságára* vonatkozik. *„Egy (véletlen) hálózat csomópontjainak a meghibásodása a hálózatot könnyen széttördelheti elszigetelt, egymással nem kommunikáló részekre. (...) Skálafüggetlen hálózatból (viszont) véletlenszerűen eltávolítható a pontok jelentős része anélkül, hogy a hálózat széttöre-*

dezne. A skálafüggetlen hálózatok korábban nem sejtett hibátűrő képessége egy, a véletlen hálózatokétól eltérő tulajdonság. Mivel az internetről, a világhálóról, a sejtről és az ismeretségi hálózatokról tudott, hogy skálafüggetlenek, ezek az eredmények azt jelzik, hogy a hibákkal kapcsolatban jól ismert ellenálló képességük, topológiájuk belső tulajdonsága” (Barabási 2003: 9/2 láncszem). A robotszusság alapgondolata szerint tehát a néhány nagy forgalmú központ is egyben tartja a rendszert, ha a rendszer elemeinek nagy része véletlenszerűen megsemmisül. Szándékos támadásokkal szemben azonban ezek a rendszerek védtelenek: néhány központ kiiktatása után a rendszer máris elemire eshet szét. „Jó tudni, ha az ember ezekre a hálózatokra van utalva” – jegyzi meg Barabási, aki korábban kifejtette, hogy egyebek közt a társadalom és az emberi szervezet is skálafüggetlen kapcsolatháló.

David Cohen (2002) szerint a skálafüggetlenség felfedezése, illetve a skálafüggetlen rendszerek tulajdonságainak leírása alapján változtatja meg a világról alkotott képünket. Magam nem tudom megítélni, hogy az eredmények korszakalkotó jelentőségűek-e.

Azt azonban tudom, hogy a könyv el tudja ezt hitetni.

További marslakók érkezése

Az amerikai olvasó, aki Marx György könyve, *A marslakók érkezése* után abban reménykedett, hogy talán a kapcsolatháló-elemzés terén nem a magyarok voltak (és vannak) az élen, a *Behálózva* elolvasása után utolsó reményüktől is elbúcsúzatott. A könyvből kiderül, hogy a kapcsolatháló elemzés egyik alapgondolata, a „kis világ” és a „hatlépésnyi távolság” évtizedekkel előbb megjelent Karinthy egyik novellájában, mint az amerikai szakirodalomban. Barabási elmélázik azon, hogy hatlépésnyi távolság amerikai atyja, Stanly Milgram – „egy magyar apa és egy román anya gyermeke” – a magyar kapcsolatokon keresztül legalább hallomásból ismerhette Karinthy novellájának ötletét. A kötetben meg sem tudjuk számolni, ki mindenki volt magyar, kezdve a gráfelméletet megalapozó Erdőstől és Rényitől, a skálafüggetlen eloszlás jelentőségét felfedező szerzőig és a szerzőtársakig.

A gondolat, hogy mindenki és minden magyar, olykor már-már tévútra vezette a szerzőt. Kétségkívül szívet melengető például egy amerikai tudományos munkában arról olvasni, hogy a Ferencziek terén a Kamra színházban jó darabokat játszanak, amelyeket a közönség megtapsol. Azonban a vastaps kapcsán arról beszélni, hogy ez mennyire budapesti, illetve kelet-európai sajtóság, megítélésem szerint túlzás. Szerencsére később egyesült államokbeli példák tompítják ezt a sejtetést (Barabási 2003: 4/1 láncszem).

Sajnálatos viszont, hogy éppen néhány valóban nagy jelentőségű innováció esetében nem esik szó a magyar felfedezőről. A számítógépek közötti elektronikus levelezés – azaz az e-mail – felfedezését például nem csak Marx György, de tudtommal a legtöbb technikatörténész Kemény Jánosnak tulajdonítja, aki már a hatvanas évek elején e-mailen levelezett feleségével. Barabási szerint viszont „az e-mail akkor született, mikor egy vállalkozó kedvű hacker, a BBN-nél, egy kis tanácsadó cégnél Cambridge-ben, Massachusettsben dolgozó Rag Tomlinson kitalálta, hogyan változtassa meg az állományátviteli protokollt, hogy levélüzeneteket szállítson. Tomlinson hosszú ideig

hallgatott újításáról. Amikor először megmutatta kollegái egyikének, figyelmeztette: 'Ne mondd el senkinek! Nem ezen kéne dolgoznunk.' Az e-mail azonban kiszivárgott és a korai Internet egyik uralkodó alkalmazásává vált'' (Barabási 2003: 11/3 láncszem).

Az Internet felhasználók virtuális hálózatai kapcsán szó esik egyebek közt az ICQ használatáról és a SETI programról, de nem esik szó a hazai fejlesztésű WIW (*who is who*) projectről, amelynek ugyan kevesebb felhasználója van, de kétségkívül a világon elsőként valósította meg az elektronikus levelezési kapcsolati hálókat azonnali grafikai megjelenítését.

Végül de nem utolsósorban, nem esik szó a hazai és a közép-kelet-európai kapcsolatháló-elemzés eredményeiről. Hogy csak egy példát hozzak: megítélesem szerint a skálafüggetlen hálózatok kialakulása kapcsán jól használható lehetne a „kapcsolati út-függőség” fogalma, amelyet a nemzetközi szakirodalomban is Sik Endre (2001) nevéhez köthetünk. Kapcsolatháló témában térségünkben Magyarország mellett Szlovéniában folyik komoly kutatás, egyebek közt a népszerű Pajek kapcsolatháló-elemző programcsomag fejlesztése.

Elveszett szociológusok

Valószínűleg igazat mondtam jelen recenzió bevezetésében, hogy az eddig szociológiai/antropológiai szakdiszciplínának tekintett *kapcsolatháló-elemzés* iránt fordult természettudományok érdeklődése, ám az igazsághoz tartozik, hogy ez a folyamat Barabási könyvéből kevéssé derül ki. Osztanom kell Fernand Amblard észrevételét, aki a *Behálózva* és két másik kötet kapcsán úgy nyilatkozik, hogy „*kifejezetten pontatlanságnak tekinthető, hogy a szerzők nem jelzik a szociológia hozzájárulását a kapcsolatháló elemzéshez. A kapcsolatháló elemzés és kapcsolati tőke kutatások fejlődése eredményeként létrejött empirikus munkák (mint a Social Networks és a JoSS publikációi), módszertani kézikönyvek (mint Wasserman–Faust 1994) és alapvető elméleti írások (mint Coleman 1990) teljességgel hiányoznak mindhárom áttekintett könyvből*”. A Barabási-kötetről azt is megjegyzi Amblard, hogy „*hajlamos egyoldalúan, (...) saját munkájának nézőpontjából tekinteni az általa vizsgált sokféle kutatási területre, elfeledkezve az ezen területek művelőinek kapcsolathálókra vonatkozó megállapításairól*” (Amblard 2003).

A tényeknél maradva, Barabási négy szociológiai kutatásról ír: a „kis világ” kapcsán Stanly Milgram, a gyenge kapcsolatok ereje kapcsán Mark Granovetter, végül a hibrid kukorica illetve a tetracyclin kapcsán Bryce Ryan, Neal C. Cross, Elihu Katz, James Coleman és Herbert Menzel munkássága kerül bemutatásra, rendkívül szórakoztató stílusban. Nem vethető a szerző szemére, hogy a nem adott teljes körű áttekintést a kapcsolatháló-elemzés fejlődéséről, hiszen ez nem is lehetett célja. A fentiekben túl azonban néhány további olyan kutató megemlézése elengedhetetlen lett volna, akik módszertani kérdésekben Barabásiékhoz rendkívül hasonló kérdések kapcsán fontos eredményekre jutottak: a network dinamikával foglalkozó Franz Stokman, a hálózati központosság mérőszámait kidolgozó Phillip Bonacich, strukturális lyukakkal is foglalkozó Ronald Burt, a kapcsolatháló vizualizációján dolgozó Linton C. Freeman, hogy másokat ne említsünk.

Vegyünk egy példát! A kapcsolati sűrűség és centralitás témakörében (e kifejezéseket Barabási nem használja) a kötet egy 1998-ban megjelent fizikai jellegű publikációra hivatkozik: „*Watts és Strogatz bevezette a csoporterősségi együttthatót. Tegyük fel, hogy az olvasónak négy jó barátja van. Ha ők egymással is mind barátok, akkor összeköthetjük őket egy-egy vonallal, és így összesen hat baráti kapcsolatot kapunk. De könnyen előfordulhat, hogy valamelyik két barátunk egymásnak nem barátja. Ilyenkor a baráti kapcsolatok tényleges száma hatnál kevesebb, mondjuk négy. Ebben az esetben baráti körünk csoporterősségi együttthatója 0,66. A csoporterősségi együtttható megmutatja, hogy az olvasó baráti köre milyen szorosan kapcsolódik össze. Az egyhez közeli érték azt jelenti, hogy minden barátja jó barátja a többinek. Másrészt, ha a csoporterősségi együtttható nulla, akkor ön az egyetlen személy, aki a baráti körét együtt tartja, hiszen úgy tűnik, hogy ők nem élvezik egymás társaságát*” (Barabási 2003: 4/1 láncszem).

A valóságban a csoporterősség (és a kapcsolati *sűrűség*) fogalmát és együttthatóit jóval korábban megalkották, bevezetéséről tehát legfeljebb a fizika területén beszélhetünk. Phillip Bonacich 1987-ben megjelent módszertani cikke már közismert dologként tárgyalja a csoporterősséget, mérésének különböző technikáit pedig a fent vázoltnál lényegesen sokrétűbben járja körül.

Míg a kapcsolatháló-elemzés szociológiai vonatkozásairól kevés, akkor az antropológiai vonatkozásairól egyenesen semmi szó nem esik a munkában. Ez azért meglepő, mert a kapcsolatok vizsgálatát köztudottan Radcliffe-Brown ajánlotta először a társadalomkutatók figyelmébe a brit Királyi Antropológiai Társaságbeli elnöki székfoglaló beszédében, 1940-ben. Több áttekintő munka a brit szociálanropológiához (és a „manchesteri iskolához”) köti a kapcsolatháló-elemzés kialakulását (lásd Molina 2001). Nem esik szó a könyvben Larissa Adler Lomnitz 1971-ban publikált klasszikus munkájáról, amely a chilei középosztály a társas kapcsolatainak szerepéről ír. A cikk ma antropológusok körében hasonló ismertségű, mint Granovetter írása a gyenge kapcsolatokról a szociológusok körében, a legtöbb világnyelvre lefordították, egyebek közt magyarul is megjelent (Adler Lomnitz 1998[1971]). Az antropológusok számára fejlesztett Anthropack nevű szoftver a kilencvenes évek elején az egyik első kapcsolatháló-elemzésre is alkalmas programcsomag volt. Az antropológus végzettségű programkészítő, Steve P. Borgatti később beszállt az UCINET programcsomag fejlesztésébe – napjainkban a kapcsolatháló-elemzéssel foglalkozó kutatók többsége ezt a szoftvert használja.

Személyes találkozásunk alkalmával megkérdeztem a szerzőtől, hogy miért hagyta figyelmen kívül a kapcsolatháló-elemzés úttörőit, azaz a társadalomkutatókat. Válasza egyszerű volt és őszinte: azért, mert nem ismerte kellőképpen ezt a szakirodalmat. Kifejezte ugyanakkor, hogy örömmel tanul bele ebbe a területbe, már csak azért is, mert érdeklődése a kapcsolatok minősége felé fordul. Túl akar lépni azon az elemzési kereten, amely szerint egy kapcsolat ugyanolyan értékű, mint egy másik, és reméli, hogy a társadalomtudományos megközelítések segíthetnek neki ebben.

Végül egy örömhír: Barabási Albert László és Duncan Watts jelenleg egy olyan szöveggyűjtemény szerkesztésén dolgoznak, amelyben a téma társadalomtudományos úttörői és kortárs természettudományos felfedezői kiegyensúlyozott arányban fognak szerepelni. A könyvhöz Mark Granovetter írt bevezetést. A válogatás legelső írása nem tudományos munka lesz, hanem – mottó gyanánt – Karinthy Frigyes 1929-ben írt novellája, a *Láncszemek*.

Skálafüggetlen irodalom

A közelmúltban körülbelül egyidőben jelent meg három fizikai szemléletű kapcsolatháló témájú könyv (Barabási 2002, Watts 1999 és Buchannan 2002). Mindhárom könyvet, de talán kiemelten Barabásiét nagy érdeklődéssel fogadta a széles tudományos közönség. A témáról szóló diskurzus még mindig hatványfüggvényszerűen növekszik, talán mert ez az irodalom is a skálafüggetlen rendszerekre jellemző módon, kapcsolatok révén gyarapszik.

A kiadók ismertetésein túl négy nívós kritikáról tudok: Amblard 2003, Cohen 2002, Eakin 2003 és Schrage 2003 – ezek közül a legszélesebb közönséghez kétségkívül a *The New York Times*-ban megjelent ismertetés juthatott el. Mindegyik a legnagyobb elismerés hangján szól Barabási könyvéről, kiemelve, hogy a szerző számtalan publikációján kívül a BBC, NPR, CBS, NBC, ABC, CNN és más média csatornákon is népszerűsíti eredményeit.

A kapcsolatháló elemzéssel foglalkozó kutatók szkeptikusabbak az eredményeket illetően. Valóban nehéz megérteni, hogy miközben a kapcsolatháló elemzés (általában) sok évtizedes fejlődést ért meg különösebb sajtóvisszhang nélkül, a közelmúltbeli, fizika felől érkező felfedezéseket milyen nagy hírverés veszi körül. A SOcNET, a REDES és a HUNNET listán azaz a kapcsolatháló elemzők angol, spanyol és magyar nyelvű levelezési listáján egyaránt elsősorban azt emelték ki, hogy a Barabási által skálafüggetlennek nevezett jelenség kapcsolatháló-elemző berkekben már régóta ismert – elismerve ugyanakkor, hogy senki sem látott ebben olyan általános érvényű magyarázó elvet, mint Barabási. Többen (Ivan Blanco, Valdis Krebs, Mark Handcock, Martina Morris és mások) hangsúlyozták, hogy a kapcsolatok nem csak kétféle (Poisson- illetve hatványfüggvény-) elosztást követhetnek, több más eloszlást is megfigyeltek már.

A magyar kiadás

A Magyar Könyvklub kiadása külsejében híven követi az eredetit: ugyanaz a borítódesign, a betűtípus, sőt a nyomdai kivitelezés minősége is elérte az amerikai színvonalat. Ki kell emelni a fordító, Vicsek Mária munkáját, akinek köszönhetően a könyv magyar nyelven éppen olyan lebilincselő, mint angolul. A fordítás jelentőségét növeli, hogy a kapcsolatháló-elemzéssel foglalkozó hazai szakirodalom – új diszciplináról lévén szó – nem alakított még ki egységes nyelvezetet. Jelen fordítás által bevezetett kulcsszavak (mint például a skálafüggetlenség) a továbbiakban kétségkívül a kapcsolatháló-elemző szakszótár részét fogják képezni. Más kifejezések alternatív megoldást jelenthetnek a továbbiakban. A korábbi hazai gyakorlatban például a „link” szó magyar fordítása inkább „kapcsolat” volt, így a könyv címe (*Linked*) *Behálózva* helyett inkább *Összekapcsolva* lehetett volna, a fejezetcímekben a „first link” fordításakor „első kapocs”, vagy „kapcsolat” szerepelhetett volna a jelenlegi „láncszem” helyett (lásd Angelusz–Tardos 1990; Szántó–Tóth 1993). Azt gondolom azonban, hogy a korábbi munkáktól eltérő, de találó nyelvezet szerencsésen gazdagíthatja a hazai szakirodalmat, és elképzelhető, hogy a „behálózottság”, a „láncszem” és más kifejezések a hazai szaknyelv részévé válnak.

Ábel a weben

Egy izgalmas könyv elolvasása után természetes, ha felébred a kíváncsiság a szerző iránt. Az Internethez fordultam, ahol a kereső hamar rátalált Barabási Albert László honlapjára. A honlap alapján egy sokoldalú, érdekes személyiség képe rajzolódott ki: csíkszeredai származású, aki később Budapesten folytatta fizikusi tanulmányait, az Egyesült Államokban szerzett doktori fokozatot, majd néhány évi pénzkereset után visszatért az egyetemre, hogy megvalósíthassa Internettel kapcsolatos kutatásait. Oda-kint egy főként magyarokból álló kutatócsoportot hozott létre. A tudomány modern sztahanovistája, aki 2002-ben 18 közreadott és/vagy elfogadott (társszerzős) publikációval gazdagította a szakirodalmat – nem számítva az ismertetett könyvet. Honlapján a *személyes* rész három *linket* jelent: országom (Transylvania), városom (Csíkszereda) és népem (a székelyek). A könyv eredeti, angol nyelvű kiadásban magyarul szól az ajánlás: „Szüleimnek”.

Irodalom

- Adler Lomnitz, L. (1998 [1971]): Komóság: kölcsonös szívességek rendszere a chilei városi középosztályban. *Replika*, 29: 139–150. www.replika.hu
- Amblard, F. (2003): Simultaneous Social Networks: A Review of Three Books. JASSS <http://jasss.soc.ac.uk/6/2/reviews/amblard.htm>
- Angelusz, R.–Tardos, R. szerk. (1991): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Barabási, A. L. (2002): *Linked. The New Science of Networks*. Cambridge MA: Perseus Publishing.
- Barabási A. L. (2003): *Behálózva*. Budapest: Magyar Könyvklub.
- Barabási, A. L.–Albert, R. (1999): *Science*, 286: 509–512. <http://www.nd.edu/~networks/Papers/science.pdf>.
- Barabási, A. L.–Albert, R.–Jeong, H. (1999): *Physica*, 272: 173–187. <http://www.nd.edu/~networks/Papers/physica.pdf>.
- Barabási, A. L.–Albert, R.–Jeong, H. (2000): *Nature*, 406: 387–482 http://www.nd.edu/~networks/Papers/nature_attack.pdf.
- Barabási, A. L.–Dezső, Z. (2002): Can We Stop the AIDS Epidemic?(Megjelenés előtt) <http://xxx.lanl.gov/abs/cond-mat/0107420>.
- Bonacich, P. (1987): Power and Centrality: A Family of Measures. *American Journal of Sociology*, 92: 1170–1182.
- Cohen, D. (2002): All The world s a Net. *New Scientist*, 2338: 2002. 04. 13.
- Coleman, J. S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Boston: Harvard University Press.
- Eakin, E. (2003): Connect, They Say, Only Connect. *The New York Times*: 2003. 01. 25. www.nytimes.com.

- Marx, Gy. (2000): *A marslakók érkezése. Magyar tudósok, akik nyugaton alakították a 20. század történelmét.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Molina, J. L. (2001): *El análisis de redes sociales. Una introducción.* Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Schrage, M. (2002): *Network Theory s NEW Macth.* Best Business Books 2001-2002: 41–46 <http://www.strategy-business.com>.
- Sík, E. (2001): Kapcsolatérzékeny útfüggőség. *2000*, 7-8: 11–24; Kovács, J. M. (szerk.): *A zárva várt Nyugat.* Budapest: 2000 könyvek, 350–383.
- Szántó, Z.–Tóth, I. Gy. (1993): Társadalmi hálózatok elemzése. *Társadalom és Gazdaság*, 1.
- Wasserman, S.–Faust, K. (1994): *Social Network Analysis. Methods and Applications.* Cambridge: University Press.
- Watts, D.J.–Strogatz, S. H. (1998): Collective Dynamics of ‘Small-World’ Networks. *Nature*, 393: 440–442.

Ajánlott honlapok

- Barabási Albert László honlapja <http://www.nd.edu/~alb/>
- Magyar Könyvklub <http://www.mkk.hu/leiras.jsp?bookID=178865>
- MSZT Kapcsolatháló elemző szakosztály: www.socialnetwork.hu
- HUNNET levelezési lista: <http://groups.yahoo.com/group/hunnet/>
- Connections folyóirat <http://www.sfu.ca/~insna/indexConnect.html>
<http://www.heinz.cmu.edu/project/INSNA/joss/index1.html>
- Journal of Social Structure
<http://www.heinz.cmu.edu/project/INSNA/joss/index1.html>
- Redes folyóirat <http://seneca.uab.es/antropologia/jlm/>
<http://usuarios.tripod.es/revistaredes/>
- UCINET, Anthropack programcsomagok: <http://www.analytictech.com/>
- Erdős szám: <http://www.acs.oakland.edu/~grossman/erdoshp.html>
- Robert Hanneman kapcsolatháló elemző kézikönyve
<http://faculty.ucr.edu/~hanneman/SOC157/NETTEXT.PDF>

Simonovits András

GÁL RÓBERT IVÁN (SZERK.): APÁK ÉS FIÚK ÉS UNOKÁK: JÖVEDELEMÁRAMLÁSOK EGYÜTT ÉLŐ KOROSZTÁLYOK KÖZÖTT

(Budapest: Osiris Kiadó és Tárki, 2003.)

Apák, fiúk és unokák. Politikailag korrekten: szülők, gyermekek és unokák (bár a „gyermekek” is szülők). Az együtt élő korosztályok közti jövedelemáramlásokkal az emberiség az idők kezdete óta foglalkozott és foglalkozni is fog. Ezt a fontos témakört járja körül Gábos András, Gál Róbert Iván szerkesztő, Medgyesi Márton és Tarcali Géza 200 oldalas könyvükben.

A szerkesztő négy fejezetre tagolta a könyvet: 1. Bevezetés, 2. Termékenység, 3. Nemzedékek közötti újraelosztás és 4. Családon belüli jövedelem- és vagyónáramlás.

Először röviden ismertetem a négy fejezet tartalmát, majd értékelem a könyvet.

1. A *Bevezetés*ben a szerkesztő áttekinti a témakört, hat alfejezetre tagolva mondanóját. Az *1.1. alfejezet*ből megtudjuk, hogy a demográfusoktól kezdve a dinamikus makroökonómia művelőikig bezárólag mennyi szakterület kutatja e kérdéskört. Az *1.2. alfejezet* a nemzedékek közti áramlások sémáját vázolja, megkülönböztetve az előre- és visszaáramló javakat, az elsőben a dolgozóktól a gyerekekhez, a másodikban a dolgozóktól az idősekig áramlanak a javak és szolgáltatások. Az *1.3. alfejezet* a hazai jóléti programok korprofilját mutatja be, az *1.4-1.6. alfejezet* a tőke-, biztosítási piacok és a társadalombiztosítás nélküli, illetve melletti transzferrendszereket elemzi.

A *Bevezetés* után következik a három témakör részletes kifejtése. Ahol lehet, az elméleti bevezetést nemzetközi, majd hazai empirikus eredmények kifejtése követi.

2. *Termékenység*. Jól ismert, hogy a modern társadalmak egyik legnagyobb problémája, hogy a szülőkorban levő nők nem akarnak annyi gyereket szülni, amennyi biztosítaná a népességszám állandóságát. Ugyanakkor a hagyományos társadalmakban túl sok gyerek születik, és a modern egészségügy hatására a népességszám elképzelhetetlen ütemben nő (Banglades).

A *2.1. alfejezet*ben Gál Róbert Iván a termékenység „időskori biztonság”-hipotézise és a nyugdíjrendszer kapcsolatát vizsgálja. Kézenfekvő magyarázat a fentiekre, hogy a fejlett országok társadalombiztosítási rendszere a szülőkorban levők számára „feleslegessé” tette a gyermekeket; míg a „fejlődő” országokban túlzottan sok gyermekre van szükség, ha a szülő öregkorát biztonságban akarja leélni. Hasonló hatással lehet a fejlett tőkepiac léte és nemléte.

A *2.2. alfejezet*ben Gál Róbert Iván a nyugdíjrendszer termékenységi hatásait vizsgálja. A vizsgálatok egyaránt alkalmaznak kikérdezéses technikákat és idősoros módszereket. „A keresztmetszeti adatok többségükben alátámasztják a termékenység időskoribiztonság-hipotézisét...” (Gál 2003: 47) Persze itt is felvetődik, hogy mi az oksági lánc iránya: kevesebb gyermek miatt van szükség nyugdíjrendszerre, vagy a nyugdíjrendszer feleslegessé teszi a gyermekeket?

A 2.3. *alfejezetben* Gábos András a családtámogatási rendszer termékenységi hatásait mutatja be. Az elméleti kiindulás G. Becker modellje, amelyben a gyermeket tisztán fogyasztási jószágnak tekinti. E modell szerint minél nagyobbak a családi támogatások, annál több gyermek születik. A fejlett országok tapasztalatai azonban elmentmondanak a modell következtetéseinek (Gál 2003: 51). A bíráló hatására Becker újragondolta modelljét, és a gyerekszám mellé bevezette a gyermekek minőségét is. A szülő a hozamot maximalizálja, és Becker szerint a modern társadalmakban a kevesebb (gyermek) több (haszon). A gyermeket tőkejószágnak tekintő elméletekre itt csak utalunk.

A családtámogatások statisztikai (ökonometriai) elemzésének is gazdag irodalma van. A probléma csupán az, hogy milyen kontrollváltozókkal dolgozunk, és milyen késleltetéseket alkalmazunk. A vizsgálatok megerősítik az elméleti előrejelzést: egyébként változatlan körülmények között, nagyobb támogatás nagyobb termékenységet jelent.

A 2.4. *alfejezetben* Gábos András a magyar adatokon külön is elemzi a kérdést. A nehézség abban rejlik, hogy a családtámogatási mutatók reál- és relatív értéke hullámzik, míg a termékenység folyamatosan csökken. Külön gondot okoz a születések időzítése. Ismert, hogy az 1950-es évek elejének abortusztilalmával a születésszám rekordot döntött (220 ezer Ratkó-gyermek 1954-ben), ezt azonban a tilalom 1956-os eltörlése után egy mélypont követte (1961-ben csak 130 ezer gyermek született). Nehéz megmondani, hogy a tilalom hatására szülő nők hányadrésze szült volna később! A teljes irodalom áttekintése helyett csupán egyetlen adatot ismertetek: „a vizsgált időszakban az egy 0–14 évesre jutó összes családtámogatás összegének egyszázalékos változása a teljes termékenységi arányszám következő évi értékének 0,17–0,19 százalékos változásával járt együtt” (Gál 2003: 74).

3. *Nemzedékek közötti újraelosztás.* Politikai jelentősége miatt talán a nemzedékek közötti újraelosztás kelti a legnagyobb figyelmet.

A 3.1. *alfejezetben* Gál Róbert Iván a nyugdíjrendszeren keresztül történő újraelosztás vizsgálja, ez a legnagyobb rendszer és ez a legjobban mérhető. A legegyszerűbb módszer minden korosztály számára meghatározza a nyugdíjrendszer belső megtérülési rátáját (IRR), amely egy olyan reálkamatlábnak felel meg, amellyel kamatoztatva a be- és kifizetéseket, az életpálya-egyenleg nulla. Ez a mutató nagyon szemléletes, viszont nem veszi figyelembe a transzferek nagyságát. Ezen a hiányosságon segít a nettó befizetések jelenértékének kiszámítása (NPV) – igaz, itt a leszámítolási kamatláb értéke önkényes. A 3.2. *táblázat* szerint egy fiktív felosztó-kirovó nyugdíjrendszerben az 1880-ban születettek IRR-je évi 97%, míg az 1920-tól születetteké csupán 1,2%. Ugyanakkor a NPV a szerény 596 USD-ról (1997-es érték) az 1910-ben születettekénél lecsökken nullára, majd negatívvá válik: maximuma az 1920-as –166 USD. (Nincs itt tévedés? Nem túl kicsik a számok?)

A szerző gondosságát dicséri, hogy miután számos konkrét (amerikai, német stb.) nyugdíjrendszer mutatóit összehasonlítja, rámutat a számítások korlátjaira. A legfontosabb kérdés: ha hosszú távon is hiány mutatkozik, akkor melyik korosztályok állják a számlát.

A 3.2. *alfejezetben* Gál Róbert Iván és Tarcali Géza magyar adatokon is áttekinti a korosztályi számla módszerét. Először megállapítjuk egy adott év transzferprofilját, aztán alkalmasan választott növekedési ütem segítségével kivetítjük a profilt a jövőre.

Megbízható népesség-előrejelzésekre támaszkodva, felírjuk a kormányzat hosszú távú költségvetési korlátját (ehhez reális diszkonttényező kell). Az adóó egyensúlyhiányt a bázisév után születendő népességre egyenletesen terheljük.

Az eredeti módszer a már megszületett korosztályok bázisév előtti befizetéseit nem írta jóvá a korosztályi számlában, ezért csak az újszülött és a jövő nemzedékek számláit lehet összehasonlítani. Lehetséges azonban rekonstruálni a korábbi befizetéseket, ez az ún. retrospektív módszer. Gál Róbert Iván és Tarcali Géza hatalmas munkával elkészítették ezt a teljesebb számlát is, és a vizsgálatok főeredményét a könyv 115. oldalán, a 3.4. ábrán mutatták be. „Az ábrán világosan látszik, hogy az elsőként belépő, 1880 után született, körülbelül 50 évfolyam nyert a nyugdíjrendszeren. ... Onnan kezdve azonban a rendszer minden évfolyam számára veszteséges.”

4. Családon belüli jövedelem- és vagyonáramlás. A 4. fejezet a legnehezebben megfogható, mindazonáltal alapvető kérdéssel foglalkozik: milyen irányúak és nagyságúak a családon belüli jövedelem- és vagyonáramlások.

A 4.1. alfejezetben Tarcali Géza azt vizsgálja, hogy a racionálisan viselkedő szülők miért költenek a gyerekeikre. Becker (1993) modellje a szülő hasznosságfüggvényébe saját fogyasztásán kívül mondjuk két gyermeke fogyasztását is beleveszi, míg mindkét gyermek hasznossága csak saját fogyasztásától függ. Optimalizálás esetén a szülő a közte és a gyermekei közötti jövedelemkülönbséget transzferrel egyenlíti ki: kisebb jövedelmű gyermek nagyobb transzfert kap. Becker „Rotten Kid” (rothadt gyermek, ezt a magyar szerző előzőkenyen hálátlanak fordítja) tételét tovább gondolva Barro (1974)-ben megfogalmazza az ún. ricardói ekvivalenciát (azért úgynevezett, mert maga Ricardo nem hitt benne, de ezt a feltaláló mellékesnek gondolta): „A kormányzat által generált bármilyen, a szülők nemzedéke és a gyermekek nemzedéke közötti újraelosztást (társadalombiztosítási vagy a költségvetési hiány hitelből való finanszírozása) az érintettek magántranszferek útján semlegesítik” (Gál 2003: 124).

A 4.2. alfejezetben Medgyesi Márton a téma empirikus vizsgálati módszereiről számol be. Itt csak a legnevezetesebb vitára utalok: az életciklus-elmélet atyja, a Nobel-díjas Modigliani 1954-től kezdve azt állította, hogy a társadalmilag felhalmozott tőke túlnyomó része nyugdíjcélú előtakarékoság (Modigliani 1988), míg Kotlikoff és Summers (1981) szerint pedig fordított a helyzet: a felhalmozott tőkének csupán töredéke kapcsolódik az életciklushoz. Nyilvánvalóan értelmezési kérdések húzódnak meg a vita háttérében, de nehéz eloszlatni azt a gyanút, hogy a modern közgazdaságtanban, de különösen az amerikaiban, túlzott ösztönzés létezik a szellemi termékdifferenciálásra.

A 4.3. alfejezetben Medgyesi Márton a magyar tapasztalatokat ismerteti. Itt is csak ízelítőre van helyem: A „...gyermekes háztartások 44 százalékára jellemző gyermekeinek a segítése.... A transzfervagyon a háztartások vagyonának 8–20 százalékát teszi ki.” (Gál 2003: 196)

A könyvet gazdag irodalomjegyzék zárja.

Az ismertetés végére érve, rátérek az értékelésre.

A könyv nagyon alaposan körüljárja e bonyolult témát. Részletesen ismerteti az egymással versengő elméleteket, bemutatja az alkalmazott empirikus vizsgálati módszereket. Lényeges, hogy a szerzők a témakör aktív művelő (a recenzens maga is több cikket írt Gállal és Tarcalival a korosztályi számlákról, ezek szerepelnek a könyvben is). Ennek az alkotói hozzáállásnak tudható be, hogy a szerzők nem elégszenek meg a

külföldi vizsgálatok mechanikus ismertetésével, hanem hozzáteszik saját – hazai vonatkozású – eredményeiket is, és azok szűrőjén keresztül mutatják be mások kutatásait is.

A könyv nyelvezete élvezetes, kiállítása gondos, csupán néhány helyen csúnyák a bonyolultabb matematikai képletek. Minden bizonnyal nemcsak tankönyvként, hanem kézikönyvként is jó szolgálatot tesz a magyar érdeklődőknek.

Nem lenne igazi azonban egy recenzió, ha nem tartalmazna némi bírálatot is.

Ízlésem szerint maga a könyv nem eléggé kritikus. Tapasztalataim szerint sokan hajlamosak azt hinni, hogy ha valami egy rangos és referált tudományos lapban megjelent, akkor az igaz. Ez még a legmegbízhatóbb természettudományokban sincs így, és a közgazdaság-tudományban sokkal rosszabb a helyzet. Maga a vizsgálandó társadalmi valóság sokkal bonyolultabb, és a fizikával versengeni óhajtó közgazdászok túlzott magabiztossággal mondanak véleményt.

Hogy ne mozogjak túlzott általánosságban, hadd hozzak egy példát saját területemről. Nemrég jelent meg egy cikk (Razin–Sadka–Schwagel 2002) világhírű – a könyvben is idézett – szerzők tollából a szakma vezető folyóiratában, amely éppen a könyv egyik központi témájával foglalkozik: mi a népességöregedés és a jóléti állam viszonya? (Erről a könyv következő kiadásában már be is lehetne számolni.) A cikk szerzői arról a tényről számoltak be, hogy 1965 és 1992 között 13 OECD országban a jóléti állam GDP-ben kifejezett mérete 30%-ról 41%-ra nőtt, miközben az eltartottak aránya a népességben 58%-ról 54%-ra csökkent. Bonyolult ökonometriai számításokkal, a többi tényező kontrollálásával azt találják, hogy az eltartottak aránycsökkenése 1,5 százalékpontot magyaráz meg a teljes változásból. Ezt a megfigyelést a cikk szerzői egy szellemes és korszerű modellel meg is magyarázták.

A jeles szerzők (és a cikk lektorai) csupán a következő körülmények fölött siklottak el: a) A népesség eltartotti részének nagysága nagyon lazán kapcsolódik a népesség demográfiai szerkezetéhez (lásd például az átmeneti gazdaságok gyorsan romló foglalkoztatottsági mutatóit). b) Az idősek arányának növekedésével párhuzamosan csökken a gyermekek részaránya, és a kettő összege akár csökkenhet is, a népesség mégis öregszik. c) Bár minden elméleti modell egyszerűsít, azt azonban nem illik föltenni, hogy nemcsak az idősek, hanem a fiatalok (értsd: dolgozók) is ugyanakkora tb-járadékot kapnak, hogy ők is közvetlenül érdekeltek legyenek a transzferrendszer megszavazásában. d) Az is kétséges, mire megyünk egy olyan modellel, ahol az öregkori nyugdíj szinte csak ráadás a munkajövedelemhez és a munkavállalói járadékhoz (munkanélküli-segély, stb.). Azt gondolom, hogy a mai közgazdaságtan túlságosan is megfogadta Milton Friedman tanácsát: a modell feltevései lényegtelenek, csak az előrejelzés legyen jó.

Úgy vélem, hogy a könyvben ismertetett modellek között is vannak felületesebb darabok, amelyekben való túlzott bizalom inkább ártalmas, mint hasznos.

Fontosabb kérdés a tb-nyugdíjrendszerek megítélése. Minden tiszteletem ellenére nem értek egyet a szerkesztővel (és a szakma többségével) a tb-nyugdíjrendszerek negatív megítélésével. A korosztályi számlákról a 3. pontban már szóltunk, magyar változatának kidolgozásában magam is részt vettem. Vitathatónak, sőt félrevezetőnek tartom azonban a számláknak azt az értelmezését, hogy a tb-rendszerben először részvevők – a többiek kárára – jól jártak, potyautasok.

Ezek a rendszerek általában nem önző politikusok agyából pattantak ki, hanem a tőkésített nyugdíjrendszerek romjain keletkeztek. (Erre utal a 105. o. 13. lábjegyzete is: „... gazdasági vagy társadalmi kataklizmák esetén a felosztó-kirovó rendszer általában stabilabb és könnyebben regenerálódik, mint a tőkefedezeti séma, mivel a humántőke nehezebben pusztítható el, mint a fizikai tőke.”) Lehet emellett érvelni (lásd például a tb-rendszerek kisszámú elméleti híveinek legnevesebbikét, Diamond 2002), hogy hiba volt a Nagy Válság csődje után a gazdagokon is segíteni a felosztó-kirovó rendszer bevezetésével. (Emlékeim szerint ugyan az 1920-as évek némafilmjeinek csillaga, Buster Keaton sok millió dolláros vagyona az 1929-es tőzsdekrachban elúszott. Az 1950-es években szerény tb-nyugdíját azzal egészítette ki, hogy dobható habostorták készítéséhez adott tanácsot az amerikai TV-knek.) Lehet úgy is érvelni, hogy a II. világháború után az államadósságból kellett volna újra feltőkésíteni az I. világháború után egyszer már csődbement magánpénztárakat, hogy 2000-re már ne legyenek megszolgáltatlan járadékok. De ez akkor szinte senkinek sem jutott eszébe, és ha eszébe jutott volna, nem biztos, hogy érdemes lett volna megvalósítani.

De meg lehet említeni az 1960-as évek magyar tsz-nyugdíját, amely emlékeim szerint havi 230 Ft-tal kárpótolta elvesztett földjeikért az időseket. (A fiatalabbak kedvéért megjegyzem, hogy akkoriban ezért a pénzért egy közepes minőségű félcipőt lehetett volna venni, tehát nem volt nagyon sok pénz.)

Vidámabb időkre térve, most az egész világ éppen egy újabb tőzsdeválság közepén van, és senki sem tudja megmondani, hogy mikor kecmergünk belőle ki: Japán már 1990 óta benne ül. Biztos, hogy olyan jó üzlet a magánnyugdíj az egyéneknek?

Recenzióm végére érve, még egyszer leszögezem: *Az apák és fiúk és unokák* jó könyv, magam is sokat tanultam belőle, és biztos vagyok benne, hogy az érdeklődő olvasó is sokat fog tanulni belőle.

Irodalom

- Barro, R. J. (1974): Are Government Bonds Net Worth? *Journal of Political Economy*, 82: 1095–1117.
- Becker, G. (1993): *A Treatise on Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Modigliani, F. (1988): Életciklus, takarékoság és nemzeti vagyon. (Nobel-díj előadás) In Modigliani, F.: *Pénz, megtakarítás, stabilizáció*. Budapest: KJK.
- Diamond, P. (2002): *Social Security Reform*. The Lindahl Lectures, Oxford: Oxford University Press.
- Gál, R. I.–Simonovits, A.–Szabó, M.–Tarcali, G. (2000): Nyugdíjreform és korosztályi számla. In Augusztinovics (szerk.): *Körkép reform után: Tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány, 272–297.
- Kotlikoff, L.–Summers, L. (1981): The Role of Intergenerational Transfers in Aggregate Capital Accumulation. *Journal of Political Economy*, 89: 706–732.
- Razin, A.–Sadka, E.–Schwagel, P. (2002): The Aging Population and the Size of the Welfare State. *Journal of Political Economy*, 110: 900–918.

Kiss László

KOVÁCH IMRE (SZERK.): HATALOM ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁS. A POSZTSZOCIALIZMUS VÉGE

(Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.)

Tizenkét évvel a rendszerváltás után jogos igényként merül fel az eltelt időszak főbb társadalmi, gazdasági folyamatainak, változásainak átfogó bemutatása. Mivel a tanulmánykötet mint műfaj nem kifejezetten alkalmas szintézisjellegű elméleti modellek felállítására és átfogó következtetések levonására, a *Hatalom és társadalmi változás* néhány fontosabb csomópont – privatizáció, társadalmi problémák, vidékkérdés – köré szervezi a részterületekre vonatkozó empirikus kutatások alapján készült elemző tanulmányokat.

„Ezt a kötetet azzal a szándékkal állítottuk össze, hogy hozzájáruljunk annak megértéséhez, hogyan függnek össze a gazdaság, a politika és a társadalom jelenségei a szocializmus utáni korszakban, hogyan befolyásolták a politikai szereplők döntései a társadalom és a gazdaság új rendjének kialakulását, és mi is következik a posztszocializmus után.” (Kovách szerk. 2002: 19) A hármas tagolású kötetben két egységes témakör – *Privatizáció, A vidék* – mellett a harmadik (középső) rész – *Társadalmi következmények és válaszok* – konkrét esettanulmányokat, illetve elemző munkákat tartalmaz a vidéki szegénységről, a munkavállalói érdekképviselet alakulásáról, a kistérségi vállalkozásfejlesztésről, illetve a feketegazdaságról: „arra keresi a választ, mi volt a társadalom válasza a politikai döntésekkel elindított gazdasági reformokra” (Kovách szerk. 2002: 20).

Csité András és Kovách Imre *A privatizáció: új gazdasági elit és a vállalati tulajdon* című írásában kísérletet tesz az 1988 és 1997 közti időszak fontos gazdasági folyamatainak, a privatizációnak, a nagyvállalati szektor átalakulásának, illetve az ezekkel összefüggő gazdasági elitképződés kérdéseinek tisztázására. A privatizáció témaköre széleskörűen feldolgozott, bár az idevágó kutatások, illetve tanulmányok (kiemelhetők a témában Voszka Éva munkái) általában csak a folyamat egy-egy szegmensét vették górcső alá. Csité és Kovách a privatizációt a gazdasági elit átalakulásával párhuzamba állítva vizsgálja, nagyobb ívű áttekintést nyújtva a rendszerváltás utáni gazdaságon belüli hatalmi átrendeződés jellegéről. Szalai Erzsébet és Szelényi Iván elméleteinek (technokrácia, menedzserizmus) újragondolása mellett a szerzők a gazdasági elit „elitesezésére”¹, az elitcserélődés folyamatára, illetve a gazdasági elitnek a politika szférájától való függetlenedésére helyezik a hangsúlyt. A nagyvállalatok piaci szereplésének, a szektor gazdasági mutatóinak elemzése a vállalati tulajdonformák és a vállalat termelési hatékonysága közti fontos összefüggésekre, az e mögött meghúzódó

1 1997-re a gazdasági elitben 1993-hoz képest egy jobb társadalmi háttérű csoport jelent meg – írják a szerzők, amely sokkal nagyobb arányban budapesti születésű, valamint felsőfokú végzettségű (Kovách 2000: 29).

dó vállalati modellekre és stratégiákra mutat rá. A privatizáció egyik típusának, a Munkavállalói Résztulajdonosi Program lassú elhalásának okait kutatja Boda Dorottya és Neumann László tanulmánya. Az MRP típusú cégek belső viszonyait elemezve a legfőbb okokat a vezetők kezében történő részvénytulajdon-koncentrációban és a „tulajdonosi” szereppel járó gondolkodási és viselkedési formák kialakulatlanságában látják.² A MRP-vállalatok bár nem tartoznak általában véve a súlyosan veszteséges kategóriába, de fejlődésük stagnál, a szektor instabil; a tőkekoncentráció és a külső kivásárlás révén úgy tűnik, ez a Nyugaton sikeres tulajdonforma Magyarországon komoly támogatottság hiányában felszámolódásra ítéltetett (Kovách szerk. 2002: 80–82).

A tematikus blokkok közti összefüggéseket is példázza Tóth András két munkája, a *Szakszervezet-szervezés magyarországi autógyárakban*, valamint a „társadalmi következmények és válaszok” közé sorolt *Két tűz között: üzemi tanácsok, szakszervezetek és munkáltatók*. A szakszervezetek témakörében otthonosan mozgó szerző a multinacionális tőke és a szakszervezeti kérdés, valamint az egységes, illetve többszatornás munkavállalói érdekképviselői problematikáját járja körül. A japán és az amerikai típusú termelési, termeltetési modellek, valamint a szakszervezetek (írd és mondd: a munkavállalói érdekvédelem) kvázi-összeférhetetlensége mindeddig nem nagyon került bemutatásra mértékadó tudományos körökben. Tóth András a szakszervezet-alakulás nehézségeit, a menedzsmenti ellenállást, a japán és amerikai tulajdonú vállalati menedzsmentek és szakszervezetek eltérő technikáit, stratégiáit bemutatva a modern munkahelyi konfliktusok világába nyújt betekintést. A munkavállalói érdekvédelem érvényesíthetősége és a megkettőzött érdekképviselői rendszer közti problémákra derül fény a szerző második tanulmányában: kibontakozik előttünk egy ellentmondásos, nem megfelelően kidolgozott törvényi szabályozás, amely az üzemi tanács intézményének meghonosításával több ponton megkérdőjelezte a munkahelyi szakszervezetek legitimitását, és áttekinthetetlen tette az érdekvédelem és érdekképviselői intézményes csatornáit.

A kötet – mint az előzőekben már idézett szövegrészlet is jelzi – egyik célkitűzése az, hogy vázolja, hogyan is „reagált” a társadalom a rendszerváltást követő gazdasági, politikai folyamatokra. Laki László cikke (*A szegénység közelebről*) kiegészíti mind ezt: megmutatja, hogy mit „szenvedett el” a társadalom egy része a nevezett időszakban. A magyar szociológiában ki nem mondott, de általánosan elterjedt előfeltevés szerint a szegénységről a szociálpolitikai nézőpont szűrőjén át érdemes és kell beszélni. Laki eltér ettől a megközelítéstől: munkája visszahozza a szociológia területére az elszegényedés, a szegénység témakörét. A tanulmány egy, a rendszerváltást követő ipari átstrukturálódásból vesztesen kikerült, az új iparosodásból kimaradt régió társadalmi-gazdasági viszonyait elemzi, a szegénység kialakulásának és fennmaradásának okait kutatja. A szegénység kialakulásának legfőbb társadalmi okát a korai munkába állásból következő alacsony iskolai végzettségben látja; a helyzetet erősen rontja az alacsonynak általában nem nevezett szakmunkás-végzettség erodálódása. Ennek következtében „*az alacsony iskolázottság problémája már messze túlmutat az általános*

2 “(A) tulajdonosi fórumok működése nagyon hasonlít a régi munkásgyűlések hagyományához, ahol inkább a vélemények meghallgatása, tét nélküli megvitatása folyik, sok esetben a résztvevők vagy maguk sincsenek tudatában tényleges jogosítványaiknak, vagy nem akarnak élni a konfrontáció végletes formáival ... Tulajdonosi 'érdekképviselőként' eladható az, ami tulajdonképpen munkavállalói érdekvédelem, s 'belepofozásnak' minősülhet az, ami valójában a tulajdon védelme.” (Kovách szerk. 2000: 29)

iskolát vagy azt sem végzettek...” (Kovách szerk. 2002: 128). A szerző az állam gazdasági-társadalmi szerepvállalásának olyan rendszerimmanens „anti-jóléti” elemeire is rávilágít, mint például a munkaerő-piacon felesleggé váló népesség legitim módon történő inaktívává tétele a „leszázalékolás” révén: „*Ez a látszólag egészségügyi szempontú és indíttatású eljárás, illetve minősítés ténylegesen a munkaerő-piaci feszültségek levezetését és a hivatalos munkanélküliség csökkentését volt – és van – hivatva csökkenteni. (Az érintettek megélhetési gondjait persze ez nem oldja meg, hiszen a járadék összegéből nem lehet megélni, és ezt a problémát a magas infláció mind rövid, mind hosszú távon – mivel döntően 45-55 év közötti, középkorú emberekről van szó – csak tetézi.)*” (Kovách szerk. 2002: 122) Mindezek figyelembevételével a felelősség a politikát terheli – állapítja meg. „*Ahhoz, hogy változtatni lehessen a vázolt állapotokon, komplex beavatkozásra van szükség, nem elég egyes problémák alkalmi és elszigetelt kezelése. Ez pedig elképzelhetetlen átfogó és kidolgozott kistérségi és regionális fejlesztési tervek, politikai törődés és akarata nélkül.*” (Kovách szerk. 2002: 131)

Az ellentmondásokkal teli gazdasági fejlődés, a regionális adottságok és elmaradottságok egyik oldalát járja körül a laikus olvasó számára is élvezetes *A feketegazdaság: érdekek és szereplők* című tanulmány; Borboly István, Horváth Gergely Krisztián, Kovách Imre és Nagy Réka munkája. Két régió: Kelet- és Nyugat-Magyarország (Szabolcs-Szatmár és Győr-Sopron megye); két tevékenységi kör: piacozás és olajcsempészet – ezek alkotják a vizsgált területeket. A tudományos kutatásban ritka módon: „belső informátor” segítségével térképezik fel és mutatják be az ukrán-magyar határon zajló illegális olajkereskedelmet, valamint a határmenti falvak csempészéséből és olajraktározásból élő lakóinak szerepét.

A feketegazdaság másik aspektusát, a lengyel, romániai és ukránai árusok által üzött piacozó kereskedelmet „a történeti régiók közti árucseré” legújabbkori újraéledéseként értelmezik. A két eltérő fejlettségű, eltérő adottságokkal bíró régióban (Nyíregyháza és Győr központtal) zajló feketegazdaság (az illegális piacozás) helyzetének összevetése az eltérő sikerességű és intenzitású szabályozási folyamatokra hívja fel a figyelmet. A szerzők szembeszállnak a feketegazdaság egyértelműen negatív értékelésével, a feketegazdaság és a szervezett bűnözés gyakori összemosásával. Jó érzékkel fedezik fel fontos társadalmi-gazdasági meghatározottságait és vonatkozásait. „*(E) jelenségköröt elemezve sokkal fontosabbnak tartjuk, hogy a posztoszocialista átalakulási válság körülményei között olyan gazdaságszerveződést figyelhettünk meg, amelyet az átalakulás vesztesei mozgatnak, amelynek életképessége bizonyított, és amellyel szemben az állami gazdaságpolitika nem tudott a jól-rosszul működő szociálpolitika segítségévelin túlmutató alternatívákat felmutatni.*” (Kovách szerk. 2002: 214)

Az „illegális” vállalkozók mellett a legális vállalkozói szektor is megjelenik: Csité András, Horváth Gergely Krisztián és Kovács Ernő *A vállalkozói politikai „áttörés” előzményei, lefolyása és következményei* egy másik kistérség, a turizmusban rejlő felemelkedés lehetőségeit kihasználni igyekvő Keszthely és Hévíz környéke vállalkozóinak gazdasági-politikai stratégiáit elemzi. A cikk a helyi vállalkozói réteg politikai befolyásgyakorló csoporttá szerveződésének menetét mutatja be, és rávilágít a folyamatban a diszkurzív tér szerepének fontosságára.

A kötet terjedelmileg lehangsúlyosabbnak tűnő része a rendszerváltás utáni vidékfejlődéssel, átalakulással, vidékfejlesztési stratégiákkal illetve az agrárium problematikájával foglalkozik. *Vidéki történet* című írásában Csité András és Kovách Imre

többéves kutatómunkájuk eredményeként nagy ívű áttekintést adnak arról, mi is történt a rendszerváltás óta a vidéki Magyarországon, a magyarországi „vidéken”. A helyi politika és a politikai hálózatrendszer, a vidékfejlesztés kérdésköre mellett itt is nagy hangsúlyt kap a diszkurzív tér, a diszkurzív folyamatok tárgyalása. Akár a vidék-fogalom körül kialakult-kialakított vitát, akár az ezzel összefüggő vidékfejlesztési pénzelosztó rendszer működését nézzük, láthatjuk az (ön)definíciós stratégiák kiemelkedő szerepét. A diszkurzív stratégiák központi része az imázsteremtés. *„Azok a képzetek, amelyek egy-egy területhez, társadalmi képződményhez kapcsoltan jelenítenek meg az imázsteremtés legkülönbözőbb technikai módjaival, alapvetően befolyásolhatják a politikai döntéseket, a fejlesztési források felhasználását és elosztását, a fejlesztési célok definiálását. Hatékony imázs létrehozásával egy-egy régió (, elmaradott régiók’) vagy terület (oktatásügy, agrárium) kiemelten fontosnak minősülhet, annak fejlesztése nemzeti céllá válhat.”* (Kovách szerk. 2002: 225)

A vidékkép-, a „rurális imázs”-változás bemutatása mellett természetesen a „materialis” folyamatok elemzése sem marad el. A szerzők a vidéki települések sokszempontú vizsgálata (társadalmi és gazdasági folyamatok: lakosságcsereélődés, munkahelyek, beruházások stb.) nyomán hat falutípus-kategóriát különböztettek meg: szuburbanizálódó falvak, polgárosodó falvak, üdülőfalvak, stagnáló falvak, süllyedő falvak és „a másság” falvai (Kovách szerk. 2002: 232–234). A vidéki társadalom átalakulása rendkívül ellentmondásosan ment végbe. A történelmi parasztság eltűnt, a „mezőgazdaságtalanítás” következtében az agrárium szerkezete sokat változott, a mezőgazdasági termelés volumene és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma pedig jelentősen lecsökkent. A vidéki népesség száma ugyanakkor növekszik. *„A szocializmus utáni korszak struktúraváltása megváltoztatta a vidéki társadalom létfeltételeit, és nehezen túlbecsülhető eredményeket hozott az infrastruktúra, a gazdaságfejlesztés és a politikai szabadságjogok területén, de ez nem vezetett a ’rurális kérdés’ megoldásához. A vidéki társadalomban torlódtak össze leginkább az átalakulás negatív következményei.”* (Kovách szerk. 2002: 277) A komoly változások nem tudták megszüntetni sem a vidék túlnépesedtségét, sem elmaradottságát – foglalják össze nem túl biztató végkicsengésű eredményeiket a szerzők.

A vidék ugyan nem nevezhető már a „mezőgazdaság hazájának”, az agrárium kérdésköre mégis szorosan kapcsolódik hozzá. A rendszerváltás ezen a téren csakugyan földrengésszerű mozgásokat hozott; az agrárszektor jellege, szerkezete alapjaiban változott meg. A kötet záró tanulmánya, Csíste András, Csurgó Bernadett, Himesi Zsuzsa és Kovách Imre *Agrárpolitikai hatásvizsgálat: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet* című munkája az agrárgazdaság átalakulásának folyamatát és eredményeit ismerteti. A földhasználat változása, a mezőgazdasági privatizáció és a szövetkezeti szféra felbomlásának következtében beállott új tulajdoni viszonyok mellett a cikk a családi gazdaságok alakulását, termelésük dinamikáját is elemzi. Rávilágít arra, hogy a mezőgazdasági termelés farmrendszerré szervezése a magyar mezőgazdaság keretein belül nem elképzelhető, a mezőgazdaság jelenlegi állapotában nem lenne képes elviselni újabb felülről érkező, erőszakolt átalakítási programokat. *„(A) magyar mezőgazdaság tartósan vegyes üzemszerkezetű marad még akkor is, ha a döntéshozók időről időre egyik vagy másik üzemforma ... megszüntetésére vagy korlátozására tesznek kísérletet. ... A családi gazdaságok valódi farm jellegű üzemmé alakítása nem valószínű, hogy a jelenlegi mezőgazdasági termeléssel foglalkozó háztartások*

10-20%-ánál több gazdaság esetében reális gazdaság- és társadalompolitikai program lenne.” (Kovách szerk. 2002: 362)

Fentebb azt mondtam, hogy a tanulmánykötet nem alkalmas szintézisteremtésre. A *Hatalom és társadalmi változás* ennek ellenére sokat segít nekünk abban, hogy egységesebbé váljon képünk az ezredvég magyarországi átalakulási folyamatairól. A kötet végigvonuló (helyenként erősebben, helyenként gyengébben artikulálódó) kritikai szemlélet napjaink egyre inkább „alkalmazott” tudománnyá váló szociológiájában példaértékűnek és követendőnek tekinthető. Fontos, hogy a harmadik blokk nyitó tanulmánya mögött melléklet formájában megtalálhatjuk az Európai Unió területfejlesztési rendszerének leírását, a SAPARD ismertetését, valamint a magyarországi vidékfejlesztési rendszer kialakításának tényszerű összefoglalását. A kötet végén összesített bibliográfia található, ami a tanulmányok egységes keretbe szervezésének szándékát mutatja, viszont sajnos kellemtlenül megnehezíti az egyes cikkek témájához kapcsolódó felhasznált munkák áttekintését.

Pusztai Gabriella

ÁLDOTT ÁLLAPOTBAN A MAGYAR TÁRSADALOM(KUTATÁS)

Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest: Osiris, 2000.

Róbert Péter: *Társadalmi mobilitás a tények és vélemények tükrében*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 2001.

A magyar társadalom két jól ismert, tekintélyes kutatója egy-egy könyvvel búcsúztatta az elmúlt évszázadot. Az egyik könyv több okból – rejtélyes címével, szellemes borítójával, s szerzőjének közéleti szerepvállalása miatt is – azt az ígéretet hordozza magában, hogy egy szociológiai mű most akár bestsellerré is válhat. A másik könyv az akadémiai világban szokásos szolid címével és külsejével azt sugallja, hogy szerzője nemigen aspirált „világi” sikerre. Ha feltételezzük, hogy a könyvek külső megjelenése racionális választások eredménye, akkor eljátszhatunk azzal a gondolattal, hogy a fent említett jegyek talán a szerzők nagy végső hipotézisére utalnak: kialakulóban vannak-e Magyarországon azok a felemelkedő középrétegek, amelyek szívesen vesznek kézbe egy jórészt róluk szóló könyvet; vannak-e olyanok, akik kíváncsiak önmagukra és társadalmi perspektíváikra.

A két szerző egy műhelyhez tartozik, a rétegződésmodell-vizsgálat tapasztalatai nyomán az empirikus társadalomkutatások lefolytatására, azok adatainak rendszerezésére és elemzésére 1985-ben létrejött TÁRKI-hoz, melynek alapítója és vezetője Kolosi Tamás, vezető kutatója Róbert Péter. Kolosi könyve a belső borító tanúsága szerint Sági Matild és Róbert Péter közreműködésével – Kolosi szavai szerint társszerzőségével – készült. Közös szakterületük a társadalmi szerkezet, az egyenlőtlenségek és a mobilitás vizsgálata, s ezek a témák egyrészt hagyományosan a szociológia egyik kiemelt területének számítanak, másrészt különös érdeklődésre tarthatnak számot a sokak számára sorsfordító társadalmi átalakulást átélő mai Magyarországon.

Ha a két művet szépirodalmi művek értő befogadjaként olvassa az ember, könnyen arra a meggyőződésre juthat, hogy az egyik szakasztott olyan, mint egy regény, a másik pedig ugyanebben a témában írott novellák sorozatára emlékeztet. A regény közelebbről családregegy, s mint a családregegyek legjobbjai kétrétegű. Az egyik rétege arról szól, mi történt a család tagjaival a tárgyalt időszakban, a másik rétege egy súlyos filozófiai problémát jár körül: mi az egész történet értelme, magyarázó elve. A novelláskötet darabjai rövidebb, drámai alkotásokban koncentrálnak a fenti témák egy-egy részletére, a felvetett kérdéseket azonban analitikus mélységgel tárgyalják. Róbert könyvének különösen a rendszerváltás és mobilitás objektív illetve szubjektív folyamatairól szóló második és harmadik fejezete kapcsolódik szorosan e témához, ezek fogják össze a rendszerváltás társadalmi hatásait elemző tanulmányokat. Mindkét műben két nagy kérdés kerül terítékre, az egyik, hogy hogyan néz ki a rendszerváltás utáni

magyar társadalom, a másik pedig az, hogy van-e elég érzékeny optikánk ennek megítélésére. Az alábbiakban a két könyvben összefoglalt eredményeket nagyobb témakörök szerint együtt tárgyaljuk.

Elméleti-módszertani útkeresés

A művek szövegeinek fő vonulata a társadalmi változásokat tárgyalja, ám számomra talán még ennél is izgalmasabb az a több részletből összerakódó szövegszint, amelyben a társadalmi rétegződés kutatói a nagy, ismert és a születő új paradigmákhoz való viszonyukról nyilatkoznak. Az egyik műben a társadalomelméleti diskurzus a személyes fejlődéstörténeti vázlat háttére, s a szöveg ezen részei keretbe foglalják a konkrét elemzéseket. A másikban az elméleti és módszertani megközelítések mindegyike egyforma távolságra esik a szellemi életút mérföldköveitől. Ennek oka talán a szerzők eltérő kora, talán eltérő habitusuk. Figyelemre méltó, hogy Róbert Péter könyvének felépítése a következőképpen alakul: a mobilitáskutatások második generációjának megközelítését alkalmazó első, valamint a rendszerváltás objektíve kitapintható társadalmi hatásait bemutató második rész után helyezkedik el a kötetben az elméleti-módszertani paradigmákat felvonultató körkép, mintegy a szubjektív folyamatokkal foglalkozó harmadik rész logikai nyitányaként, azt a benyomást erősítve, hogy az empirikus munka közben előtérbe került kérdések következménye az elméleti útkeresés.

Kolosi saját narratívája szerint a 60-as években kezdett el a társadalom szerkezetének vizsgálatával foglalkozni, indulásakor a marxista társadalomelmélet határozta meg gondolkodását, majd jelentősen hatottak rá azok a lassan megjelenő árnyaltabb kezdeményezések, amelyek az osztályok belső differenciáltságát, a pártelit és a lakosság eltérő mozgásterét, az egyenlőtlenségek létezését hangsúlyozták.

A többek nyomán kimunkált és máig használatos munkajellegcsoportok szerinti osztályozáshoz képest új kutatási célt, a társadalom státusrétegződésének mérését, ennek leírását kitűző Kolosi erre alkalmas elméleti és módszertani megközelítést alakított ki. Ez nem csupán egy összetettebb tárgy finomabb, árnyaltabb többdimenziós mérésével jelent gazdagabb megközelítést, hanem arra a felismerésre épül, hogy a második gazdaság megerősödésével a társadalom duális szerkezetét nem elég egy, a munkamegosztásban elfoglalt helyzet szerinti hierarchikus egyenlőtlenségi modellben elemezni.

A nagy elméleti paradigmákhoz való viszonyát a szerző a következőképpen interpretálja: „*arra törekedtem, hogy meghaladjam ezt a kettősséget, s egyfajta módszertani eklekticizmust építsek ki*”. Az empirikus anyag feldolgozásának lépcsőfokait végigkövetve mutatja be módszertani eklekticizmusa mibenlétét. A módszertani individualizmus által preferált szempont jelenik meg abban, hogy elemzéseiben az egyének és háztartásaik mozgására koncentrált, azonban ezen túllépve csoportképző jellemzők kitapintására is törekszik. Az individuumok és háztartások helymeghatározása vertikális (hierarchikus) és horizontális (nemhierarchikus) társadalmi különbségek sokféle dimenziójában ragadható meg. A következő lépés az, amikor „*a sokféleség végtelenségét használható végességgel akarjuk leírni*”. A funkcionalizmus és a konfliktuselmélet által egyaránt megfelelőnek tartott vertikális szelekteléskor Kolosi szerint nem egy elméleti előfeltevés, hanem az elemzés konkrét célja szerint történő

kutatói döntés eredménye, hogy a lehetséges strukturális csoportosítások közül melyiket alkalmazzuk. E módszertan sarokpontjai tehát összességében az empirikus elkötelezettség, az elméleti általánosítások folyamatos, tapasztalati alapokon nyugvó továbbgondolása, az újonnan felbukkanó elméleti megközelítések szempontjai iránti fogékonyság.

Az ennek eredményeként előálló társadalomszerkezeti modellek közös vonása, hogy mindenhol vannak a társadalom létezmódjától elválaszthatatlan egyenlőtlenségek, s a jobb helyzetű csoportok mindig törekszenek az előnyök átörökítésére, de a modellek eltérő képet mutatnak társadalmanként. Az összehasonlítás indikátorai az elit belső tagoltsága, a szegények átlagtól való leszakadottságának mértéke, a középrétegek nagysága, a középrétegek vertikális tagoltságának és horizontális különbségeinek egymáshoz viszonyított aránya.

Kolosi és munkatársai érdeme, hogy a rétegződésmodell-vizsgálatban arra építi fel az elemzés logikáját, hogy a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer nem vezethető vissza egyetlen magyarázó tényezőre, s az iskolai végzettséget, a foglalkozási presztízt, a munkamegosztási, érdekérvényesítési-hatalmi, az első illetve a második gazdasági, a jövedelmi-vagyoni, fogyasztási, kulturális, területi, lakáshelyzetből adódó státust is figyelembe veszi az elemzésben, s ezzel a társadalmi státust egy többdimenziós egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyzetként értelmezi. Új könyv záró – címadó – fejezete most ismét új paradigmák felé nyit utat. A társadalomszerkezeti modell érzékenyebbé tételének lehetőségeit mérlegelve az utóbbi két évtizedben született, s a társadalom hagyományos kategorizálását túl durvának tartó nemzetközi szakirodalmára hivatkozik, amely a társadalmi miliő, a szubkultúrák, az életstílus-csoportok felé tájékozódott, s az egyének helyét nemcsak a társadalmi hierarchiában betöltött pozíciójuk, hanem demográfiai adottságaik és kulturális választásaik alapján határozta meg, vagyis a társadalom háromdimenziós szerkezeti modelljének felépítéséhez az életvitel dimenziójának felhasználását is fontosnak tartja. E megközelítésmód mellett az az érv szól, hogy a modern társadalmakban egyre kiterjedtebbek a középrétegek, s „túl a renden és az osztályon” a hagyományos kemény változók mellett a szubkultúrákra jellemző életstílust, a társas kapcsolatokkal összefüggésben álló érték- és identitáskategóriákat is érdemes figyelembe venni a társadalmi szegmentáció leírásában, hiszen pont ezekben a rétegekben a legnagyobb az egyéni választás lehetősége.

A rétegződésmodell-vizsgálat tanúsága szerint az egyenlőtlenségek kialakulásában a legnagyobb szerepet a kulturális tőke egyenlőtlen eloszlása okozta, ezt azzal lehetett magyarázni, hogy ez volt a korabeli viszonyok között az egyetlen legálisan felhalmozható tőkefajta, s bármilyen más tőkefajta erre volt érdemes átváltani. Róbert Péter tanulmányainak sora részletesen igazolta a kulturális tőke transzmissziójának érvényesülését, ahogy könyve első fejezetében is látunk erre példákat. Egyik tanulmányában például a státusmegszerzés folyamatának két oldalát: az iskolázottság megszerzésének és a társadalmi pozíció megszerzésének magyarázó elveit keresi, s a kulturális és anyagi erőforrások szerepét elemezve kitér arra, hogy a kulturális erőforrásokat nagyon nehéz operacionalizálni, noha a hazai kutatásban nála alaposabban kevesen tanulmányozták ennek lehetőségeit (Róbert 1986). A lakáskörülmények esetét említi, amelyekről nem mindig könnyű eldönteni, hogy anyagi vagy kulturális erőforrást jelentenek, amikor Bourdieu kulturális tőkét vizsgáljuk.

Vizsgálatok sora mutatta ki a rendszerváltás utáni magyar társadalomban jelenlevő státusinkonzisztenciát a középosztályi helyzet különböző kritériumai (a tulajdonlás, a vezetői pozíció, a szellemi munka és a magas kulturális és anyagi fogyasztás) között (Fábián–Róbert–Szívós 1998), azonban Róbert az e tényezőkből álló életstílust a társadalmi rétegződés következményének tekinti, vagyis olyannak, ami vertikálisan hierarchizálja a társadalom tagjait. A miliőközpontú megközelítést lehetséges alternatívaként tartja számon, azonban a könyv egy 1997-es tanulmányában (*A társadalmi rétegződéstől a foglalkozási osztályszerkezet felé*) kifejtett véleménye szerint nálunk a társadalmi helyzetet kevésbé a fogyasztás és az életstílus szerinti rétegződés határozza meg, s sokkal inkább a munkamegosztási helyzet, az alkalmazás minősége, a munkaerőpiaci pozíció, az ágazati és szektoriális sajátosságok. Természetesen emellett a posztindusztriális társadalom vizsgálatakor olyan új szempontok merülnek fel, mint például az életesélyek, a karrierminták kategórián belüli változatossága, így a munkajellegcsoportok módosításával egy új foglalkozási osztályszerkezet kialakítása szükséges. Az újraéledő osztályelméletet – persze annak a mobilitáskutatások gyakorlatában alkalmazott, modernizált változatát – tartja talán a leginkább használható kategorizálásnak. Akkor is tudatosan távol tartja magát a magyarázatkeresés „elkultúrásodásától”, amikor a kötet harmadik fejezetében a társadalom tagjainak helyzetértékelését elemzi. Ezek a tanulmányok arra a meggyőződésre épülnek, hogy a társadalmi mobilitás szubjektív értelmezései a társadalomban elfoglalt hely meghatározó tényezőjévé váltak, s a társadalmi mobilitás egyéni percepciója jórészt az emberek interakcióinak eredményeként fogható fel. A társadalmi helyzetet befolyásoló tényezők tárgyában kapott különböző eredmények értelmezésekor főként a foglalkozási helyzet és iskolázottság eltéréseinek hatását elemzi, pedig itt a miliő felőli megközelítés szinte kínálja magát. A miliők empirikus kitalálására is kísérletet tevő Schulze (1992) éppen az eltérő mikro környezetben gyökerező tudástípust és világlátást tartja a miliők közötti legfontosabb szeparációs felületnek. Azonban amikor Róbert óvatos távolságtartásának magyarázatát keressük, akkor annak praktikus oldala előtt kapitulálnunk kell. El kell ismernünk, hogy vannak olyan társadalmi tények, amelyek jól megközelíthetők és kezelhetők az empirikus feldolgozás, a matematikai-statisztikai elemzés alkalmazásával, mások viszont nehezen mérhetőek, alacsony mérési szintűek, sőt egyenesen kezelhetetlenek, nem is beszélve arról, hogy az *survey*-vizsgálatok szokásos adatbázisaiban korábban és ma sem szerepelnek, ezért nem összehasonlíthatóak. Érthető, ha a szigorúan kvantitatív elemzésekhez vonzódó kutató számára ezek egyelőre kiforratlan kategóriák, kevésbé használhatóak, s a többé-kevésbé problémamentesen operacionalizálható kulturális tőke inkorporált változatába sok minden belefér.

Hipotézisek a mai magyar társadalomról

Kolosi ezúttal, ahogy a *Tagolt társadalom* (1987) című könyvében is, elsőként a társadalmi egyenlőtlenségrendszer képét, a társadalom történetileg létrejött struktúráját vizsgálja, második lépésben az egyének helyét a társadalom sokféle egyenlőtlenségi rendszerében, majd ennek nyomán azok általános státusát. Végül a népesség valóság-

gos tipikus csoportjait, státusrétegződését igyekszik megragadni, s ehhez keresi az ezeket legjobban leíró státuszjellemzőket.

Az első fejezetben az elméleti és empirikus előzményeket, és az azokból következő hipotéziseket veszi sorra a szerző. Legelőször a társadalmi struktúra általános elméleti paradigmáiból levezethető hipotéziseket tárgyalja, amelyek a rendszerváltás utáni átalakulására vonatkoznak. A korábbi kutatásai a weberianus és a marxista megközelítésmódtól egyforma távolságban álló szerkezeti modell létét, a redisztributív és a piaci strukturáló erők együttes működését igazolták. A szerző feltételezi, hogy e két nagy társadalomszervező erő – mint bizonyos arányban minden modern társadalomban – a mai magyar társadalomban is jelen van.

A további hipotézisek az egyenlőtlenségi rendszert létrehozó dimenziókra vonatkoznak. Az egyenlőtlenségi dimenziókat a különböző tőkefajtákkal való eltérő mértékű rendelkezés hozza létre. Kolosi a tőkefajták igen széles körét, konverziók összes ismert törvényszerűségét valamint az eddigi kutatási eredményeket veszi számba a hipotézisalkotásban, s később az elemzésben is. Átgondolja ezek lehetséges operacionalizálási dilemmáit is. Ezek között említi a kapcsolati és a kulturális tőke empirikus szétválasztásának nehézségeit is (Kolosi 2000: 54).

A kapcsolatokból eredő társadalmi tőkét akár az egyéni érdekek érvényesítése, akár a csoporthoz tartozás vágya érdekében tesz erre szert valaki, az MSZMP tagsággal vagy a pártban betöltött funkcióval mérték. A korábbi elemzések (Kolosi–VRna-Tas 1992) azt állapították meg, hogy az egykori párttagságnak szignifikáns pozitív hatása van a rendszerváltás utáni gazdasági sikerességre, de a szerző leírja, hogy a modellek kibővített változatában a kulturális tőke jobb magyarázó változónak bizonyult és elnyomta a párttagság hatását. A bonyodalmat az okozza, hogy a szocializmus évtizedeinek második felében a pártban felül voltak reprezentálva az értelmiségiek. Ha komolyan megfontoljuk Bourdieu szavait a rekonverziós stratégiákról, és az iskolai végzettség legimtimáló funkciójáról, akkor igazat adhatunk Kolosinak abban az aggodalmában, hogy nem megnyugtató a kapcsolati és a kulturális tőke empirikus szétválasztása. A kapott eredmény nem egyértelmű. Jelentheti azt is, hogy a pozícionális tőke gyors és eredményes kulturális tőkére való váltása a gazdasági sikeresség magyarázata, vagyis „a kulturális tőke egy erőforrás, amelynek révén annak birtokosai újratermelhetik kiváltságaikat” (Kolosi 2000: 55).

A kötetek egyik legérdekesebb témaköre a társadalmi hierarchia felsőbb régióiban a rendszerváltás hatására bekövetkezett mobilitási folyamatok vizsgálata. Már az alternatív hipotézisek között is itt érzékelhető a legnagyobb feszültség. Különböző elméleteken nyugvó hipotézisek sorát idézi a szerző azzal kapcsolatban, hogy a pártbürokrácia teljes mértékben vagy részben mentette-e át magát új elitté és ez milyen módon történt (a „nagy koalíció”, a szimbolikus tőkefajták konverziójának elmélete, a „technokrata folytonosság”, a reciprocitáson alapuló hálózatok módosított továbbélése, az „alapítók szabadsága” elmélet), mások arra vonatkoznak, hogy amennyiben új összetételű elit került a csúcsra, kik is ők tulajdonképpen (a „menedzserkepezitalizmus”, a „megszakított polgárosodás” és az „osztályvezető-helyettesek forradalma”) elméletek s ezek mellett nemcsak az elméleti, hanem az empirikus előzményeket is felvonultatja egy-egy hipotézis esetében. A rendszerváltás veszteségeire vonatkozó hipotézisek közül az egyik a munkásságot („az eredeti tőkefelhalmozás vadkeleti variánsa”), a má-

sik a különböző demográfiai csoportokat (idősek, gyerekek, nők), a harmadik pedig az inaktívakat és a szegényeket jelöli meg legfőbb áldozatokként.

Az ezt követő három fejezetben a fentebb felsorolt hipotézisek ellenőrzésére koncentrálna a szerző, először a strukturális változásokra, majd az egyenlőtlenségek alakulására és az osztályszerkezet és elitváltás kérdéseire, s legvégül a nyolcvanas évekből származó státuscsoportok sorsának alakulására. Az alábbiakban áttekintjük főbb megállapításait.

A strukturális változások

A strukturális átalakulás folyamata egyrészt a foglalkozásszerkezeti, másrészt a tulajdonosi szerkezet majd a munkapiaci részvétel változásaival írható le. Míg a nyolcvanas években –amellett, hogy a családok közel háromnegyede az első és második gazdaságban egyaránt érdekelt volt – egyértelműen a redisztributív struktúra volt a domináns, s a két struktúra viszonyát a kölcsönös függőség jellemezte, a rendszerváltás következtében egyrészt a piac vált a domináns strukturáló faktorrá, másrészt határozottá vált az elkülönülésük. Az elit szintjén hamar szétváltak a szektorok, azonban a kisemberek még egy rövid ideig – általában sikertelenül – alkalmazni próbálták a régi második gazdasági tapasztalataikat, azonban a kilencvenes évek végére e választóvonal mentén kettévált a társadalom.

A tulajdonosi szerkezetváltás folyamatát nagymértékben meghatározta, hogy a jelentős hazai tőke nélkül zajlott le. Lényegében ingyen kerültek magántulajdonba a vállalkozások által hasznosítható eszközök, s a tőkehiányos állapot következtében a privatizáció sajátos technikái alakultak ki az állami tulajdon tömeges privatizációjához. Az átalakulás kezdeti szakaszában a pozicionális és a kapcsolati tőke felértékelődött, a kvázitulajdonosként munkálkodó régi vállalatvezetők, a nagyvállalatok menedzserei valamint a szoros kapcsolathálójukhoz tartozók előnyt élveztek, s mindenfajta tulajdonosi kontroll nélkül, kizárólag a menedzsment rövidtávú érdekeinek megfelelően hozták meg a döntéseiket. A szerző állítása szerint az új tulajdonos megjelenése után az önprivatizáció során vezető pozícióban maradt és a tulajdonosnélküliséghez szokott régi vezetők egy része elhagyta a helyét, bár ezt adatsorral nem támasztja alá. A hazai befektetők kiszorulását vonta maga után az is, hogy az évtized közepén a zöldmezős beruházási hullámhoz a kárpótlási jegyeket nem lehetett felhasználni.

A politikai átalakulás és a gazdasági szerkezetváltás egyik következménye a regisztrált munkanélküliség megjelenése és rohamos növekedése főleg szakképzetlenek, az ingázók, a nagyon fiatalok és cigány származásúak körében, de a szerző felhívja a figyelmet ezen kívül a kisgyerekesek, a háztartásbeliek, a korengedményes nyugdíjasok soraiban található rejtett munkanélküliekre is. Sajátos, a munkavállalók és a munkanélküliség határán billegő réteg kialakulásának lehetünk tanúi a mezőgazdaságban. Sajnos a mezőgazdaságban sem igazolódott a megszakított polgárosodás elmélete, mely szerint a fél évszázaddal korábbi gazdák leszármazottai folytatnák a parasztpolgárosodást, ehelyett a tőkekoncentráció eredményeképpen egyre kevesebben egyre nagyobb területen gazdálkodnak és termelnek a piacra. Az a jelentős számú kistermelő, akik a második gazdaságban sikeresek voltak, a tiszta piaci viszonyok között a ter-

melőszövetkezetek elsorvadásával, azok koordináló-allokáló tevékenysége nélkül elszakadtak a gazdaságtól, s miközben a szövetkezetek vagyontárgyait a volt téveszmenedzment szerezte meg, a tőke- és eszközhiánnyal küszködő birtokosok eladták vagy bérbe adták földjüket a sikeresebb gazdáknak kialakult az ún. *rurális underclass* (Kovách 1997) A mai agrárgazdaságban lényegében háromféle típusú gazdálkodás uralja a terepet: az állami gazdaságok és hagyományos szövetkezetek, az új típusú szövetkezetek és legfeljebb a főállású gazdák legfelső csoportja. Összesen a családok tizedében a mezőgazdasági termelés a megélhetés meghatározó forrása, vagyis a mezőgazdasági vállalkozók egy szűk csoportja kontrollálja a mezőgazdasági termelés jelentős részét.

Régóta zajló vita, hogy vajon az egyének vagy a háztartások elemzési egységként való kezelése az indokolt. Kolosi úgy látja, hogy a családok többé-kevésbé tudatos, összehangolt tevékenysége nyomán jön létre az egyének alkalmazkodási stratégiája. A háztartások összetételében a nyugdíjas háztartások arányának rendkívül gyors növekedése az egyik legjelentősebb változás, ami a kutatócsoport vizsgálatai szerint a kordelkedményes nyugdíjazások következménye, s kevésbé okozza a népesség előregedése. Tipikus stratégiának tűnik a korábbi politikai elit azon, főként idősebb rétege részéről, hogy mivel nem tudta politikai tőkét jelentős gazdasági pozícióba átmenteni, ezért a kordelkedményes nyugdíjazást választotta, mely tömeges volt a rendszerváltás éveiben.

Lényeges elemzési szempont, hogy a munkanélküliség milyen arányban érintette a háztartásokat. Azontúl, hogy megállapításra kerül, hogy a háztartások tizedét nagyon, és majd egyharmadát enyhén érintette a munkanélküliség, valamint, hogy milyen tényezők növelték ennek valószínűségét, az ezzel kapcsolatos adatok feldolgozásának figyelemre méltó újítása, a háztartásoknak a munkanélküliséggel és a vállalkozással kapcsolatos stratégiák szerinti tipizálása, a sem munkanélküliséget, sem vállalkozást nem próbáló passzívok, a munkanélküliséget elszenvedő, de vállalkozni nem próbáló passzív vesztesek, a vállalkozást is abbahagyó munkanélküli vesztes próbálkozók, a munkanélküliség átélése nélkül vállalkozással sikertelenül próbálkozók, a munkanélküliség elől menekülő kényszervállalkozók, valamint a saját jószántukból eredményesen működő törésmentes vállalkozók arányának feltérképezése.

Az egyenlőtlenségek alakulása

Az egyenlőtlenségek növekedése szabad szemmel is jól látható, azonban a szerzők néhány egyenlőtlenségi dimenziót – jövedelem, helyzetérzékelés – kiemelve tekintik át az ezzel kapcsolatos empirikus adatokat. A jövedelmi egyenlőtlenségek olyan módon nőttek, hogy az alsóközép- és az alsó rétegek jövedelme nem változott, a felsőközépi jelentősen javult, mivel egyrészt a nemzetközi munkaerőpiacon is értékesíthették munkájukat, s a mesterségesen nyomott bérek idehaza is felszabadultak. A szerzők a jövedelmi egyenlőtlenségek tanulmányozásakor nemcsak a meghökkentő aránytalanságokra koncentrálnak, hanem az elemzésbe bevont időtényezővel a jövedelmi helyzet stabilitását is vizsgálják, s ezzel, jóval árnyaltabb képet nyernek. Megállapítják, hogy a lakosság 16 százaléka stabilan a felsőközéprétegekhez, tizede a legszegényebbekhez tartozik. A két pólus között elhelyezkedő középrétegek rendszer-

váltás utáni helyzetére a nagyfokú jövedelmi bizonytalanság jellemző, sőt ez a tendencia az évtized közepén további kedvezőtlen fordulatot is vett. A szerzők ezt a tényt azért is hangsúlyozzák, mert ez magyarázatot ad arra a Róbert Péter könyvében részletesen elemzett kérdésre, hogy miért olyan jelentős mértékű nálunk a pesszimista helyzet-és társadalomképpel rendelkezők aránya. Kolosi szerint a jövedelmi bizonytalanság az, ami a vesztesnek lenni érzését erősíti a társadalom java részében. Ráadásul a jövedelmi instabilitás különösen erős a harmincöt év alatti korosztályok körében, szorosan összefügg a felsőfoknál (!) alacsonyabb iskolai végzettséggel, az elitnél alacsonyabb foglalkozási státussal és a nem nagyvárosi lakóhellyel.

Az elemzést rendkívüli módon gazdagítja az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos attitűdök tanulmányozása és sok korábbi kutatási eredménnyel – például az alkoholizmusra vagy a lelki bántalmakra vonatkozókkal – párhuzamba vonható. Igen sokat elárul a társadalomról, az egyes rétegekről, hogy hogyan értékelik, kihez viszonyítják helyzetüket, s legitimnek találják-e az egyenlőtlenségeket és azok növekedését.

Róbert Péter könyvének harmadik fejezete ezeknek a tendenciáknak a longitudinális és nemzetközi összehasonlító vizsgálatát is elvégzi. Vizsgálatai során azt tapasztalta, hogy a társadalmi helyzet szubjektív értékelése és az objektív mobilitás nem mozog együtt, vagyis a felemelkedés érzete nem jár elégedettséggel, s a lakosság többsége úgy érzékeli, hogy helyzete reménytelenül gyenge a gazdag kevesekéhez képest. A szerző arra a meggyőződésre jut, hogy a társadalmi egyenlőtlenségekről alkotott vélekedések objektív jelenségek, társadalmi tények, részét képezik a társadalmi viszonyoknak. A jelenséget az egyéni helyzet értékelésének, a társadalmi felemelkedésről alkotott véleményeknek valamint a társadalmi helyzet sűrített észlelésének, a társadalomképpnek elemzésével vizsgálja a szerző. A nemzetközi összehasonlító vizsgálat eredménye az utóbbi két évszázad magyar irodalmát és történetírását ismerők számára nem meglepő: a magyarok a legelkeseredettebbek a környező országok lakói között, s az is nyilvánvaló, hogy ez a kedvezőtlen helyzetátékelés jóval korábról datálódik. Amikor a közvéleményben érzékelhető fokozódó csalódottság okait elemzi, további fontos megállapításokra jut. A Kolosi által idézett szerzők véleménye szerint a volt szocialista társadalom tagjai az egyenlőtlenségek alakulását a nyugat és a múlt kettős szűrőjén keresztül érzékelik. Róbert részletes elemzése nyomán azt találja, hogy a társadalmi helyzet szubjektív értékelését jelentősen meghatározza, hogy az egyén milyen referenciacsoportot választ, s ez összefügg az iskolázottsággal és a foglalkozással, s nyilván a valóság érzékelésének ez az eleme is erősen az egyén kapcsolathálójának összetételén is múlik, gondoljunk akár az információkra, akár azok értékelésre. A másik jelentős megfigyelés a társadalmi felemelkedés legitimitásának, a mögötte álló befektetés felismerésének társadalmi csoportonként eltérő értékelésére vonatkozik, ami igazolni látszik Bourdieu-nek (1978) a jövővel, a jövőbe való befektetéssel, a befektetéssel járó áldozattal kapcsolatos diszpozíciók társadalmi különbségeiről szóló elméletét.

Szintén jelentős változatosságot tapasztalt Róbert, amikor azt tanulmányozta, hogy ki melyik egyenlőtlenségi dimenziót tartja meghatározónak a saját társadalmi helyzete érékelésekor. A legmarkánsabbnak tekintett materiális dimenziók után különösen iskolázottabb válaszadók esetében tapasztalhatók eltérések. Róbert eredményei szerint különösen a kulturális, műveltségi különbségek, kulturális és kapcsolati tőkével való rendelkezés rendezik át a rangsorokat. A szerző e témakörben lényegében tudásszoci-

ológiai vagy értékvizsgálatba kezd, amikor arra a kérdésre adott válaszokat elemzi, hogy a társadalom tagjai mekkora szerepet tulajdonítanak az olyan tényezőknek, mint a szerencse, a gondolkodásmód, a követett értékek, a megbecsültség, a vallás, a politikai nézetek, stb.

Az egyenlőtlenségek érzékelésének vizsgálatakor Kolosi felveti azt a kérdést, hogy mi lehet az oka annak, hogy a nyolcvanas évek egyenlőtlenségeit a társadalom a ténylegesnél sokkal inkább alábecsüli, a kilencvenes végének polarizáltságát pedig nagymértékben túlbecsüli. Véleménye szerint az, hogy késleltetve érzékeli a társadalom egyenlőtlenségi viszonyainak időbeli átalakulását. Meglehet, hogy emellett az is közrejátszik, hogy az addig elhallgatott jelenségek tematizálódtak a közbeszédben és a médiában, s „életre beszélték” (Berger 1998) rendszerváltást követően egyébként is láthatóbbá váló egyenlőtlenségeket.

Kolosi könyve az egyenlőtlenségek alakulása esetében újra a háztartások szempontjából is áttekinti az anyagi-jövedelmi helyzet változását. Négy faktor (a háztartások ekvivalenciajövédelme, lakáshelyzete, tartós fogyasztási eszközökkel való ellátottsága és kiadási szerkezetének változása) alapján áll össze a háztartások általános anyagi helyzetének mutatója. A szerzők összefüggést találnak a háztartásban bekövetkezett foglalkozásszerkezeti változás és az anyagi helyzet között, s megállapítják, hogy a konzisztensen javuló anyagi helyzetet a vállalkozással sikeresen próbálkozóknak tudtak elérni.

A háztartások összetétele és szerkezeti jellemzőinek elemzésénél válik egyértelművé a háztartás elemzési egységként való választásának hasznossága, hiszen az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyét legalább annyira meghatározzák, mint a makrogazdasági változások, vagy a társadalmi szerkezetben elfoglalt hely.

Az elit és a vesztesek

A társadalmi hierarchia felsőbb régióinak mobilitási folyamataival kapcsolatban felállított hipotézisek vizsgálata nem könnyű, hiszen a kialakuló nagytőkés rétegre „a rejtőzködés jellemző” (Kolosi 2000: 147), ezért a kutatók célirányos felvételek adatait használták az elemzéshez. A vizsgálat eredményei szerint abból a szempontból, hogy milyen tőkét aktivizáltak a felemelkedéshez hat tipikus nagytőkés csoportot tapintottak ki a szerzők. A volt állami vállaltvezetők piaci aktivitással vagy ilyen gyakorlat nélkül, a korábbi önálló vállalkozók együttesen a háromnegyedet teszik ki a mai nagytőkés társadalomnak. Tisztán politikai karrierre támaszkodó kevés van, mivel a korábbi politikai elit rekonverziós stratégiái már korábban a gazdasági pozíciók irányába mutattak. A korai vállalkozók nem tudtak annyi szimbolikus tőkét mozgósítani, mint a volt redisztributív elit, akik részt vettek vállalatuk privatizációjában, úgyesen használták régi és új politikai kapcsolataikat és leggyakrabban vették igénybe a kedvezményes hitelkonstrukciókat. Ők feltöltötték a jelenlegi – számban és aránya harmadára csökkent – redisztributív elit pozíciókat, s csak a jelenlegi piaci elitpozíciókon osztoztak a korai vállalkozókkal és a hazatérő nyugati emigránsokkal. Azonban a rendszerváltás előtti elit több mint fele rövid idő alatt elvesztette elit pozícióját, hiszen többnyire csak akkor volt töretlenül átmenthető korábbi elit pozíciójuk, ha a pozicionális tőke kulturális tőkével társult, például piaci elitpozícióban csak 15

százalékuk tudta megvetni a lábát. A kutatás eredményei szerint az új piaci elit egy részének esetében igaz az osztályvezető helyettesek forradalma hipotézis, amikor a régi vállalatvezető túlságosan frekvenciált politikai szerepvállalása vagy alkalmazkodni nem tudása miatt nem tudta megtartani pozícióját. Az adatok tanúsága szerint az elitbe kerülő homo novusok aránya nagyon alacsony, mert a rendszerváltás konjunktúrája, amikor hirtelen gyors felemelkedésre volt lehetőség, nagyon hamar elmúlt.

Róbert hat volt szocialista országban felvett adatok 1983–87 és 1988–93 közötti időszakok összehasonlító empirikus elemzése nyomán megállapítja, hogy a rendszerváltás társadalmi átalakulásra gyakorolt hatásának mértéke eltérő volt a térségben. Arra keresi a választ, hogy a rendszerváltás utáni időszakban vállalkozóvá válók milyen tökefajtákra tudtak a legsikeresebben támaszkodni, s ezeket hogyan és mikor halmozták fel, ennek érdekében hosszabb terminust vizsgál. Magyarországon a kommunista párttagság önmagában nem valószínűsítette a vállalkozóvá válást, de a pártban eltöltött idő pozitív hatással volt rá. Róbert fontos felismerése, hogy nem önmagában a párttagság jelenti a politikai tőkét, hanem a pártban eltöltött hosszabb idő, mert a tökefelhalmozásnak ez a feltétele, s 1968 után felzárkózik emellé a kulturális tőke. Érdekes egybeesés, hogy a kulturális tőkének ez a jól ismert legitimáló funkciója abban az időben kerül előtérbe, amikor a kialakult vezető és szakemberbázis önmaga újratermelését saját köreiben belül meg tudta oldani, s a mobilitási folyamat lassításában és más társadalmi csoportoknak a versenyből való kirekesztésében érdekelt (Ladányi 1994), s emiatt csökkenésnek indulnak a felsőoktatásba jutás keretszámai.

A vizsgálat során a régi redisztributív elithez az állami tulajdonú vállalatok vezetői mellett az állami kulturális és politikai intézmények vezetőit is odasorolták. A régi kulturális elit helyzetét nem változtatta meg a gazdasági-politikai változás, az ő helyzetüket nemcsak a kulturális tőke legális átörökíthetősége tette szilárdná, hanem a hatalomnélküliség okozta státusinkonzisztenciától való viszolygása és rendies összetartása, amely extrém mértékű érdekérvényesítési lehetőséget biztosított számára.

A rendszerváltás veszteseivé Kolosi megfogalmazása szerint egyrészt azok váltak, akik az L-modell redisztributív és piaci szárának kettéhasadásakor vagy nem vagy rosszul választottak, s ezért kényszernyugdíjazták őket vagy munkanélküliek lettek, másrészt azok, akik az L-modell két szára közti helyzetükből bémunkássá váltak, harmadrészt pedig azok, akik a redisztributív szektorban alsó kontrollerként és rutin szellemiként csendes lerohadásban.

A státuscsoportok átalakulása

A rendszerváltás okozta strukturális változások és a társadalom egyenlőtlenségi rendszerének áttekintése mellett a következő kérdéskör az, hogy miként változott az egyének elrendeződése a sokdimenziós egyenlőtlenségi térben. Ennek vizsgálatához Kolosi és szerzőtársai mintegy húsz év három időpontjából származó empirikus felvételek adatait hasonlítják össze. Az elemzések ezen részének célja annak feltárása, milyen tipikus élethelyzetek vannak a mai magyar társadalomban. Ez a megközelítés újabbkeletű, az életstílus-vizsgálatok szemléletmódjával rokon, amelyben a megbízhatóság érdekében az egyenlőtlenségek újratermelődésében jelentős szerepet betöltő dimenziókat (iskolai végzettség, foglalkozás, jövedelem, hatalmi-érdekérvényesítési

pozícionak, a lakókörnyezet jellegének és a kulturális fogyasztás) szándékoztak felhasználni, de a hatalmi-érdekérvényesítési mechanizmusok – a szerző szerint – olyan jelentős változáson mentek keresztül az összehasonlítható periódusban, hogy öt dimenzió mentén lehetett elvégezni az elemzést. Először minden dimenzióban külön-külön került sor a tipikus csoportok kialakítására, majd az így kapott ötdimenziós térben az egyének tipikus tömörüléseinek kitapintását célozták meg a szerzők klaszterelemzés alkalmazásával. A kapott csoportok tisztasága és szociológiai értelmezhetősége alapján tíz viszonylag homogén csoport alakult ki, melyeket mindhárom vizsgált időpontban az alábbi jellemzőkkel írtak le a szerzők: arányuk a népességben, átlagos státusérték és inkonzisztencia, foglalkozási, iskolázottsági és jövedelmi státus, anyagi és kulturális életstílus, átlagos életkor, férfiak aránya, domináns települési típus, gazdasági aktivitás, foglalkozási típus és iskolai végzettség, vagyis nemcsak vertikális tagoltságában, hanem horizontális különbségeiben is megjelentek előttünk a csoportok, így egészen plasztikus, fotográfiaszerű képet kaphatunk róluk.

A csoportok egyik jellemzője státusinkonzisztenciájuk mértéke, amit az egyes dimenziók páronkénti eltéréseinek négyzetösszege jelenített meg. A rendszerváltást követően a társadalomra jellemző státusinkonzisztencia szint átmeneti csökkenés után újra megemelkedett.

A státuscsoportok több, mint a felének a vizsgált időszakban lényegében nem változott a relatív társadalmi pozíciója. Mindhárom időpontban megtalálhatók a legalsó és a legfelső, a főként nőkből álló magas státusú alacsony jövedelmű csoport, a magas jövedelmű és alacsony státusú alsó középosztályhoz tartozó jó lakású alsó és jó jövedelmű alsó csoportok. A kilencvenes években megszűnt önálló csoportként létezni a munkáselit, a kulturális középosztály és a magas jövedelmű rossz lakásúak csoportja. A kilencvenes évek végére megjelent a lecsúszók és visszakapaszkodók csoportja, amelynek alacsony iskolázottságú, munkanélküli tapasztalattal rendelkező tagjai meg tudtak kapaszkodni. A legfelső csoport tulajdonképpen kettő, az egyszázaléknnyira becsült elit mellett ide tartozik a növekvő arányú felső középosztály, amely általában aktív kereső, diplomás felsővezetők közül vagy szakemberekből áll, akik között nők és fiatalabbak is megjelentek a kilencvenes években. A legalsó 30 százaléknnyit kitevő depriváltak csoportjába főként a konzisztensen alacsony státusú, szakképzetlen mezőgazdasági fizikai munkások vagy inaktívak tartoznak, akiknek lakóhelye általában falun van.

A jövő társadalma

A modern társadalom „optimális berendezkedése” (Kolosi 2000: 206) az elméletek és a közvélemény szerint a következőképpen néz ki: a kis-közepes létszámú, belsőleg tagolt elit és a nagyjából hasonló méretű szegénység között nagy létszámú, belsőleg mind vertikálisan, mind horizontálisan differenciált középréteg, vagyis pont olyan, mint a könyv címadó metaforája, a terhes babapiskóta. Bevallom, e metafora ígésében a könyv elolvasásakor rögvest készítettem egy ábrát a státuscsoportok 1999-es népességbeli arányának megfelelően, s ha nem is egy mindenórás babapiskótát, de mintha egy első trimeszter végefelé járó láttam volna magam előtt. Az áldott állapotra vallott a felső középhez csatlakozásra váró magas státusú, alsó közép jövedelmű és a jó

anyagi helyzetű alsó közép, emellett a lecsúszó majd fölemelkedő csoportot magába integráló belsőleg differenciált, szélesedő alsó közép látványa. Azonban annak ellenére, hogy a szegények átlagtól való leszakadottságának mértéke csökkenésnek indult, jelentős arányuk azzal fenyeget, nehogy veszélyeztetett legyen ez a teresség.

Irodalom

- Berger, Peter L.–Luckmann, Thomas (1998): *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest: Józsefvég.
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat.
- Fábián Zoltán–Róbert Péter–Szívós Péter (1998): Anyagi-jóléti státuszsoportok társadalmi miliói. In Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (eds.): *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI, 72–91.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest: Osiris.
- Kolosi Tamás–Róna-Tas Ákos (1992): Az utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2: 3–26.
- Kovács Imre (1997): Posztoszocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle*, 4: 19–45.
- Ladányi János (1994): *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban*. Budapest: Educatio.
- Róbert Péter (1986): *Származás és mobilitás. Rétegződés-modell vizsgálat VII*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Róbert Péter (2001): *Társadalmi mobilitás a tények és vélemények tükrében*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft: Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt: Campus.

Kabos Sándor

ALKALMAZOTT STATISZTIKA MAGYARUL

Vargha András: *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. Budapest: Pólya Kiadó, 2000.

Vargha András kifogástalan nyelvhelyességgel és a példamutatóan gondos stílusban ír. Rengetegen tanulnak ma számítógépes statisztikát, talán érthető, ha a kevésbé igényes kiadványok is piacra találnak. Az viszont érthetetlen, hogy a szakmai közvélemény asszisztálása mellett jelenhetnek meg a kialakult magyar matematikai és statisztikai szaknyelvet teljesen ignoráló könyvek. Újszülöttek számára minden szót újra fordítanak, ha kell, ha nem. Ilyenformán „két-utas” elemzésről beszélnek, az iskolázatlan fordítók nem ismerik jól sem az angol sem a magyar szaknyelvet, sem a jelentést hordozó magyar megfelelőt: „kétszemponos” elemzés. Vargha András természetesen mindenütt a bevett magyar szakkifejezéseket használja. Ahol nincs általánosan elfogadott magyar megfelelő, ott a szerző saját műfordítását kapjuk: én legalábbis még sehol máshol nem találkoztam azzal a kifejezéssel, hogy „összetartozó mintás” módszerek (*dependent samples*). Telitalálat, jobb mint az angol. Vargha András nem szavakat fordít, hanem magát a dolgot mondja el jó magyar szavakkal. Ha két sokaság *sztochasztikusan ekvivalens*, akkor a szerző „sztochasztikus egyformaság”-ról beszél, ha nincs ekvivalencia, akkor „sztochasztikus fölény”-ről. Számomra az említett kifejezések és a könyv sok egyéb kiváló nyelvi leleménye teljesen meggyőző, magam is ezeket fogom használni (néhány kivétel: én továbbra is azt fogom mondani, hogy „elfogadási tartomány” vagy „négyzetösszeg”, és nem követem a könyvet a „megtartási tartomány” vagy „négyzetes összeg” kifejezések használatában).

A könyv anyagának kiválasztása tükrözi a szerző oktatói és alkalmazott statisztikus kutatói tapasztalatát. Két változó monoton kapcsolatának vizsgálatáról (igen helyesen) önálló fejezet szól, talán ebben lehetett volna szót ejteni a monoton regresszióról (*isotonic regression*) is. Három folytonos változó esetén (igen helyesen) szerepel a parciális korreláció fogalma és az ennek nulla voltára vonatkozó teszt, de az olvasó tanácstalan marad, hogyan kezelje ugyanezt a kérdést diszkrét változók esetén, talán lehetett volna mondani valamit a feltételes függetlenségről. Bármely összefoglaló jellegű könyv esetében sorjázthatóak a „miért nincs benne, hogy ...” kezdetű kifogások, recenzens bízok abban, hogy a könyv még sok új, bővített kiadást ér meg.

A *robustus próba* a 186. oldalon írtak szerint „valamely alkalmazási feltétel nem teljesülése esetén is megtartja I. fajta hibáját”. Ez a szöveg ebben a könyvben meghatározás, ami onnan tudható, hogy az elnevezés szedése félkövér. A 192. oldalon ugyanez a szó újra félkövér, és kis szórendi változtatással még egyszer ugyanaz a meghatározás. A tárgymutatóban nincs „robustus” címszó, noha ez a szó könyvben sokszor le van írva, még maga a tárgymutató is tartalmazza a „robustus varianciaanalízis” utaló címszónál. Azért hozom fel mindezt, mert ez az egyetlen pont, ahol vitám van a szerzővel: szerintem a könyv tárgyalásmódja nem elég „robustus”. Ha teljesülnek a szerző feltevései az olvasó érdeklődésének irányultságáról, matematikai felkészültségéről, akkor kétségekívül ez az optimális előadásmód: eléri a legnagyobb precizitást amellet,

hogyan az olvasói számára végig követhető, sőt élvezetes olvasmány. Ilyen színvonalú munkánál azonban gondolni kellene azokra az olvasókra, akik láttak már matematikai statisztikát e könyv előtt is, és azokra is, akik e könyv megtanulásával nem befejezik, hanem elkezdik matematikai statisztika tanulmányaikat. Kifogásom nem azért van, mert a robusztusság leírása a könyvben nem precíz, azt gondolom, ilyen matematikai apparátus mellett a könyv az elképzelhető legpontosabb magyarázattal szolgál. Kifogásom azért van, mert az olvasó tévesen azt hiheti, itt most megtanulja mi a robusztus próba. Vannak a könyvben definíciók és vannak példák, de a szemléltető szövegben nem mindig szerepel, hogy vigyázz, precíz definíciót itt most ne keress, azt megtalálsz a hivatkozott irodalomban. Az olvasó számára minden pillanatban világossá kell tenni, mi definíció és mi kommentár. Hasonló szellemben kellene bővíteni az egyébként kiválóan informatív „Utószó: Hogyan tovább?” anyagát, és a kitekintést az egyes fejezetek végén kellene elhelyezni. Jelentősen növelné a könyv használhatóságát egy mutató, a könyv által használt magyar szakkifejezések angol megfelelőivel.

A záró megjegyzés nem a könyv tartalmi részét illeti, de egy „Felsőoktatási tankönyv” minősítésű munka esetén a képletek és ábrák áttekinthetősége egyáltalán nem mellékes. Recenzens számára, aki a '70-es években ELTE jegyzetéből tanult matematikát (írógépről stencilezve) a jelen könyv képletei megfelelően olvashatóak. Recenzens számára, aki a '80-as években sokat írt Chiwriter szövegszerkesztővel, jelen könyv képleteinek színvonala egyenesen bámulatos. De mindenki számára, aki matematikát ír/olvas, és ezért a '90-es évektől már régen áttért TEX alapú szövegszerkesztőkre, ezek a képletek egyáltalán nem tetszetősek. Javasolom a kiadónak, szedesse át a könyvet. A szerző kiváló gondossággal, matematikai ízléssel és szakértelemmel végezte a matematikai képletek szedését, szinte kifogásolhatatlan munkát végzett (egészen apró hibákat lehet csak találni, pl. a 15.2. képletben a kis szumma helyett nyilván nagy szumma kellene). Vannak remek egyéni megoldásai, például ugyanennek a képletnek a zárójelezésében eltér a konvencionálistól, de ezzel javítja a képlet áttekinthetőségét. Az igényesen tervezett és informatív ábrák is olvashatóbbá válnának a megfelelő dokumentumkészítő rendszer használatával.

Összefoglalva: Vargha András munkáját nemzetközi színvonalúnak tartom, megítélésem szerint semmiben nem marad le a Wiley kiadó hírneves alkalmazott statisztika sorozatának kézikönyvei mögött. A könyv bevezetés az alkalmazott statisztikába: a megcélzott olvasói kör számára ez az, ami szükséges és elégséges. A bíráló megjegyzései az elérhető olvasói kör bővítésére vonatkoznak.

Huszár Ákos

KÖTŐ-JELLEG

Némedi Dénes–Szabari Vera–Fonyó Attila (szerk.): *Kötő-jelek 2002. Az ELTE Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 2003.

Úttörő kiadvánnyal jelentkezett az év elején az ELTE Szociológiai Intézet Szociológia Doktori Iskolája. A kötet közreadói a Doktori Iskola hallgatóinak munkáiból évkönyvet állítottak össze, hagyományteremtő szándékkal.

Rövid időn belül másodszor írok olyan tanulmánykötetről, amelyben nem elsősorban a kötet tanulmányainak mondanivalója érdekelt. Mint akkor, most is az keltette fel elsősorban a kíváncsiságomat, hogy vajon miről szól a könyv egésze, a tanulmányok állításain s érvein túl, mi az amit a maga egységében kifejez. Talán effajta érdeklődéssel is lehet olvasgatni, azzal együtt persze, hogy az olvasás eredménye más lesz, mint ha állítások igazságának próbálnánk utánajárni, vagy érvek helytállóságával vitatkoznánk. Ebben az esetben a kötetben található önálló tanulmányok témája, azt is mondhatjuk, mellékes, vagy másodlagos, s a könyv, mint valamiféle sokatmondó történeti forrás válik érdekessé, amely önmagán túl valami másról is tájékoztat.

A *Kötő-jelek* esetében talán különös jogosultsága is van egy ilyen olvasatnak. A kötet bevezetője ugyanis készségesen tájékoztat arról, hogy mit találhat a kedves olvasó, ha néhány oldallal továbblapoz, s támpontokat nyújt a kutakodáshoz. A „mit találhat” kifejezésbe egyaránt beleértendők a kötet szerkesztésének elvei, az előforduló témák, s még a szerzők kilétéről is megtudhatunk egy s más. Sőt a bevezető kész értelmezést is kínál arra az esetre, ha valakit a könyv egésze, esetleges forrásértéke érdekel. Ezek után csupán annyi dolgunk marad, hogy a bevezetőben elének tárt térképvizlat kontúrjait egy kicsit kihúzzuk, s esetleg kiszínezzük a könnyebb tájékozódás végett.

Nézzük először a támpontokat. Már a kötet fedőlapjáról kiderül, hogy a *Kötő-jelek* cím egy évkönyvet, az ELTE Szociológiai Doktori Iskola első évkönyvét takarja. Ez alapvetően meg is határozza a kötet szerkesztési elveit: a könyvben változatos témájú társadalomtudományi, szociológiai tanulmányokat találhat az olvasó, méghozzá olyan tanulmányokat, melyek a Doktori Iskola hallgatóinak tollából születtek. Amint Némedi Dénes bevezetőjében olvashatjuk, a könyv közreadóinak célkitűzései között szerepel, hogy e fórum is támogassa társadalomtudományi közéletünk keresztmetszetét, s élénkítse a különböző diszciplínák művelői közötti párbeszédet: „Arra törekszünk, hogy az évkönyv doktoranduszaink publikációs fóruma legyen ...” (Némedi et al. 2003: 8).

„... [S] így adjon képet az Iskola működéséről.” (Némedi et al. 2003: 8) – folytatódik az előző bekezdésben idézett mondat. Igen ez így van, egy iskolai évkönyv a műfajnak megfelelően, s önkéntelenül is, az iskolában oktatók, s tanulók munkájáról tájékoztat, így ha valamiféle forrásértéket tulajdonítunk e könyvnek, akkor a kötet írásai, a szerzők gondolatainak közvetítésén túl, magáról a Doktori Iskoláról, illetve az ELTE Szociológiai Intézetéről árulkodnak. A bevezető nem tér ki részletesebben a tanulmánykötetben szereplő írások problémáinak pontos ismertetésére, nem előlegezi

meg azokat a főbb kérdéseket, amelyekkel a szerzők foglalkoznak, útmutatása alapján csupán annyit tudhatunk meg, hogy mind az évkönyv jellegére, mind a Doktori Iskola működésére az előforduló témák változatossága jellemző: „a szociológia a maga sokféleségében, a szociálpolitika kettős tudományos és politikai kötődésével” (Némedi et al. 2003: 7). E dolgozat szempontjából talán még hangsúlyos, s figyelmet érdemlő a bevezetőnek az a megállapítása, amely az évkönyvnek, mint forrásnak a kritikus használatára szólít fel: „Iskolánkban és az Intézetben sem érvényesül egyetlen irányzat dominanciája, nem törekszünk valamiféle hamis egyetemes tudományosság eszméje nevében mindenkit azonos formára faragni. Módszerbeli, elméleti és értékbeli különbségek jellemzik Iskolánk oktatóit és hallgatóit is – nagyobb mértékben, mint ahogy ez a kötet mutatja.” (Némedi et al. 2003: 7)

No de mit is mutat ez a kötet? Azt hiszem, nem elégedhetünk meg a bevezető szófordulatával: változatosságot, sokféleséget. E helyütt van leginkább értelme annak, hogy a bevezetőben megrajzolt térkép vázlatot kicsit kiszínezzük, s az olvasó figyelmét felhívjuk néhány olyan jellegzetességre, ami a kötetben túl, erős megszorításokkal ugyan, de a Doktori Iskolára is érvényes lehet. Ez az alábbi kiszínezős játék tétje. Vajon milyen kérdéseket tesznek fel a kötetben szereplő tanulmányok szerzői, s milyen módszereket alkalmaznak ezek felderítésére? Milyen irányzatokba, gondolatkörökbe, hagyományokba ágyazzák problémáikat, s hogyan gondolják ezeket újra? Mennyiben globálisak vagy lokálisak ezek a témák – avagy a magyar szociológusok miként kapcsolódnak külföldi társaikhoz, s miként használják fel a nemzetközi eredményeket kutatásaikhoz? Egyszóval miféle olyan csomópontok, csapásirányok fedezhetőek fel az évkönyv tanulmányai alapján, amelyek ezt a „módszerbeli, elméleti és értékbeli” sokszínűséget egymástól elkülönülő, világosan körülhatárolható egységekre tagolják?

Megállapíthatjuk, hogy – nem túl nagy meglepetésre – a kötetben szereplő írások túlnyomó többsége a magyar társadalom közelmúltbéli problémáira reflektál. Többségük a szerzők által végzett empirikus kutatásokra támaszkodik, s meglehetősen kevés, számszerűen egyetlen szorosabb értelemben vett elméleti, elmélettörténeti munka található a könyvben. A tanulmánykötet külön érdekessége, hogy az empirikus munkák többsége előszeretettel, s nagy hangsúllyal alkalmaz kvalitatív, elsősorban narratív interjú módszereket. Több szerző készülőben lévő nagyobb munkájának egy-egy fejezetét, vagy kisebb részproblémáját tárja e formában az olvasók elé.

Így *Bartha Eszter* egy volt szocialista mintagyár munkásainak körében készített interjúkat, s próbálta a rendszerváltás óta eltelt változásokat a magyar társadalom egyik alsó rétege értelmezésében megragadni. Szintén elsősorban interjúk alapján, *Békési Ágnes* családszociológiai kutatást végzett a magyarországi muzsikus cigányok életstratégiáit, s perspektíváit vizsgálva. *Bindorffer Györgyi* is nem kis részben interjúkra támaszkodva a dunabogdányi svábok önmeghatározásainak módjait elemezte különböző szempontok alapján. A nők és férfiak munkahelyi kommunikációjának különbségeit kutatta egy magyar vállalatnál *Schleicher Nóra* kvalitatív és kvantitatív módszerekkel. *Csizmady Adrienne* dolgozata pedig a különösen rossz állapotban lévő paneles lakótelepek társadalmi problémáival, s ezek lehetséges kezelésének módjaival foglalkozik. *Csurgó Bernadett* és *Kiss László* a két világháború közötti intervallumban, a református egyház legfelsőbb pozíciót betöltő tagjai körében végzett történet-szociológiai kutatást. A tanulmánykötet egyetlen szorosabb értelemben vett elméleti,

nem empirikus kutatáson alapuló munkáját pedig *Csizmadia Zoltán* készítette Nan Lin társadalmitőke-elméletéről.

Érdekes utána járni – s talán sok mindent el is árul arról a változatosságról, sokféleségről, ami a tanulmánykötetet jellemzi –, hogy miféle módon próbálták a szerzők az általuk tárgyalt kérdések helyét a különböző problémacsoportok között kijelölni. A bevezető mindig hangsúlyos része egy írásnak, a témamegjelölés és a módszerek ismertetése mellett, innen derül ki, hogy valójában milyen közönségnek is szól az írás, milyen határok között tartja állításait érvényesnek a szerző, milyen álláspontot képvisel, s melyekkel száll vitába. Továbbá annak megjelölése is hangsúlyos és elengedhetetlen, hogy miféle kutatási hagyományok, milyen problémák fényében van súly, tétje a tanulmányban elemzett kérdésnek, mi az ami érdekessé, fontossá teszi. E tekintetben szintén elmondhatjuk, hogy a tanulmánykötet írásaiban a témák sokszínűsége változatos hagyományokba ágyazva jelenik meg, s a dolgozatok különböző okokból tűnnek érdekesnek, ehelyett azonban inkább a szerzők stratégiáinak hasonlóságát hangsúlyoznám. Amellett, hogy a tanulmányok készítőinek többsége, rendszerint megpróbálja a dolgozatában vázolt problémát vagy problémákat tágabb, a nemzetközi tudományos életben „élő” kérdéskörökben elhelyezni, általában nem marad el, hogy legalább utalás szintjén jelezzék, miként áll e kérdések kutatása a magyarországi tudományos életben. S ha más mód nem adódik arra, hogy kérdéseiket a hazai tudományos életben lehorgonyozzák, írásaikra, mint Magyarországon „hiánypótló” munkákra hívják fel a figyelmet.

A kötet szerzői közül, megítélésem szerint, *Csizmadia Zoltán*, *Schleicher Nóra* és *Bartha Eszter* végezték el a legalaposabban ezt a munkát. *Csizmadia Zoltán*, Nan Lin társadalmitőke-elméletéről készített elemzésének helyét több probléma keresztmetszetében jelöli ki. Egyrészt a munka elvégzését, mint írja, már önmagában az is indokolja, hogy a társadalmi tőke fogalma egyre inkább széles körben alkalmazott, azonban pontos, körülhatárolt jelentést nélkülöző „esernyőfogalommá válik”. Nan Lin elmélete ezzel szemben „olyan fogalmi és metodológiai támpontokat jelöl ki, melyek szűkebb mederbe terelik a kifejezés mögötti társadalmi mechanizmusok leírását” (Némedi et al. 2003: 10). Másrészt *Csizmadia* Nan Lin elméletét a mikro-makro probléma fényében tárgyalja, amelyről – mint utal rá – hazai folyóiratok hasábjain több vita is zajlott a közleméltban. *Schleicher Nóra* a gender-kutatások és nyelvfilozófiai, illetve a nyelvre irányuló szociológiai megközelítésmódok keresztmetszetében helyezi el a nők és férfiak nyelvhasználatának hasonlóságaira-különbségeire irányuló kérdését, terjedelmes, tudománytörténeti előzményekre is kitérő bevezetőjében. Témaválasztásának jelentőségét azzal az utalással is jelzi, hogy „miközben elsősorban angolszász nyelvterületeken a téma igen nagy és egyre bővülő szakirodalommal, a témára specializálódott szervezetekkel bír, számos egyetemen önálló tárgyként oktatják és rendszeresek a témában szervezett konferenciák is, addig Magyarországon ez a kutatási terület egy-két kivételtől eltekintve alig van jelen a (tudományos) köztudatban” (Némedi et al. 2003: 31). *Bartha Eszter* miközben a munkásoknak a rendszerváltás utáni tapasztalatairól készített elemzését, mint az átmenetről szóló „kis transzformációkat” a tranzitológia, illetve a transzformáció-kutatás szerteágazó problémakörében próbálja elhelyezni, rámutat, hogy amíg a rendszerváltás utáni különböző elitcsoportok feltérképezésére számos kutatás irányul, s az új elittel jó pár munka foglalkozik, addig „a munkáskutatás a hazai transzformációs szakirodalom meglehetősen elhanya-

golt területei közé tartozik” (Némedi et al. 2003: 117). Írásában különösen inspiráló, ahogy a munkások rendszerváltásról alkotott narratívái, „kis transzformációi” révén a posztszocialista átalakulás kritikus értelmezését keresi.

A tanulmánykötet többi szerzőjének stratégiájától jócskán eltérő *Csizmady Adrienne* eljárása, amikor dolgozata témájának helyét próbálja kijelölni. *Csizmady*, tanulmányának bevezető soraiban a paneles lakótelepek problémája kapcsán utal a városrekonstrukció problémakörére, s elsősorban német példákkal összevetve arra is próbál rámutatni, hogy a városrekonstrukció hagyományán belül mennyiben jelentenek új problémákat a paneles lakótelepek sajátos építészeti megoldásai, s a magyarországi lakótelepek lakóinak sajátos társadalmi összetétele. Mindez azonban a dolgozat felvezetésének csupán egy része, dolgozatának megszólítottja a különböző területekkel foglalkozó tudósokból, építészekből, társadalomkutatókból stb. álló „szakmai közvélemény”. *Csizmady* e szakmai közvéleménnyel – s ezen túl talán a városvezetőkkel is – azt kívánja beláttatni, hogy lakótelepen élők hátrányos helyzetének felszámolása nem csupán építészeti, gazdasági probléma, hanem igenis társadalomtudományi, szociológiai szakértelmet igényel. Állítása szerint nem létezik egyetlen mindenható recept, amelyet bármely lakótelep felújítása, újjáépítése kapcsán mechanikusan alkalmazni lehet. Minden lakótelep más, és minden egyes lakótelep rehabilitációja olyan széles körű vizsgálatokat igényel, amely vizsgálatok egyike sem nélkülözheti az építészeti, gazdasági és szociológiai szakértelmet.

Kevesebb gondot fordított a könyv többi szerzője dolgozata témájának lokalizálására. Ezek a tanulmányok picit a levegőben lógnak, nem, vagy csak utalásszerűen csatlakoznak problémáik előtörténetéhez, nem nagyon vitatkoznak korábban megfogalmazott állításokkal. Eredményeiket önmaguk póré tisztaságában tárják az olvasók elé. *Bindorffer Györgyi* jelentős szakirodalmat mozgatva, kimerítően elemezte a dunabogdányi svábok kettős identitáskonstrukcióinak módjait etnikai, nemzeti és egyéb dimenziókban. Dolgozatából azonban nem derül ki, hogy zajlottak e már kutatók Dunabogdányon, s ha igen, milyen eredménnyel, keveset tudunk meg továbbá magukról a svábokról. S talán kutatásainak eredményei összevethetőek lettek volna más kisebbségben élő, vagy hasonló helyzetben lévő népcsoport identitáskonstrukciójának sajátosságaival, szerkezetével. *Csurgó Bernadett* és *Kiss László* széles körű, számos kérdésre kitérő, és amennyire meg tudom ítélni, rendkívül alapos kutatást végzett a két világháború közötti református elitről. Dolgozatuk elején jelzik ugyan, hogy vállalkozásuk nem gyökér nélküli, mindezt azonban csupán utalásszerűen. Mint fogalmazzak, Magyarországon a közelmúltban jó páran foglalkoztak történeti elitkutatással, konkrét kutatási területük azonban mindeztől feltáratlan: „Hiányzik azonban még egy átfogó társadalomtörténeti kutatás a református egyház két világháború közötti elitjéről. Munkánkkal ezen hiány pótlásához szeretnénk hozzájárulni.” (Némedi et al. 2003: 85) *Csurgó* és *Kiss* jelzik, hogy kutatásukban az ELTE BTK Szociológiai Intézet Történeti Szociológia tanszékén folyó tudáselit-vizsgálat módszeréhez hasonlóan ők is „pozicionális” elitfogalmat használtak, létezésükön, s módszerükön túl azonban nem tudunk meg mást sem erről, sem esetleg más elit-kutatásról. *Békési Ágnes* a magyarországi muzsikuskigányokról szóló Ph.D.-disszertációjának egy fejezetét közölte az évkönyvben. Dolgozata témájának, s problémáinak alaposabb ismertetése helyett *Békési* inkább disszertációjában előkerülő kérdésekre tért ki: „Az alábbi tanulmány a magyarországi muzsikuskigányok szocializációs stratégiáit és kapcsolati hálózatát feldolgozó

Ph.D.-disszertációm utolsó fejezete. A dolgozatban szerepel a muzsikus cigányság története, különös tekintettel néhány híres dinasztiára, valamint a zenész családok évszázadok óta üzött tradíciói. Ezt követően pedig a gyerekeknevelési szokásokat, illetve a nemi szerepeket elemzem részletesebben. (...) Az itt közölt fejezetben a hagyományos kávéházi cigányzene átalakulásának jelenlegi formáit elemzem.” (Némedi et al. 2003: 151–152)

Nem esett még szó arról, hogy a kötetben a Doktori Iskola hallgatóinak írásain túl, hasznos, s egy évkönyvhöz illően, talán a tanulmányokhoz hasonlóan beszédes információkra bukkanhat az olvasó a Doktori Iskola működésére, tagságára vonatkozóan. Tájékozódhatunk a képzési program szerkezetéről, célkitűzéseiről, főbb hangsúlyairól. Számos adatot találhatunk az Iskola oktatóiról, hallgatóiról. Megtudhatjuk, hogy kik védték meg az elmúlt évben disszertációjukat a Doktori Iskolában, s hogy ezek a dolgozatok milyen témákban születtek.

Mind ez a kis kalauz az évkönyv végén, mind a hallgatók által készített tanulmányok, úgy hiszem, hasznos információt szolgáltatnak, s kimerítően tájékoztatnak az ELTE Szociológiai Intézet doktori programjáról. Persze egyetlen korosztály évkönyve nem lehet elegendő ahhoz, hogy mélyebb ismereteket birtokába jussunk, ezt pusztán az segítheti elő, ha több évfolyam munkája nyomán, több efféle kötet jelenik meg. Csak remélni tudjuk, hogy a közreadók célkitűzései sikeresek lesznek, s a *Kötő-jelek* révén csakugyan olyan hosszú életű hagyományt teremtenek, amely lehetővé teszi, hogy alaposabban tájékozódjunk a Doktori Iskola eredményeiről.

ABSTRACTS

Mihály Sárkány–Péter Somlai

From Progress to Contingencies. On Changing Theories of Social and Cultural Evolution.

In the last third of the 20th century, the researches of sociology, cultural anthropology, and other social sciences abandoned the theory of historical progress. As a result of this, the progressivity that embraced the concept of the socio-cultural evolution has changed radically. As a consequence, the concept of the social modernization and the historical view of the social sciences have faded. As a matter of fact, the character of this change is even more complicated, because scientifically researches, technical developments and economical growth can still be characterized by the concept of progress.

Balázs Kovács–Károly Takács

Simulation in Social Sciences

Empirical studies in the social sciences often investigate the effects of specific factors and neglect the underlying explanatory mechanisms that lead from the factor to the effect. Considering the explanatory variables they rarely scrutinize individual action and its relation to macro-phenomena. On the other hand, a common flaw of the theoretical social sciences is that they have an oversimplified view about individual actors, they treat society as a homogenous group of individuals, and they overlook the embeddedness and complexity of (social) action. Computer simulation may be a useful tool to eliminate these shortcomings and to bridge the gap between empirical and theoretical social sciences. This study, on these grounds, stands for the usefulness of simulation-methodology in social sciences, by discussing its abilities and constraints.

Beáta Nagy

Inclusion or Exclusion: Gender and Generation Gap in Information Society

The article seeks to understand the effect of two decisive factors, gender and generation, on the active use of the tools of information society. We assume that both women and older generations are less interested in using the information technology, that is they use them less often and besides their attitude to the new technology is more conservative. Two dataset have been analyzed in order to clarify the generational and gender effect; the TARKI survey has covered the whole Hungarian situation, while the

research activity carried out in the Kaposvár county have referred to regional level, but offered the opportunity to gain deeper explanations.

The diffusion has effected the generations differently, but it has not been valid for women. The latter group has used information technology in a more instrumental way. The most influential variable has been the educational level and the active attachment to the labour market. Thus we can add one more item to the latent functions of employment, elaborated by Marie Jahoda; employment (and educational institutions) offer people the chance to be included into information society. However, after analyzing the attitudes connected to the use of information society, we could observe a rather considerable gap between genders and generations.